

**PROCEEDING
OF THE
INSTITUTE OF
ARCHAEOLOGY
LVIV UNIVERSITY**

Issue 11

**ВІСНИК
ІНСТИТУТУ
АРХЕОЛОГІЇ**

Випуск 11

Published since 2006

Виходить з 2006 р.

**Ivan Franko National
University of Lviv**

**Львівський національний
університет імені Івана Франка**

2016

Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка

Вісник Інституту археології.

2016. Випуск 11. 224 с.

Proceeding of the Institute of Archaeology. Lviv University.

2016. Issue 11. 224 p.

У Збірнику, присвяченому 60-річчю з дня народження світлої пам'яті Михайла Андрійовича Филипчука, вміщено статті з проблем римської історії, археології та давньої історії України слов'яно-руського часу, історії археологічної науки. Уведено до наукового обігу нові археологічні матеріали.

Для археологів, істориків, краєзнавців, аспірантів, студентів та всіх шанувальників давньої історії.

In the collection dedicated to the 60th anniversary of blessed memory Mykhaylo Fylypchuk, contains articles on the problems of Roman history, archeology and ancient history of Ukraine Russian Slavic-time, history of archaeological science. There was put new archaeological materials to the scientific circulation.

The work is targeted at archaeologists, historians, post-graduate students, students and all those interested in ancient history, as well as chronicles.

Редакційна колегія: д-р іст. наук, проф. **О. Франко** – головний редактор; канд. іст. наук, доц. **М. Филипчук** – заступник головного редактора; канд. іст. наук **Н. Стеблій** – відповідальний секретар, чл.-кор. НАН України, д-р іст. наук, проф. **В. Баран**; д-р іст. наук, проф. **Л. Войтович**; д-р іст. наук, проф. **Л. Крушельницька**; д-р іст. наук, проф. **Б. Магомедов**; акад. НАН України, д-р іст. наук, проф. **С. Павлюк**, д-р археології, проф. **А. Плєтерський**; д-р іст. наук, проф. **О. Ситник**.

Professor **O. Franko** – Editor-in-Chief,
Assistant Professor **M. Fylypchuk** – Assistant Editor,
Assistant Professor **N. Stebliy** – Managing Editor.

Адреса редакційної колегії:
ЛНУ ім. Івана Франка,
Інститут археології,
вул. Університетська, 1,
м. Львів, 79000
Тел. (032) 239-46-39
E-mail: nstebliy@ukr.net
<http://institutes.lnu.edu.ua/archeology>

Editorial office address:
Ivan Franko National University of Lviv,
Institute of Archaeology,
1, Universytetska Str.,
Lviv, 79000
Tel. (032) 239-46-39
E-mail: nstebliy@ukr.net

Відповідальний за випуск: Н. Стеблій
Редактор: О. Кузик
Комп'ютерна верстка: Н. Стеблій
Переклад резюме англійською: О. Сілаєв

Друкується за ухвалою Вченої Ради

Львівського національного університету імені Івана Франка

Протокол .

Свідоцтво про державну реєстрацію серія КВ № 14620-3591Р від 30.10.2008 р.

© Львівський національний університет

імені Івана Франка, 2016

СВІТЛОЇ ПАМ'ЯТІ МИХАЙЛА АНДРІЙОВИЧА ФИЛИПЧУКА

19 грудня 2015 р. Михайлу Андрійовичу Филипчуку виповнилося 60 років. Родина, друзі, колеги і знайомі щиро вітали його з ювілеєм. Цей одинадцятий “Вісник Інституту археології” готували на його пошану, а цю вступну статтю писали як вітальне слово з нагоди цієї дати. Далі було викладання на історичному факультеті, робота над докторською дисертацією, участь в організації заповідника “Давній Пліснеськ”, новий польовий археологічний сезон... А за пів року, 31 липня 2016 р., Михайла Андрійовича не стало... Відійшов у вічність відомий український археолог-славіст, дослідник однієї з найважливіших пам'яток середньовічної доби України та Європи – Пліснеського археологічного комплексу. Кандидат історичних наук, доцент, директор Інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка.

Михайло Андрійович Филипчук народився у с. Потічок Снятинського р-ну на Івано-Франківщині. У 1973 р. закінчив Стецівську загальноосвітню школу. Протягом 1974–1976 рр. служив у лавах Радянській армії в Чехословаччині. З 1976 по 1982 р. він навчався на історичному факультеті Чернівецького державного університету імені Юрія Федьковича. Ще тоді, під час студентських студій та після закінчення вишу, М. А. Филипчук стажувався у провідних археологів-славістів АН СРСР – доктора історичних наук Ірини Петрівни Русанової та доктора історичних наук Бориса Онисимовича Тимощука.

По закінченні університету молодий дослідник пішов працювати завідувачем археологічного сектору Чернівецького музею народної архітектури та побуту. У 1984 р. знайшов місце праці в Івано-Франківському краєзнавчому музеї. Згодом доля закинула його на Закарпаття – протягом 1984–1986 рр. Михайло Андрійович викладав у Виноградівському політехнікумі та СПТУ № 34.

У 1987 р. він переїхав до Львова, де у 1987–2000 рр. обіймав посаду наукового співробітника відділу археології Інституту суспільних наук імені Івана Крип'якевича (нині – Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича НАНУ). Тоді ж, у 1996–1997 рр., археолог працював і заступником директора з наукової роботи НДІЦ “Рятівна археологічна служба” Інституту археології НАНУ. У 1991 р. стажувався в інституті Перед- і Ранньої історії Віденського університету. 1996 р. Михайло Андрійович захистив кандидатську дисертацію на тему “Слов'янські поселення VIII–X ст. в Українському Прикарпатті” (науковий керівник – доктор історичних наук Олег Михайлович Приходнюк).

Із 1999 р. дослідник перейшов на ниву педагогіки вищої школи – його запросили до Львівського національного університету імені Івана Франка на посаду доцента кафедри археології, античності та середньовіччя (з 2010 р. – кафедра археології та історії стародавнього світу, згодом – кафедра археології та спеціальних галузей історичної науки).

Викладаючи у стінах Франкового вишу, Михайло Андрійович не полишив активної наукової роботи. У 2000 р. з його ініціативи і за підтримки ректора Івана Олександровича Вакарчука, у нашому Університеті створено Інститут археології, який Михайло Андрійович очолював до останнього дня. З 2006 р. дослідник ініціював видання щорічника “Вісник Інституту археології”, внесеного згодом до переліку фахових наукових видань України, і був заступником головного редактора.

Будучи директором Інституту археології, Михайло Андрійович налагодив співпрацю зі спеціалізованими інституціями України – Інститутом археології НАНУ та відділом археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ. Інститут археології Львівського університету має зв'язки із зарубіжжям, зокрема, з Інститутом археології в Любляні (Словенія), Інститутом археології у Брно (Чехія), Інститутом археології Вроцлавського університету (Польща), Інститутом археології Стокгольмського університету (Швеція), Центром візантістики Колеж де Франс у Парижі (Франція).

Із 1990 р. Михайло Андрійович Филипчук очолив Пліснеську археологічну експедицію й до останнього дня керував археологічними дослідженнями на цій пам'ятці. Протягом 2002–2006 р. був керівником Галицької археологічної експедиції ІА НАНУ. У 2008 р. був одним з головних ініціаторів пілотного проекту “Археологічний кадастр України /Львівська область/”. Загалом, за час роботи на археологічній ниві, дослідник взяв участь у понад 40 археологічних експедиціях на території Чернівецької, Тернопільської, Івано-Франківської, Львівської та Закарпатської областей, більше половини з яких очолював сам.

Тематика робіт ученого передусім була пов'язана із вивченням актуальних проблем походження українського народу та формування його державності у ранньому середньовіччі. Михайло Андрійович активно досліджував райковецьку культуру в Українському Прикарпатті – її періодизацію і хронологію, топографію пам'яток, еволюцію житлобудування та оборонних споруд, соціальний та економічний устрій давньослов'янського населення регіону. З цієї проблематики дослідник написав понад 80 статей та опублікував чотири монографії. Остання із них – “Слов'янські поселення VIII–X ст. в Українському Прикарпатті” (Львів, 2012).

Під керівництвом Михайла Андрійовича Филипчука захищено кандидатську дисертацію Н. Я. Стеблій. Учений також керував дисертаційними дослідженнями О. З. Якубовської, П. М. Довганя та Б. І. Завітія. Важливо й те, що він сформував низку молодих фахівців, які нині розвивають та поглиблюють його розробки.

Останні декілька років Михайло Андрійович працював над докторською дисертацією “Населення Верхнього і Середнього Подністер'я та Верхнього Повіслення у другій половині I тисячоліття н.е.”

Михайло Андрійович Филипчук був особою непересічною... Увесь свій життєвий шлях сповідував принцип *Res ipsa loquitur* (“Діло красномовніше за слова”)! Він був надзвичайно простим і доброзичливим у спілкуванні та водночас – принциповим, твердим у переконаннях. Таким він житиме у серцях колег. Жити й працювати поруч з ним – то була велика честь для нас.

Колектив Інституту археології

За роботою в Інституті археології ЛНУ ім. Івана Франка (2003 р.).

В Інституті археології серед колег та гостей (2008 р.).
(зліва направо: М. Филипчук, Н. Стеблій, П. Довгань
та син відомого археолога Т. Сулімірського – Вітольд).

У полі... Археологічні розвідки. Початок пілотного проекту
“Археологічний кадастр України /Львівська область/” (2008 р.).

На конференції, присвяченій 90-річчю
з дня народження вчителя – Бориса Онисимовича Тимошука (Чернівці, 2009 р.)
(зліва направо: Б. Строць, Л. Михайлина, М. Филипчук, П. Довгань, Л. Строць).

На відкритті виставки, присвяченої
10-річчю створення Інституту археології (Музей історії ЛНУ ім. Івана Франка, 2010 р.)
(зліва направо: В. Івановський, М. Филипчук, І. Вакарчук, С. Макарчук, Ю. Гудима).

**СПИСОК НАУКОВИХ ПРАЦЬ
МИХАЙЛА АНДРІЙОВИЧА ФИЛИПЧУКА**

1984

- Исследование крестьянской усадьбы X–XI вв. в с. Коростовата // АО 1983 г. – С. 367.

1987

- Сільські садиби Північної Буковини X–XI ст. (за матеріалами археологічних досліджень) // Молоді учені-суспільствознавці УРСР – 70-річчю Великого Жовтня: Тези респ. наук. теор. конф. – Львів. – С. 155–156.

1990

- Була колись столиця // Вільна Україна. – 26 березня 1990 р.
- Деякі аспекти формування джерелознавчої бази на сучасному етапі // Екологія культури: історія, традиції, сучасність: Тези доп. та повідомл. молодіжн. конф. – Львів. – С. 17.

1991

- Роботи Гологірської госпдогвірної експедиції // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 1991. – С. 93–95.

1993

- Город під “Золотим Левом” // Літопис Червоної Калини. – № 3–4. – С. 39–42. [співавт. В. Петегирич].
- Іван Старчук – дослідник давнього Пліснеська // Тези III Всесвітн. з’їзду бріджан. – Броди. – С. 26–27.
- Іван Старчук – мистецтвознавець, дослідник античної і слов’яно-руської археології // ЗНТШ. – Т. ССХХV. – С. 97–103.
- Нові археологічні відкриття у Львові // Тези II Міжн. конф. історичної археології. – Кам’янець-Подільський. – С. 13. [співавт. В. Чорноус, Д. Павлів, В. Петегирич та ін.].
- Нові скарби із Снятинщини Івано-Франківської області // Пам’ятки гальштатського періоду в межиріччі Вісли, Дністра і Прип’яті. – К. – С. 129–134. [співавт. Л. І. Крушельницька].
- Слов’янський період в історії Пліснеська // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення історія, культура, традиції: Тези міжн. конф. – Львів. – С. 21–23.
- Ярослав Пастернак і українська археологія // *Studia archeologica*. – Львів. – № 1. – С. 3–11. [співавт. Д. Павлів, В. Петегирич].

1994

- Генезис прикарпатських городищ VIII–X ст. з позицій полісної структури суспільства // Еволюція розвитку слов'янських градів VIII–XIV ст. у передгір'ї Карпат і Татр: Тези міжн. конф. – Львів. – С. 9–11.
- Геодезично-топографічні дослідження ранньослов'янських поселень // Населення Прутсько-Дністровського межиріччя та суміжних територій: Тези конф. – Чернівці. – С. 28–30.
- Нова знахідка – Пліснеський саркофаг // Літопис Червоної Калини. – №10–12. – С. 50–55.

1996

- Город під “Золотим Левом” // Львів. Історичні нариси. – Львів. – С. 24–28. [співавт. В. Петегирич].
- Город під “Золотим Левом” // Українська народна енциклопедія. – Львів. – С. 39–42. [співавт. В. Петегирич].
- Житлобудівництво в Українському Прикарпатті на рубежі I–II тис. н.е. // Населення Бойківщини в контексті загальнокарпатського етнокультурного розвитку: Тези міжн. конф. – Львів. – С. 99–101.
- Слов'янські поселення VIII–X ст. в Українському Прикарпатті: автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К. – 24 с.
- Східнослов'янське житло X – початку XI ст. в Українському Прикарпатті // МДАПВ. – Вип. 6. – С. 218–233.
- Топографія пам'яток культури типу Луки Райковецької у Прикарпатті // Історія та сучасність. Минуле і сучасне Бойківщини: Матер. іст.-краєзн. конф. – Львів; Самбір. – С. 29–31.

1997

- Лукаші – ще одна сторінка стародавньої історії // Брідщина. – №11/97. – С. 16–17. [співавт. В. Войнаровський].

1998

- Дослідження городищ у Верхньому Подністров'ї // Львівський археологічний вісник. – Львів. – С. 85–97.
- Дослідження стародавнього Пліснеська у 1990 році // Волино-Подільські археологічні студії. – Львів. – С. 256–279.
- Ірина Русанова та Борис Тимошук – дослідники слов'яно-руської доби Прикарпаття і Волині // МДАПВ. – Вип. 7. Постаті української археології – С. 65–68.
- Пліснеський археологічний комплекс (стан і перспективи дослідження) // Волино-Подільські археологічні студії. – Львів. – С. 279–286.
- Про початки формування державних структур в Українському Прикарпатті // Галицько-Буковинський хронограф. – Івано-Франківськ; Чернівці. – С. 99–107.

- Про початки формування державних структур в українському Прикарпатті // Галич і Галицька земля в державотворчих процесах: Матер. міжн. ювіл. конф. – Івано-Франківськ; Галич. – С. 48–56.
- Слов'янські поселення Українського Прикарпаття у другій половині I тис. н.е. Стільсько і його округи // Миколаївщина. – Львів. – С. 80–104.

1999

- Про господарство слов'янського населення Українського Прикарпаття в кінці I тис. н.е. // Галицько-Волинська держава: Матер. конф. – Львів. – С. 18–27.
- Про початки формування державних структур в Українському Прикарпатті // Галицько-Буковинський хронограф. – Івано-Франківськ; Чернівці. – № 1(3). – С. 99–106.
- Топографія пам'яток культури типу Луки Райковецької у Прикарпатті // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тис. н.е. – Львів; К. – С. 308–318.

2000

- Пастернак Ярослав Іванович // Історичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка (1940–2000). Ювілейна книга / Упор. О. Вінниченко і О. Целуйко. – Львів. – С. 142.
- Проблема періодизації і хронології слов'янських старожитностей другої половини I тис. н.е. в Українському Прикарпатті // Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст.: Матер. міжн. конф. – Чернівці. – С. 36–46.
- Про появу наземних жител ранньосередньовічної доби в Українському Прикарпатті // Археологічні студії. – К.; Чернівці. – № 1. – С. 244–261.
- Смішко Маркіян Юліянович // Історичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка (1940–2000). Ювілейна книга / Упор. О. Вінниченко і О. Целуйко. – Львів. – С. 159.
- Старчук Іван Данилович // Історичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка (1940–2000). Ювілейна книга / Упор. О. Вінниченко і О. Целуйко. – Львів. – С. 157.

2001

- Буківна – літописний Биковен на Дністрі. – Івано-Франківськ. – 54 с. [співавт. Б. П. Томенчук].
- Про господарство та соціальні мікроструктури населення українського Прикарпаття в останній чверті I тис. н.е. // Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть: Матер. міжн. наук. конф. – Львів. – С. 220–238.
- Рец.: Баран В. Д. Давні слов'яни. – К., 1998. – 335 с. // Київська старовина. – № 1. – С. 179–183. [співавт. Б. П. Томенчук].

2002

- Деякі аспекти формування археологічних джерел (за матеріалами Райковоцької культури в Українському Прикарпатті) // Нові технології в археології. – К.; Львів. – С. 36–51. [співавт. Т. Милян].
- Дослідження літописного Пліснеська у 2002 році // АДЛУ. – Вип. 5. – С. 197–221.

2003

- Міжнародна археологічна конференція “Нові технології в археології” // Археологія. – № 1. – С. 132–134. [співавт. Д. Н. Козак, Т. Р. Милян].

2004

- Планувальна структура поселень Райковоцької культури в Прикарпатті // Стародавній Іскоростень і слов’янські гради. – Коростень, 2004. – С. 290–294.
- Рятівні археологічні роботи в літописному Пліснеську протягом 2001–2003 рр. // АДУ 2002–2003 рр. – К. – С. 328–334.
- Українська середньовічна археологія за останнє десятиліття // Українська історіографія на зламі тисячоліть: здобутки і проблеми. – Львів. – С. 107–118.

2005

- Керамічний посуд з поселень Райковоцької культури Українського Прикарпаття (проблеми хронології і періодизації) // Carpathica–Карпатика. Давнина і сучасність. – Ужгород, 2005. – Вип. 33. – С. 110–131.
- Лукаші. Багатошарова пам’ятка археології на Брідщині. – Львів. – 112 с. [співавт. В. Войнаровський, В. Конопля].

2006

- Державотворчі процеси в Українському Прикарпатті у VIII–X ст. // Вісник Інституту археології. – Вип. 1. – С. 58–70.
- Могилиники Пліснеського археологічного комплексу як джерело до вивчення етнокультурних взаємовпливів на мікрорегіональному рівні // Вісник Інституту археології. – Вип. 1. – С. 71–85. [співавт. Н. М. Шуй].

2007

- Про стан і перспективи формування археологічних джерел ранньосередньовічної пори в Українському Прикарпатті // Вісник Інституту археології. – Вип. 2. – С. 3–16.
- Рятівні археологічні розкопки на городищі у с. Підгородище Перемишлянського р-ну Львівської обл. // Вісник Інституту археології. – Вип. 2. – С. 113–136.

2008

- Оборонні споруди Пліснеська // Стародавній Іскоростень і слов’янські гради. – Коростень. – Т. 2. – С. 220–229.

- Природно-топографічні умови розташування Пліснеська // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. – К. – Вип. 4. – С. 225–238.
- Райковецька культура в українському Прикарпатті: хронологія і періодизація // Вісник Інституту археології. – Вип. 3. – С. 68–135.

2009

- До питання про роль і місце слов'янських городищ в системі заселення Українського Прикарпаття // Східноєвропейські старожитності в добу середньовіччя: Тези міжн. наук. конф. – Чернівці. – С. 74–75.
- Дослідження Пліснеського археологічного комплексу у 2007 році // Вісник Інституту археології. – Вип. 4. – С. 130–176.
- Структура Пліснеського археологічного комплексу в слов'янський та давньоруський час // Вісник Інституту археології. – Вип. 4. – С. 3–21.
- II Міжнародний симпозіум “Народження слов'янських держав: стан та перспективи дослідження” // Вісник Інституту археології. – Вип. 4. – С. 180–183.

2010

- Попередні результати дослідження культового місця слов'янського часу на території Пліснеського археологічного комплексу в 2009 р. // Вісник Інституту археології. – Вип. 5. – С. 135–169.
- Створення Археологічного кадастру в горбогірній місцевості (теоретичні та методологічні аспекти) // Вісник Інституту археології. – Вип. 5. – С. 3–38. [співавт. Н. Я. Стеблій].

2011

- До питання про ритуальні інгумаційні поховання жертвового поясу святилища Пліснеського городища (за матеріалами досліджень 2009 р.) // Вісник Інституту археології. – Вип. 6. – С. 62–95. [співавт. Г. В. Соловій].
- Літописний Пліснеськ у світлі нових археологічних досліджень // “Слово о полку Ігоревім” як пам'ятка української літератури (до 800-річчя написання твору): Матер. наук. конф. – Львів; Дрогобич. – С. 170–171.
- Основні підсумки археологічних досліджень слов'яно-руських пам'яток у Верхньому Подністров'ї протягом 2000–2007 рр. // Археологічні дослідження в межиріччі Вісли, Дністра та Тиси у 2000–2007 рр.: Матер. міжн. археол. конф. – Львів. – С. 61–81.
- Попередні результати дослідження лінії захисту східної частини ур. Оленин Парк на території Пліснеського археологічного комплексу в 2010 р. // Вісник Інституту археології. – Вип. 6. – С. 172–200. [співавт. А. М. Филипчук].

2012

- До питання про міждисциплінарний підхід у формуванні джерельної бази та археологічних, історичних інтерпретацій (за матеріалами старожитностей другої половини I тисячоліття н.е. Верхнього Подністров'я, Західного Побужжя та

- Повіслення) // Книжкова та рукописна культура: історія, методологія, джерельна база: Тези доп. і повідомл. міжн. наук. конф., – Львів. – С. 3–7.
- До питання про ритуальні поховання жертвового поясу культового місця Пліснеського археологічного комплексу (за матеріалами досліджень 2009 року) // Наукові записки. Львівський історичний музей. – Вип. 15. – С. 24–41. [співавт. Г. В. Соловій].
  - Короткі підсумки робіт Пліснеської археологічної експедиції у 2012 р. // Вісник Інституту археології. – Вип. 7. – С. 185–186. [співавт. А. М. Филипчук, Г. В. Соловій, Б. І. Завітій].
  - Попередні результати дослідження п'ятої лінії захисту (валу № 4) Пліснеського археологічного комплексу у 2011 р. // Вісник Інституту археології. – Вип. 7. – С. 128–156. [співавт. А. М. Филипчук].
  - Результати суцільних розвідкових робіт Пліснеської археологічної експедиції на території Золочівського району у 2011 році // Вісник Інституту археології. – Вип. 7. – С. 107–127. [співавт. А. М. Филипчук, Б. І. Завітій].
  - Слов'янські поселення VIII–X ст. в Українському Прикарпатті. – Львів. – 314 с.
  - Der archäologische Komplex von Plisnesko // Mezi raným a vrcholným stredovekém. Pavlu Kouřilovi k šedesátým narozenám přátelé, kolegové a žáci. – Brno. – S. 235–250.

2013

- Короткі підсумки робіт Пліснеської археологічної експедиції у 2013 р. // Вісник Інституту археології. – Вип. 8. – С. 345–346. [співавт. Б. І. Завітій, А. М. Филипчук, Б. М. Гринюка, Г. В. Соловій].
- Основні підсумки дослідження валу № 5 Пліснеського городища (сезони 2007–2009, 2012 рр.) // Carpathica–Карпатика. – Ужгород. – Вип. 42. – С. 109–120. [співавт. А. М. Филипчук].
- Попередні результати дослідження західної частини урочища Оленин Парк на території Пліснеського археологічного комплексу // Вісник Інституту археології. – Вип. 8. – С. 147–167.
- Попередні результати дослідження лінії захисту № 4 (валу № 5) Пліснеського археологічного комплексу // Вісник Інституту археології. – Вип. 8. – С. 168–186. [співавт. А. М. Филипчук].
- Роботи Пліснеської експедиції // АДУ 2012 р. – К. – С. 238.

2014

- Дослідження лінії захисту № 4 (валу № 5) Пліснеського археологічного комплексу у 2008–2009 рр. // Вісник Інституту археології. – Вип. 9. – С. 106–131. [співавт. А. М. Филипчук].
- Короткі підсумки робіт Пліснеської археологічної експедиції у 2014 р. // Вісник Інституту археології. – Вип. 9. – С. 270–271. [співавт. А. М. Филипчук, Б. І. Завітій, Г. В. Филипчук, Б. М. Гринюка].

- Короткі підсумки розвідкових робіт та обстежень на території Львівської і Тернопільської областей у 2014 р. // Вісник Інституту археології. – Вип. 9. – С. 273–274. [співавт. А. М. Филипчук, Г. В. Филипчук, Б. М. Гринюка, Б. І. Завітій].
- Пам'ятки черняхівської та празької культур узбережжя р. Золота Липа // Carpatica–Карпатика. – Ужгород. – Вип. 43. – С. 160–173. [співавт. А. М. Филипчук].
- Підсумки робіт Пліснеської експедиції // АДУ 2013 р. – К. – С. 182 [співавт. Б. І. Завітій, А. М. Филипчук, Б. М. Гринюка, Г. В. Соловій].
- Польовий семінар “Старожитності Галичини і Волині у контексті етноархеологічних досліджень” // Вісник Інституту археології. – Вип. 9. – С. 266–267. [співавт. А. М. Филипчук, Н. Я. Стеблій].
- Поховальні пам'ятки слов'янського часу Пліснеського археологічного комплексу // Studia Mythologica Slavica. – XVII. – S. 37–56. [співавт. Г. Соловій].
- Socijalno-ekonomski razvoj stanovništva ukrajinskoga Prykarpattja potkraj I tisućljeća n.e. // Ukrajinski Karpati: etnogeneza – arheologija – etnologija. Zbornik radova (prijevod s ukrajinskoga). – Zagreb. – S. 117–206.

2015

- Пліснеський археологічний комплекс: теорія і практика дослідження // Вісник Інституту археології. – Вип. 10. – С. 38–64.
- Пліснеський археологічний комплекс // Наша спадщина. – № 4(6). – С. 32–42.
- Пліснеський археологічний комплекс: Буклет. – Львів. [співавт. А. М. Филипчук].

2016

- До питання про хронологію Пліснеського курганного могильника // Пліснеські старожитності: Зб. наук. праць. – С. 277–279. [співавт. Г. Филипчук].
- Дослідження оборонного рубежу на схилі південно-західної частини ур. Замчисько (Пліснеський археологічний комплекс) у 2009 р. // Пліснеські старожитності: Зб. наук. праць. – С. 138–151. [співавт. В. Шелеп, А. Филипчук].
- Нові відомості про сільську округу Пліснеського городища (матеріали обстежень 2009 р.) // Пліснеські старожитності: Зб. наук. праць. – С. 212–220. [співавт. А. Филипчук].
- Нові дані про монастирські старожитності Пліснеського археологічного комплексу // Пліснеський археологічний комплекс: стан і перспективи дослідження: Тези доп. наук. семін. – Львів. – С. 21–22. [співавт. Б. М. Гринюка, М. В. Партика].
- Оборонні лінії Пліснеського городища (на матеріалах розкопок 1990–2014 рр.) // Пліснеський археологічний комплекс: стан і перспективи дослідження: Тези доп. наук. семін. – Львів. – С. 15–19. [співавт. А. М. Филипчук].
- Пам'ятки слов'янського і давньоруського періодів з південно-західних та західних околиць Пліснеського городища (матеріали досліджень 2011 р.) // Пліснеські старожитності: Зб. наук. праць. – С. 221–231. [співавт. А. Филипчук].
- Підгорецький Василіанський монастир Благовіщення Пречистої Діви Марії: Буклет. – Львів. [співавт. О. Якубовська, Б. Гринюка].

- Попередні результати дослідження лінії захисту № 3 (валу № 6) Пліснеського археологічного комплексу у 2014 р. // Пліснеські старожитності: Зб. наук. праць. – С. 152–168. [співавт. А. Филипчук].
- Попередні результати дослідження лінії захисту № 1 (валу № 8) Пліснеського археологічного комплексу у 2015 р. // Пліснеські старожитності: Зб. наук. праць. – С. 169–195. [співавт. А. Филипчук].
- Результати археологічних досліджень 2015 р. у південній частині Пліснеського археологічного комплексу // Пліснеський археологічний комплекс: стан і перспективи дослідження: Тези доп. наук. семін. – Львів. – С. 22–23. [співавт. О. З. Якубовська].
- Слов'янські лінії оборони Пліснеського городища (за результатами розкопок 1990–2015 рр.) // Пам'ятки Тустані в контексті освоєння Карпат в доісторичну добу та в середньовіччі: проблеми їх збереження та використання: Матер. III Міжн. наук. конф. – Львів. – С. 41–43. [співавт. А. М. Филипчук].
- Структура Пліснеського археологічного комплексу // Пліснеський археологічний комплекс: стан і перспективи дослідження: Тези доп. наук. семін. – Львів. – С. 5–7.
- Структура та основні проблеми у вивченні Пліснеського археологічного комплексу // Пліснеські старожитності: Зб. наук. праць. – С. 36–59.
- Язичницьке культове місце давніх слов'ян у Пліснеську: Буклет. – Львів. [співавт. Г. Филипчук].

Уклали А. М. Филипчук, Н. Я. Стеблій

СТАТТІ

УДК 904:911.37(477.83/.86)"19/20"

**THE STATE AND PROSPECTS OF RESEARCH OF LUKA RAYKOVETSKA
CULTURE IN UKRAINIAN SUBCARPATHIANS**

M. Fylypchuk

Ivan Franko Lviv National University
Universytetska St. 1, Lviv, 79000, e-mail: archeofilip@ukr.net

The article focuses on the basic results of researching the Slavic settlements of Luka Raykovetska culture in Ukrainian Carpathian at the end of 20th c. and the beginning of 21st c. The current state of the study of settlements and city-states (the so called "horodyscha") in the region is characterized. Theoretical and methodological aspects reveal the scholarly ideas within the time span of 1950s–1980s. In this respect, highlighted is the methodology of formulating the basis for research and separate aspects of their interpretation. Traditional methods of scientific research were improved and modern methods were applied in the pro-active stage of formulating the basis for research and its interpretation. The achieved results served the grounds for analyzing a number of topical issues from new perspective, i.e. topographies of settlements, chronology and periodization of culture, planning of settlements and city-states, economic and social patterns, etc.

Key words: Ukrainian Subcarpathians, Luka Raykovetska culture, "Lowland" settlements, "High land" settlements, planning structure, short-term and long-term settlement, "closed" and "open" complexes, Plisnesko, Stilsko, Nezvisko, Kodyn I, II, Hanachivka, Solonsko.

The significance of the last quarter of the 1st millennium AD for the historical development of the Slavic population in Central and South-Eastern Europe can hardly be overestimated. The period witnessed formation of states, which constituted the political map of the continent in the early Middle Ages. The political unities of Eastern Slavs and the Kyiv Rus that emerged on their grounds in the middle of IX–X c. played an important role in this process. In the opinion of many historians, archeologists, and linguists, the foundation for recreating economical, social, and political processes unfolding in the society was laid by the analysis of national and foreign written sources.

In the 2nd half of the 20th c., scientists started to use archaeological data in the search of certain answers and soon those became the full-fledged sources. The basis was constituted by objects of the elicited and stationary researched settlements, city-states (the so called "horodyscha") and burial ground of the Raykovetska culture [11. P. 7–13; 12], which functioned in the last quarter of the 1st millennium AD. Such change is absolutely reasonable, since only profound analysis of the results obtained from the excavation provides us with the maximum objective insight into those aspects of ancient Slavs' lives, which were omitted by the chroniclers because of different unknown reasons. At first, researchers in their works on early medieval period covered different aspects of material and spiritual culture of Slavs, but limited themselves to data deduced either from separate settlements and micro regions [19–22; 30; 36], or from considerably vaster territories [2; 9; 13; 15–18; 23; 26; 32; 33], inhabited, as the authors reported, by two or more tribal groups.

In the end of the 20th c., there appeared many summarizing research works, the most fundamental out of which are the following: the collective monograph “*Slavs of South-Eastern Europe in Pre-governmental period*” [7], which summarizes the ideas of national and foreign researches carried out over the last 50 years and, in particular, characterizes the history of research and the settlement topography, provides description of residential dwellings and farming facilities, conducts analysis of movable material (age determination and chronology), and highlights the farming system and social relations; “*Ancient Slavs*” [4] and “*Origin of the Ukrainian Nation*” [6], the authors of which focus on ethno-cultural and state formation processes in Eastern Slavic communities during the second half of the 1st millennium AD as described from the new conceptual standpoints; “*Ethnic History of Ukraine*” [34] – the collective work on ethno-cultural and ethical aspects starting from the ancient times and till the end of Middle Ages, and “*Ancient History of Ukraine*” [35], reflecting on the stages of ethno-genetic and socio-political development of Eastern Slavic tribes.

Important for finding the answer to Early Medieval Slavic issue is the southwestern region of Raykovetska culture settlement, located in the Ukrainian Subcarpathians (fig. 1). Firstly, the most ancient and authentically Slavic settlements of the late 5th–7th c. AD were found in the Upper Poprutia and the Upper and Middle Podnistrovyia [1; 3; 5; 22]. They served as a foundation of Raykovetska culture in the indicated region. Secondly, the number of cultural heritage objects today is over 500 units, the major part of which is represented by unfortified settlements researched within stationary and exploratory works. Thirdly, comparing to other Eastern Slavic regions in the Subcarpathians, the abovementioned culture developed autonomously for the longest period of time. The region was one of the last to become the constituent part of the Kyiv Rus [14. P. 68]. What is more, these lands have always been in the centre of scientific attention and currently constitute the best researched Eastern Slavic territory. In 40–50's of XX c., I. D. Starchuk [27–29] and H. I. Smirnova [24–25] conducted the large scale excavation works of the settlements in Plisnesk (Lviv region) and Nezvysk (Ivano-Frankivsk region). The extant remains of residential dwellings, farming and production facilities together with the archaeological artifacts composed the general idea about economic and social order of settlements and city-states. The obtained results laid the profound basis for further explorative researches.

The targeted study of settlements continued in the follow-up decades. During 60–80's of the 20th c., V. D. Baran [1; 3], B. O. Tymoshchuk [30–31], I. P. Rusanova [21–22], Ya. V. Baran [8], and other scientists investigated numerous famous heritage objects of the last quarter of the 1st millennium AD. The enriched source base helped researchers to enhance their generalizing assumptions. The research reports, publications, articles, and monograph works focused on the wide range of questions, like relative chronology and periodization of antiquities; level of economic and social order of microregion and its inhabitants, which was researched mainly through exploratory works, and its characteristic features within the location areas of the Raykovetska culture, etc. Such approach has fully proven its value. It was aligned with the demands of the second period of archaeological science development. At that time, main attention of national experts was paid to systematization of movable and non-movable arti-

facts, identifying the period of their functioning within the area of spread, etc. This concerns not only Raykovetska culture but also other archaeological cultures of the late Roman Empire and Early Middle Ages which directly or indirectly are connected with emergence of the Ukrainian ethnos and state. That is why the interpretation of the origin of certain archaeological cultures, their importance and role in ethno and state formation processes had to fit the “Procrustean bed” of Moskow anti-Norman School which advocated and still advocates not scientific, but political attitudes of the Russian Empire to early stages of the development of peoples which inhabit territories near its boundaries. This manifests itself in viewpoints on such acute scientific problems, as *“ethnocultural affiliation”* of cultures in the late Roman Empire period within the territory of modern Ukraine; findspot of the *“Slavs’ ancestral home”*; the *“cradle”* of three fraternal peoples; ways of the East Slavic states formation and the place of *“Old Russian nation”* in this process, etc. Only in the years of independence did a gradual departure from dogmas and declarations of the Soviet (Russified) studies on early stages of the Ukrainian history begin. Undoubtedly, this is a long and very difficult way on which methods and methodology for field exploration and office works at the compilation level will be improved, new hypotheses and theories will be substantiated at the interpretational level, and new approaches will appear. In this context, we suggest our own opinion on the Early Medieval antiquities of the end of the 1st millennium AD in the Ukrainian Subcarpathians through the prism of improved (already known) and new scientific research methods.

In our opinion, complex analysis ensures the possibility to conduct the profound analysis of such overlooked aspects as topography, planning structure, periodization and chronology of Raykovetska culture settlements in the Subcarpathians, etc. The study of the settlements of the last quarter of the 1st millennium AD provoked an attempt to theoretically substantiate new research methods and improve traditional ones, and on this basis show future innovations for further scientific research to the topic under discussion.

The broadened concept of topography, introduced into the scientific circulation, allows to divide the famous sights into two subgroups: the “lowland” – these occupying lower positions, and “high land” – which are located in the upper reaches of springs and streams at the middle and upper tiers of terraces above the floodplain and also in oval hollows of hill plateau [38; 43; 47. P. 12–24]. “Lowland” settlements dominated during the first period (8th – beg. 9th c.) of before researched antiquities functioning. This subgroup includes such well known sights as Kodyn I and Kodyn II (period IIIA, IIIB), the second phase of settlements Nezvysko and Rashkiv I [47. P. 15–18]. The topography of settlements was gradually changing since the boundary of the 8th – 9th centuries. At that time, Slavs settle down on the upper reaches of small springs and streams, rivers and occupy primarily oval hollows of terraces and hill plateau. In this concern, the environment is undergoing changes too. The middle and the upper small water currents, covered with meadow herbs and wide forests (beeches prevailing), which grow on the turf easy loamy soils, light grey and grey podzolic soils are occupied instead of flowing rivers with the wide floodplains rich in various herbs on meadow marsh soils and turf easy loamy and sabulous soils prevailing in the first

tier of terraces. Not a single case of settlement localization within the distribution of heavy loamy black soils was recorded. (fig. 2–4). The above-mentioned is corroborated by the fact that there are no Slavs sights of the 8th – 10th centuries in the steppe region (steppe karst region of Zastavna, the northern part of Pryprutsk terraced forest-steppe region, steppe regions of Dniester Pokuttia) found – the places where total investigation has been conducted. Systematic positioning of Slavic sights of the 8th – 10th centuries of the Ukrainian Subcarpathians as contrasted to its chaotic location within different landscape is an important aspect of the broadened topography of Slavs sights of the 8th – 10th centuries, i.e. at the micro-regional level.

Approximately one hundred “high land” settlements, having traces of deepened and ground-based objects preserved [47. P. 18–24], are located in forest-covered-massifs; this resulted in the development and introduction of geodesic and topographic researches. GTR (geodesic-topographic research) includes a lot of primary study on the level of source formation: the analysis of objects remains on the basis of results obtained from the excavation of shortterm settlements in forest-covered areas; searches of missing medieval settlements, taking into account preserved surface features of objects; geodesic plans survey of newly opened sights [48; 51–59]. As to the modern surface, its extant remains are divided into “concave”, “flat” and “convex”. In each separate case, their modern shape and size represent objects of different purpose. For example, a considerable place among convex remains is occupied by earthen mounds, which, depending on the shape, parameters and location, may be defensive earth-works, dams, boundaries, artificially erected earthen walls, deepened dwellings and farming/trade buildings, etc. All in all, eleven groups of objects were marked out on the basis of two shortterm archeological complexes of the second part of the 10thc. [47. P. 33–45] (Korostovata and Stilsko [47. P. 220–273]). The analysis and theoretical argumentation of objects of different categories (“concave”, “flat”, and “convex”) and groups (walls, ditches, scarps, ground-based additions to the walls, defensive facilities, entrances, connection ways, boundaries, deepened dwellings and farming facilities, ground-based buildings with cellars, household pits, ground-based farming buildings) allow conducting before excavation projection of geodesic settlement plans and identify different types of buildings. Concerning the complexes, the best option of database formation is the combination of topographic-geodesic and purely archaeological (excavated) research. The importance of this combination lies in the necessity to study the “mechanism” and “content” of destruction formation of objects of different categories, and “concave”-categorized objects in particular. The basis of the latter is the infill not properly studied before.

The process of objects infill forming is influenced by numerous factors that can be subdivided into natural (objective) and human (subjective). The natural factors include: nature, thickness and sequence of bedding of soil upper layers; the level of modern surface; the environmental influence on the object trench while leveling the micro landscape. The group of factors caused by humans includes the depth of earthen trench and constructional features of the bottom part of buildings; conditions of stoppage of objects functioning and its probable reuse; leveling the platforms for new buildings, etc. [47. P. 49–51].

Since the remains of objects with shortterm settlements, overgrown with forest after the termination of their functioning, were influenced by natural factors exclusively, the comparative analysis of the stratigraphic column outside the settlements as well as the stratification in trenches permit to state that the process of “Object Filling (OF)” formation in this category is the delayed and reverse, to some extent, sediment of destruction of soil upper layers caused by building and farming activities. The natural way of forming leads to sedimentation in the crossing layers of soil in the underground trenches of lenticular and curved form. “Sterility” is observed in fillings under the condition of complete absence of cultivation layer outside the trench. The material of earlier time may occur in the fillings of objects in cases when the closed complex appeared on the place of previous settlement.

Thus, in the course of the studies an important information about the planning of settlements in the static section is obtained as well as valuable data about the design features of deepened homes and industrial structures/farming facilities; besides, confirmed is the viewpoints of the researchers who consider the materials found on the floor, in the oven or on the working platform of a building and on the bottom of farming pits and ditches as being directly related to this or that object.

Different principles are used in the forming of filling “concave” category of objects on the “open” – longterm settlements. From theoretical considerations “open” complexes can be viewed as a set of asynchronous “closed” complexes, related or not related amongst them by the continuity of development. However, such a combination appears to be extremely difficult. The destruction of objects of each building phase will under go the influence of a large number of factors; the factors, however, will differ from those occurring in the formation of “Object Filling (OF) closed” complexes. Under these circumstances the effect of natural factors comes to its minimum, since the nature, thickness and sequence of deposition of the upper layers of soil and the level of daily surface demonstrate the traces of anthropogenic impact of previous times. In other words, natural factors “overgrow” into the indirect anthropogenic ones. This also includes the depth of a trench and design features of the objects. Thus, each following construction phase is characterized by the increased thickness of the cultural layer, enlarging the level of daily surface and gradual decrease of depth of the lower part of deepened infrastructural facilities regarding the modern surface, which, in its turn, leads to soil modification in fillings. This conclusion is confirmed by the materials of Kodyn I and II, Bukivna, Nezvysko, Plisnesk and many other sights of early Middle Ages. Moreover, the abovementioned principles laid the foundation for phased segmentation of the sights. Of certain, not only characterized indirect factors were taken into account, but also human’s direct effect on destruction, which, actually, determines the way of creation of stratification in trenches [47. P. 54–91].

The highlighted approach of stratigraphic observations is a certain base not only for defining periods or stages or determining chronological gaps in the existence of settlements, but also advances the indispensability of division of movable material into reliable (found on the floor, in the oven or on the working platform of a building and on the bottom of farming pits and ditches, cellar) and doubtful (from objects fillings); the division is of prior importance for the process of systematization.

Generally known, the systematization of the most numerous category of findings – cooking pots – based on formal and typological methods being bound to specific chronological indicators – serves as date identification material for professionals. The illustrated approach, when applied to the study of villages provided the grounds for systematization of kitchen pots following the scheme proposed by J.-K. Garden, which takes into account not only the evolution of forms, but the texture of the clay, construction techniques, firing mode, ornament trends, and this [10. P. 120–122], in its turn, together with the stratigraphic data serves the basis for phased division of researched sights, and thus facilitates the identification of synchronous development of these settlements [41].

Using of the indicated methods provides solid grounds for applying the complex analysis of monuments not only at the micro-level (restricted to one or several monuments), but also at the meso- and macro-level, while studying the settlement system of the areain particular.

Firstly, Comparison of synchronous phases of “closed” and “open” complexes, topographic and written data show that the upper limit of Raykovetska culture in the Carpathian region reaches the end of the 10th century: its early period (8th – beg. 9th c.) is represented by the second phase of the settlement Nezvysko, by the stage of B-town Rashkiv II, and III-A and III-B villages Kodyn I and Kodyn II, etc.; and late period – I–III stages of Bukivna village, I–II stage of the city-state Plisnesko (fig. 5) and shortterm “closed” archaeological complexes of Stilsko, Korostovata, Solonsko (fig. 6), Holohirky, Pidhorodnya, and many others [39; 42; 44].

Secondly, Comparison of the main features of the three asynchronous, genetically related cultures (such as Praha-Korchak, Raykovetska Meadow and Old Russ) suggested an idea of the existence of one Slavic archaeological culture. In no way does this approach diminish the achievements of our predecessors, on the contrary – it develops the theoretical and methodological approaches in the history writing of archaeological sources, makes the data of early periods of our history being collected by experts accessible to historians and the general public. Theoretical study and implementation of new and improved traditional methods of researching the sights of 8th – 10th centuries in the Carpathians fostered the examination of certain debatable aspects which need extensive study in the sphere agricultural, social and historical reconstruction in the region. The review of agricultural and farming activity and the social order was made possible due to the examination of planning structure, eco- and artifacts.

Thirdly, Planning structure of the studied villages presented different combinations of five settlements and four city-state types of buildings (so called horodyshcha – sites of ancient settlements). During Period I, which is represented by settlements of “lowland” group exclusively, buildings of Type I and II dominate, present are groupings of dwellings located around comfortably placed farming pits and the disposition of residential buildings by little groups, namely 3–5 buildings in each. The area of settlements is comparatively small – from 1 to 2 hectares. Such settlements could simultaneously accommodate from 15 to 20 objects, including about 10–15 residential buildings [41; 47. P. 187–188].

The “highland” group (Period II) is represented not only by settlements but also by city-states. Settlements show the coexistence of Type II–V buildings (Type II – grouping of dwellings by 3–5 houses in each of them; Type III – isolated location of guard buildings distanced from settlements; Type IV – compact placement of residential houses and production objects; Type V – grouping of residential houses and agricultural facilities on separately chosen areas of the settlement outskirts) [41; 47. P. 188–198], and this does not depict the types of settlements, as proved by B. O. Tymoshchuk but the character of planning of its individual parts.

The building type of city-states, which appear during the 2nd period (the beginning of the 9th–10th c.) constitutes extremely important elements of characteristics of researched antiquities, and settlements in particular. Starting from the 1st half of the 9th century, in unfortified centres of neighbouring communities like Chornivka II, there appear extraverted and introverted fortifications called by their contemporary Bavarian Geographer “civitas” (Latin) which corresponds to the Greek word “polis”. Similar city-states are characterized as the 2nd type of city-state model. Among them, there are such monuments as Lomanchytsi (phase I), Mahala, Chervona Dibrova, Bila, Voloka, Horoshivtsi. Main functions of these city-states were to provide administration of the community, preservation and redistribution of surplus, organizing of bratchyna (a kind of potluck banquet in the Kyiv Rus), feasts, cult events, etc., that is they were a place of ephemeral structures functioning. Approximately at the same time, there appear administrative and household centres (Balamutivka, Dobrynivtsi, Horishni Shyryvtsi, Hrozyntsi, Kobaky, Revne II [32. P. 40]) which, along with functioning as city-states of the previous group, sometimes were craftcentres.

In the 2nd half of the 9th century, neighbouring communities begin to consolidate. As a result, separate household, administrative, and political centres with large area and complex planning structure stand out. The consolidation process covers the whole territory of the Subcarpathians. It should be noted that at the same time, the modification of community centres in particular and a territorial neighboring community in general took place. The evidence to this is the planning structure of Korostovatskyi, Verkhnio Stanivetskyi, Hanachivskyi and other nest-settlements which are characterized not only by fortification of central squares surrounded by synchronous unfortified settlements, but also by erecting defensive lines which separated a certain complex from another neighbouring community in the most vulnerable places.

Large city-states begin to appear in the 10th century. A good example of such monuments can be Plisnesko city-state. Its fortified area exceeds 450 hectares, and defensive lines not only enclose platforms on a plate-shaped lifting. They also cover places which were unconventional for further times – enclosing streams, floodplains and valleys on internal, in respect to the main part of a monument, slopes. Analogous topography of defensive lines is characteristic of both the whole range of city-states of the Subcarpathians (Stilsko, Hanachivka, Solonsko, Pidhoroddia) and its neighbouring regions: Poland (Tuliglowy) [49], northern Romania (Fundul-Hertsu), and the Czech Republic (Prague Dolny Liboc, Libice nad Cidlinou, Stara Kouřim [50. P. 75, 78, 84]). The analysis of I. Starchuk’s field documentation and materials of his research provide grounds to view the structure of Plisnesko in the Slavic period from the perspective

not of a castle model, i.e. the burg one (stronghold-posad (trading quarter)-suburban city), but the model of a polis. To support our opinion, some archaeological criteria concerning the above mentioned should be provided. The basis for determining the structure in regard to archaeological materials consists of the following components: the system of defensive lines location and construction; internal layout of fortified sites; and location of a city-state in the system of surrounding settlements. The research results have revealed that the "external" defensive line (regardless of its location) is characterized by the same construction of a wooden earthwork (a wooden wall with an earthen slop and ground-mounted additions on the internal side which does not constitute a continuous building line), movable material which was found there, and termination of functioning. By the way, in the area of so-called "Podil", at the level of daylight surface of defensive line functioning time, a residential building, synchronous regarding the fortifications, discovered. Like the earthwork, the building was destroyed with the fire. This defensive line was functioning along with a defensive earthwork in the central square of the city-state (the Olenyn Park tract). The construction of this earthwork appeared to be the same as the one of the fortification border-line of Revnianske city-state [30. P. 132].

The building system of Plisnesko central square indicates life continuity in times when defensive lines were functioning. Residential buildings are located in small groups (the 2nd type of settlement buildings), and any traces of a household were not discovered. Between the 6th and 7th defensive lines, there is the southern part of a burial ground where, near grave-mound cremation burials, both ground and cremation burials were discovered [61–63]. In line with the above, it can be stated that this part of the necropolis was a part of the city-state structure in the end of the Slavic period. Grave-mound cremation burials appear approximately at the end of the 10th century. The territory of the burial ground expands in the northern direction covering the defensive line, which does not exist any more. Thus, the following factors support the proposed hypothesis about a polis model of Plisnesko city-state in Slavic time: 1) restriction of the populated large-sized territory with defensive lines; 2) different functions of "external" and "internal" defensive lines; 3) location of a necropolis within fortified territory.

Like in those civilizations where polis structure of society does not raise doubts, the following main factors which caused further social and economic development of Subcarpathian Slavs in the 8th–10th century can be distinguished: a) absence or elimination of possible obstacles for its creation; b) consolidation of several separate neighbouring communities around the most powerful centre in a particular district; c) spreading of metal and acceleration of technical progress that facilitated production intensification, deepened division of labor and, as a consequence, led to emerging of redistributive centres and formed domestic market districts. All of these was happening under the conditions of individualization and democratization of the economic (development of crafting, specialization and individualization of the craft, individualization of cattle husbandry) and social (strengthening the role of public institutions and military power, division of the power into sacerdotal and public one) spheres; d) emerging of released work force for building numerous fortifications and other labour-

intensive works. These factors are traced to their full extent only at the final stage of formation of social polis structure which in Subcarpathians dates back to the 10th century.

As it is known, classical development of the polis structure was held along three main lines which in Subcarpathians may look as following: 1) from large-family unfortified settlements – to a civil community-polis of a particular type; 2) from amorphous community consolidated on the basis of minimal public freedoms – to socially stratified society; 3) from chiefdom of military democracy – to a chief headed by the people. All enumerated factors are largely proved by archaeological materials. In general, big city-states of the Subcarpathians have all characteristic features of polis structure: restriction of large territories by defensive lines; a large number of dissected areas; building of facilities for public use, so-called “kontyns” mentioned by the German chronicler Herbord, in central zones; traces of general (public) and individual (households and manors with private areas) land use both within poleis and outside of them in close vicinity.

The provided data provoke the thought about existence in the 10th century of three-stage hierarchy of territorial and administrative social structure that is viewed through the place and role of small, middle-sized, and large city-states which had the type of a polis. In the case of positive problem resolution, not only will views on existing city-state typologies and formation process of Early Medieval cities in this region change, but also on the course of state forming processes within its boundaries.

Heterogeneity planning structure of villages and cities reflects the complexity of economic and social order. Comparison of landscape environment that embodies the data of geomorphology, topography, soils, fossil resources, vegetative covering with planning structure and movable material on the level of grouping objects, sights, nests-settlements, settlements of “lowland” or “highland” groups in general, allows claiming the existence of landscape type of farming. Landscape farming is the absolute differentiation and maximum possible technology of farming that can be achieved only on a basic level – at the level of concrete nests-settlements.

The main field of landscape farming for the “lowland” towns was agriculture, which was based on fallow processing system of meadow and bog soil as well as peat soil of lower layers of flood plain land; this assumption is supported by the structure of the settlements, cereals prints on rough stucco fragments of ceramics, etc. Dominant (fallow) system of land usage generated the opportunities for the development of near-city settled cattle breeding, the level of which was determined by domestic demand of the settlers, besides the condition (potential) of resource areas also defined trades and crafts practices. This type of farming indicates that two or three adjacent villages formed agricultural community, ownership of which were circumscribed by the natural boundaries of the landscape [40; 47. P. 198–203].

Significant changes in the farming took place at the turn of the 8th–9th centuries, the period when “highland” location of settlements occurred. First and foremost, this process was advanced by climate change and, as a consequence, the population was increased, thus the need for extensive forms of farming arose. Under these circumstances, the structure of farming is determined by the potential of a resource area,

a small difference between them was still present. However, the substitution in the form of land processing did not supervene, as that was a long process which involved breaking many traditions having been developed in agrotechnology, improvement of agricultural tools and methods of soil cultivation, growing of winter crops. Moreover, the transition of this kind would not give immediate significant increase in commodity products. Such circumstances caused the transformation of the above-described fallow into “Bukovyna hew-fallow”, i.e. the system of farming characterized by reclaiming of forest massifs with turf, turf-podzolic, and podzolic soils. “Bukovyna hew-fallow” stimulated the development of near city cattle breeding – a sector where the individualization of farming is observed at the earliest stages. The evidence to this is the appearance of individual homestead and farmstead on the outskirts of towns of Period II; the cattle sheds for the maintenance of the neat and small cattle in winter periods dominated in the planning structure of the farmsteads. The intensive development of near city cattle breeding facilitated the spread of variety of craft: leather dressing, boot making, saddler making, etc. In addition to this, the mapping of settlements and their resource zones make possible to express an opinion concerning the origin of landowning – private or large family (alongside with dominant communal) – illustrated by the sketch map of Korostovatskyi nest-settlements [40; 47. P. 203–207].

Thus, Period II of antiquities that is represented by “highland” settlements is characterized by the absence of one dominant sphere of farming, and is essentially multi-directed and fully dependent on the natural niche (resource area of a specific landscape) being settled by the inhabitants of different location focuses – nest-settlements.

The Intensive development of landscape management led to complications of its own structures and became the catalyst for the emergence of excessive product, which, in its turn, caused changes in social sphere [37; 40; 45–46; 47. P. 207–212].

The smallest unit of a social organism (i.e. the spouse family) gradually separates from the extensive family community of dynasty type and starts functioning as an independent economic and legal structural unit; although, the old structures of the unit’s relatives continue conducting entrenched lifestyle. In general, the community obtains all the features of territorial neighborhood, with its nuclei – communal centers being their administrative, agricultural, law, and maybe religious heart.

Despite the fact the problem of the origin and functioning of early medieval sites of settlements in the Carpathian region is not thoroughly studied as yet, the data and materials received provide grounds for the hypothesis of the city-state model of the sites and the model considered provokes tackling three main issues: 1) socio-economic basis present in the society at an early stage, 2) the main factors and trends of this process development, and 3) the formation of a city-state as a structural unit of the Slavic community and elements of its semblance in the archaeological sources.

Unfortunately, the questions can not be given definitive answers today, only prior judgments can be expressed, the essence of which is as follows: 1) in the 5th–6th centuries in Slavic society certain regression is noticed as compared with Cherniakhivska culture being located in the same areas in 2nd–4th c. BC; 2) during the 7th–8th centuries the decline stops, the economic situation stabilizes the reconstruction of agricultural and farming structure with its reorientation to the internal (local) markets of bartering craft

products and farm produce comes to its end. Bartering and re-distribution occurred in the villages that occupied central position in the settlements, which simultaneously served as the political-administrative and craft centers of neighboring community, namely created viable social organisms which gradually developed into city-states; 3) in the 9th–10th centuries all the major factors that led to the city-state structure of contemporary society are traced, although their large-scale manifestation occurred in its final stages.

The introduction of new methods and improved traditional ones into the formation of source base and interpretations allowed comprehending the issue of settling the region during Slavic period from new angle, and showing the economic and social development of the Carpathian population in 8th–10th centuries. This approach opens broad prospects in the study of Early Slavic period not only for Ukrainian Carpathian Mountains, but also for the adjacent regions.

Due to the comparison of main characteristic features of three asynchronous, genetically cognate cultures (Prague-Korchak, Raykovetska and Old Ruthenian ones), we hit upon the idea of the existence of a single **Slavic** archaeological culture with different periods and development stages, at least in the Ukrainian Subcarpathians, Volyn, and Polissia. This approach does not destroy the achievements of our predecessors by any means. On the contrary, it develops theoretical and methodological approaches in historicization of archaeological sources, makes the database about early periods of our history formed by experts more accessible for historians and the public.

REFERENCES

1. Баран В. Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. – К., 1972.
2. Баран В. Д. Культура східних слов'ян другої половини I тисячоліття н.е. (Західна Волинь, Верхнє Подністрів'я і Закарпаття) // Археологія Української РСР. – К., 1975. – С. 125–136.
3. Баран В. Д. Пражская культура Поднестровья (по материалам поселений у с. Рашков). – К., 1988.
4. Баран В. Д. Давні слов'яни. – К., 1998.
5. Баран В. Д. Походження українського народу. – К., 2008.
6. Баран В. Д., Баран Я. В. Походження українського народу. – К., 2002.
7. Баран В. Д., Максимов Е. В., Магомедов Б. В. и др. Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. – К., 1990.
8. Баран Я. В. Слов'янська община. – Чернівці, 2004.
9. Брайчевський М. Ю. Біля джерел слов'янської державності. – К., 1964.
10. Гарден Ж.-К. Теоретическая археология. – М., 1983.
11. Гончаров В. К. Райковецкое городище. – К., 1950.
12. Гончаров В. К. Лука Райковецкая // МИА. – 1963. – № 108. – С. 263–315.
13. Гончаров В. К. Культура східних слов'ян другої половини I тисячоліття н.е. Східна Волинь. Пам'ятки типу Корчак та Луки Райковецької // Археологія Української РСР. – К., 1975. – С. 122–125.
14. Літопис Руський: За Іпатським списком переклав Л. Махновець. – К., 1990.
15. Ляпушкин И. И. Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства (VIII – первая половина IX в.). Историко-археологические очерки // МИА. – 1968. – № 152.

16. Михайлина Л. П. Населення верхнього Попруття VIII–X ст. – Чернівці, 1997.
17. Михайлина Л. П. Слов'яни VIII–X ст. між Дніпром і Карпатами – К., 2007.
18. Петров В. П. Етногенез слов'ян: джерела, етапи розвитку і проблематика. – К., 1972.
19. Приходнюк О. М. Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI–IX ст. н.е. – К., 1980.
20. Рафалович И. А. Славяне VI–IX вв. в Молдавии. – Кишинев, 1972.
21. Русанова И. П. Славянские древности VI–IX вв. между Днепром и Западным Бугом – М., 1973.
22. Русанова И. П., Тимощук Б. А. Кодын – славянские поселения V–VIII вв. н.э на р. Прут. – М., 1984.
23. Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв. – М., 1982.
24. Смірнова Г. І. Підсумки досліджень верхніх шарів Незвиського поселення // МДАПВ. – 1959. – Вип. 2. – С. 98–101.
25. Смирнова Г. И. Раннеславянское поселение у с. Незвиско на Днестре // РА. – 1960. – Р. LI–I. – С. 222–238.
26. Сміленко А. Т. Слов'яни та їх сусіди в Степовому Подніпров'ї (II–XIII ст.). – К., 1975.
27. Старчук І. Д. Розкопки на городищі Пліснесько // АП УРСР. – 1949. – Т. I. – С. 76–85.
28. Старчук І. Д. Розкопки городища Пліснеська в 1947–1948 рр. // АП УРСР. – 1952. – Т. III. – С. 379–394.
29. Старчук І. Д. Розкопки городища Пліснесько в 1949 р. // АП УРСР. – 1955. – Т. V. – С. 32–35.
30. Тимощук Б. О. Слов'яни Північної Буковини V–IX ст. – К., 1976.
31. Тимощук Б. О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). – К., 1982.
32. Тимощук Б. А. Восточнославянская община VI–X вв. н.э. – М., 1990.
33. Тимощук Б. А. Восточные славяне: от общины к городам – М., 1995.
34. Толочко П. П., Козак Д. Н., Моця О. П. та ін. Етнічна історія давньої України. – К., 2000.
35. Толочко П. П., Баран В. Д., Бібіков С. М. та ін. Давня історія України. – К., 2000. – Т. 3.
36. Федоров Г. Б. Население Прутско-Днестровского междуречья в I тыс. н.э. // МИА. – 1960. – № 82.
37. Филипчук М. А. Про початки формування державних структур в Українському Прикарпатті // Галицько-Буковинський хронограф. – 1999. – № 1(3). – С. 99–106.
38. Филипчук М. А. Топографія пам'яток культури типу Луки Райковецької у Прикарпатті // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тис. н.е. – К.; Львів, 1999. – С. 308–318.
39. Филипчук М. Проблема хронології і періодизації слов'янських старожитностей Українського Прикарпаття другої половини I тис. н.е. // Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст.: Матер. наук. конф. – Чернівці, 2000 – С. 36–46.
40. Филипчук М. Про господарство та соціальні мікроструктури населення Українського Прикарпаття в останній чверті I тис. н.е. // Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть: Матер. міжн. наук. конф. – Львів, 2001. – С. 220–238.
41. Филипчук М. А. Планувальна структура поселень Райковецької культури в Прикарпатті // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII–X ст. – К., 2004. – С. 290–295.
42. Филипчук М. А. Керамічний посуд з поселень Райковецької культури Українського Прикарпаття (проблеми хронології і періодизації) // Carpatica–Карпатика. Давнина і сучасність. – 2005. – Вип. 33. – С. 110–131.
43. Филипчук М. А. Природно-топографічні умови розташування Пліснеська // Праці Науково-дослідного інституту пам'ятко-охоронних досліджень. – 2008. – Вип. 4. – С. 225–238.
44. Филипчук М. Райковецька культура в Українському Прикарпатті: хронологія і періодизація // Вісник Інституту археології. – 2008. – Вип. 3. – С. 68–135.

45. *Филипчук М.* До питання про роль і місце слов'янських городищ в системі заселення Українського Прикарпаття // Східноєвропейські старожитності в добу середньовіччя: Тези міжн. наук. конф. – Чернівці, 2009. – С. 74–75.
46. *Филипчук М. А.* Структура Плісеського археологічного комплексу в слов'янській та давньоруській час // Вісник Інституту археології. – 2009. – Вип. 4. – С. 3–21.
47. *Филипчук М.* Слов'янські поселення VIII–X ст. в Українському Прикарпатті. – Львів, 2012.
48. *Beresford M., Hurst J. C.* Desserted Medieval villages // Lutterwath Press. – London, 1971.
49. *Cabalska M.* Wielozionowe grodzisko wczesnośredniowieczne w Tuligłowach, pow. Przemyśl // Spr. Arch. – 1979. – Т. XXXI. – С. 253–270.
50. *Slama J.* Střední Čechy v ranem Středověku (III Hradiště, příspěvky k jejich dějinám a význam). – Praha, 1986.
51. *Smetánka Z.* Povrchový průzkum zaniklých osad v okolí Sezimova // AR. – 1965. – R. XVII–5. – С. 668–674.
52. *Smetánka Z.* Průzkum zaniklé středověké osady Svidna u Slaneho // AR. – 1969. – R. XXI–5. – С. 618–625.
53. *Smetánka Z.* Zur methodik von Feldforschungen an mittellalterlichen Ortswüstungen in Böhmen // ČNM–VS. – 1970. – R. LV. – С. 63–68.
54. *Smetánka Z.* Archäologische Untersuchungen mittellalterlichen Ortswüstungen in Böhmen // ČNM–VS. – 1970. – R. LV. – С. 71–76.
55. *Smetánka Z.* Archeologické výzkumy zaniklých středověkých osad v Čechách v L. 1965–71 // AR. – 1972. – R. XXI–4. – С. 417–485.
56. *Smetánka Z.* Středověka vsnice ve svetle archeologického výzkumu // AR. – 1976. – R. XXVIII–6. – С. 655–666.
57. *Smetánka Z., Vencl Sl.* Kolonizační sídliště ve středním údolí u Sykoris. (o. Rakovník) // AR. – 1969. – R. XXI–3. – С. 395.
58. *Smetánka Z., Vencl Sl.* Zaniklá středověká osada Litoznice. // AR. – 1969. – R. XXI–3. – С. 396–397.
59. *Smetánka Z., Klapště J.* Geodeticko-Topografický průzkum zaniklých středověkých vsí na Černokosteleckú // PA. – 1981. – R. LXXII–2. – С. 416–458.
60. *Petrescu-Dimbovița M., Dan Teodor.* Sisteme de Fortificații medievale timpurii la est de Carpați. – Iași, 1987.
61. *Ziemięcki T.* Sprawozdanie z wycieczki archeologicznej w roku 1881 dokonanej // Zbior wiadomości do Antropologii krajowej. – Kraków, 1882. – Т. VI. – С. 58–61.
62. *Ziemięcki T.* Sprawozdanie z wycieczki archeologicznej w roku 1882 dokonanej // Zbior wiadomości do Antropologii krajowej. – Kraków, 1883. – Т. VII. – С. 41–50.
63. *Ziemięcki T.* Sprawozdanie z wycieczki archeologicznej w roku 1883 dokonanej // Zbior wiadomości do Antropologii krajowej. – Kraków, 1884. Т. VIII. – С. 87–99.

Fig. 1. Map of distribution of archaeological cultures in South-east Europe during the last fourth I millennium A.D.

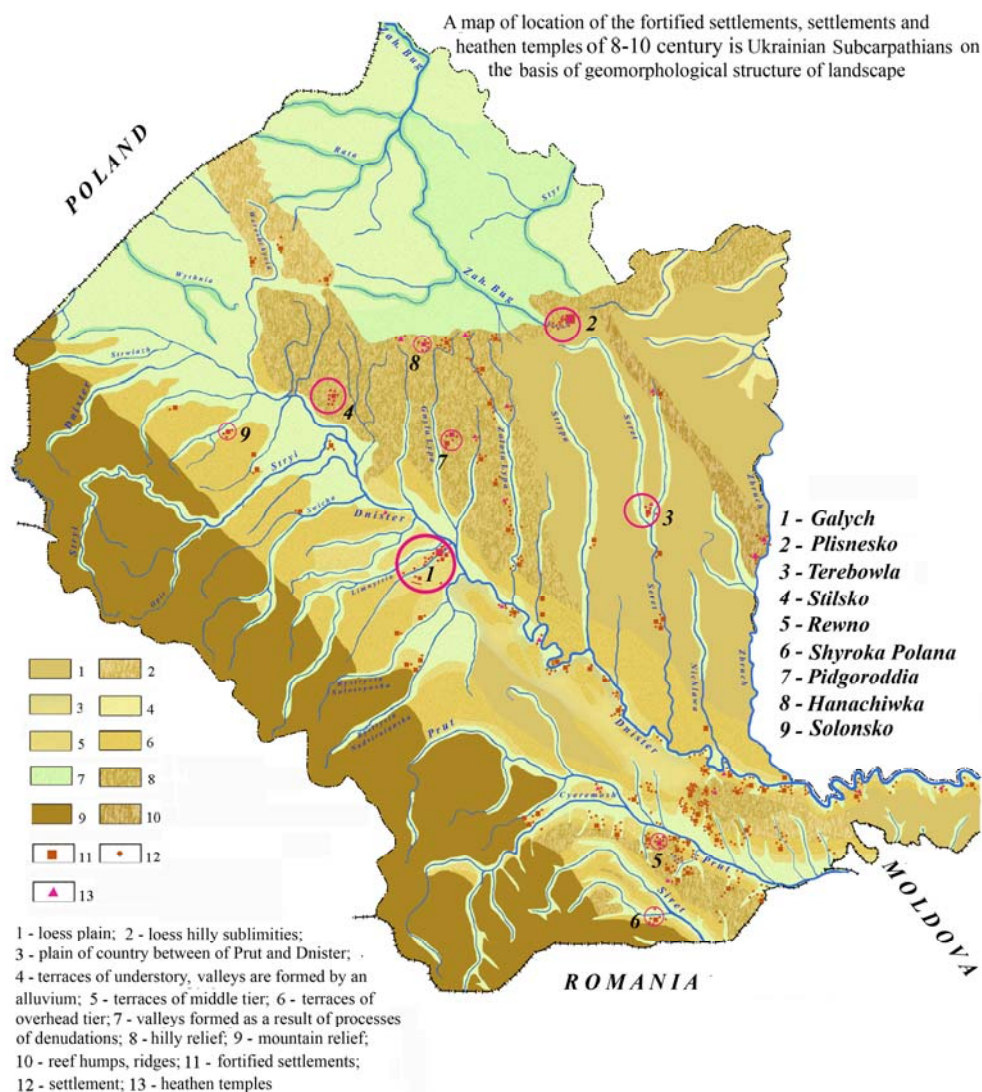

Fig. 2. A map of location of the fortified settlements, settlements and heathen temples of VIII–X century in Ukrainian Subcarpathians on the basis of geomorphological structure of landscape.

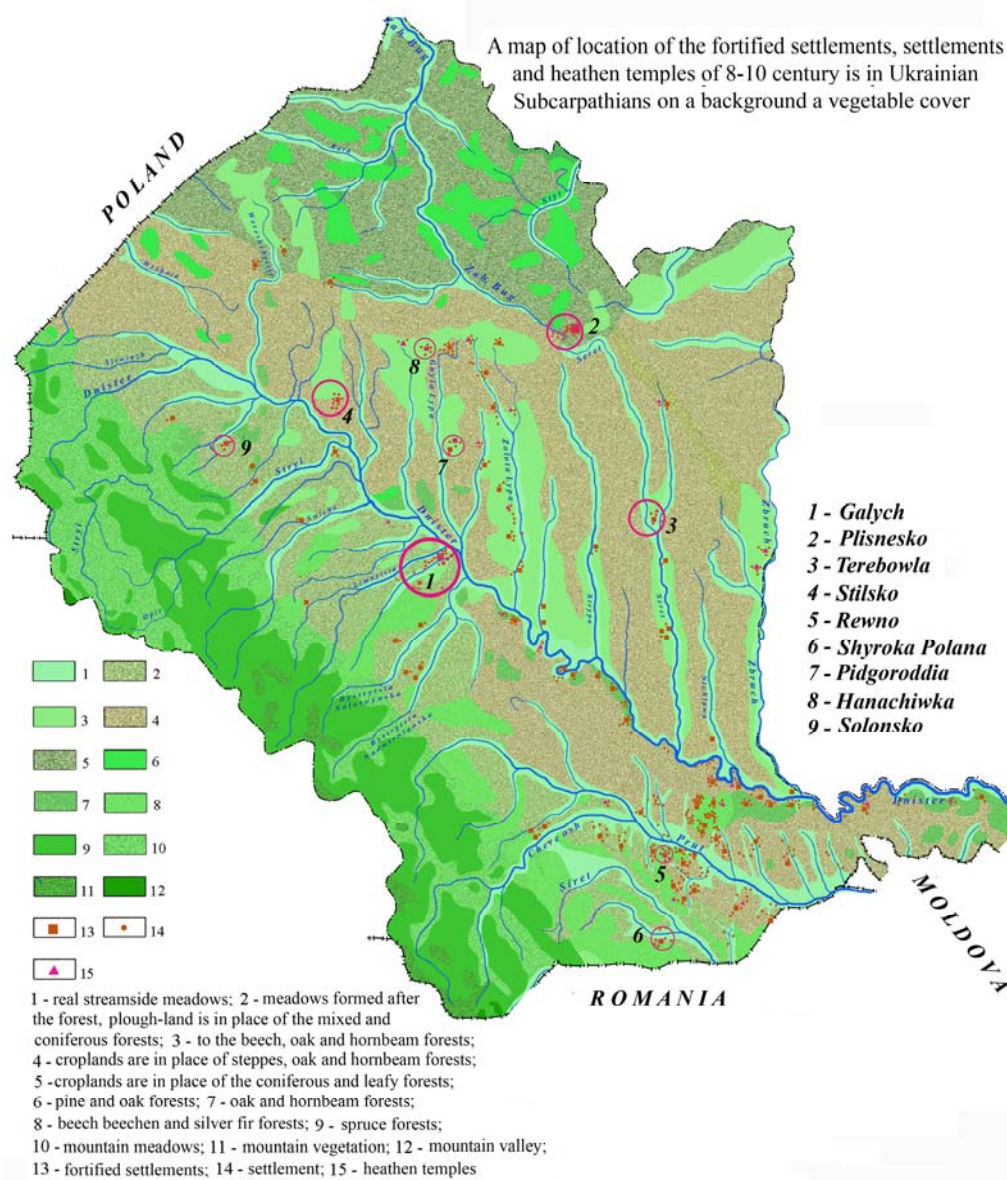

Fig. 3. A map of location of the fortified settlements, settlements and heathen temples of VIII–X century in Ukrainian Subcarpathians on a back-ground a vegetable cover.

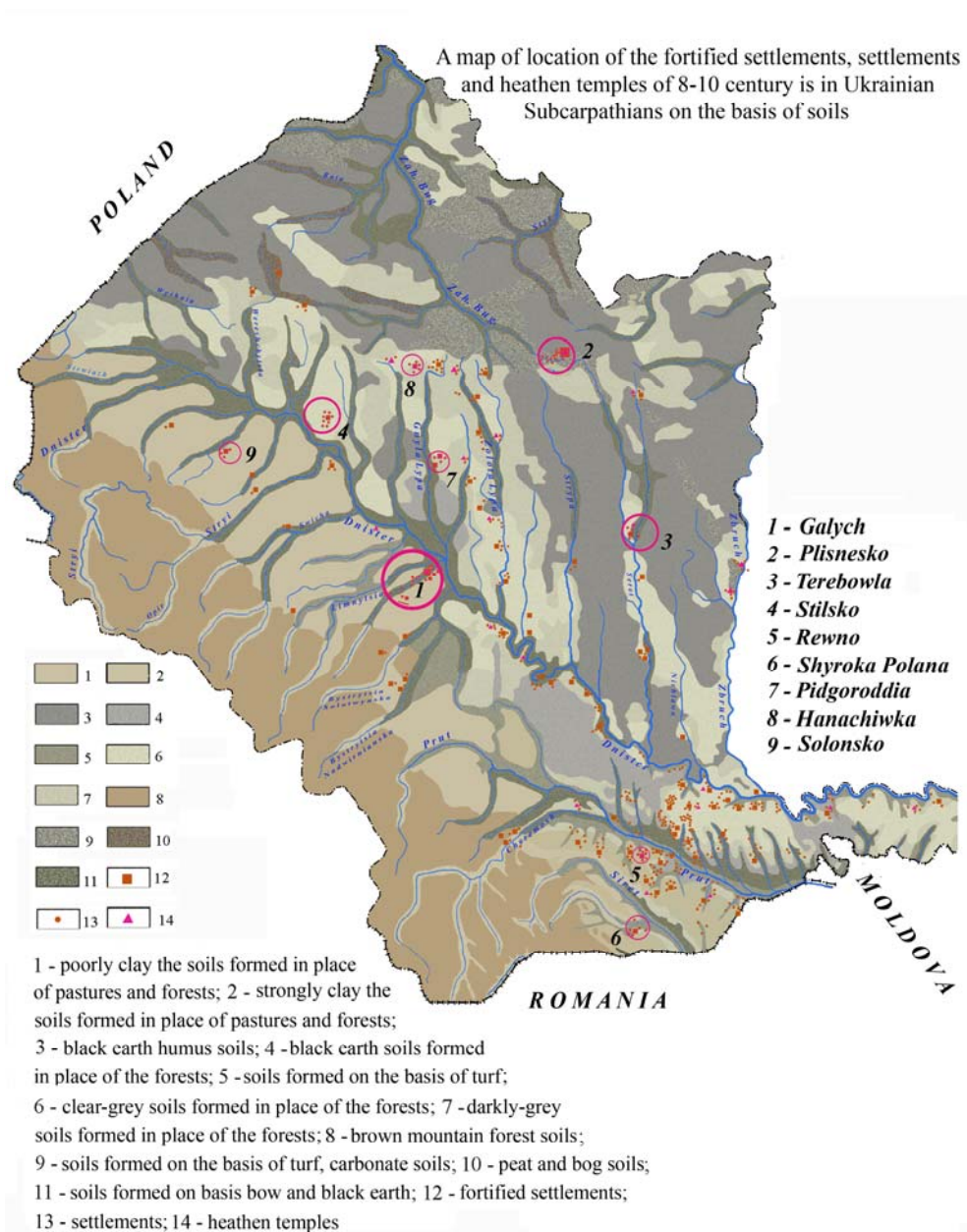

Fig. 4. A map of location of the fortified settlements, settlements and heathen temples of VIII–X century in Ukrainian Subcarpathians on the basis of soils.

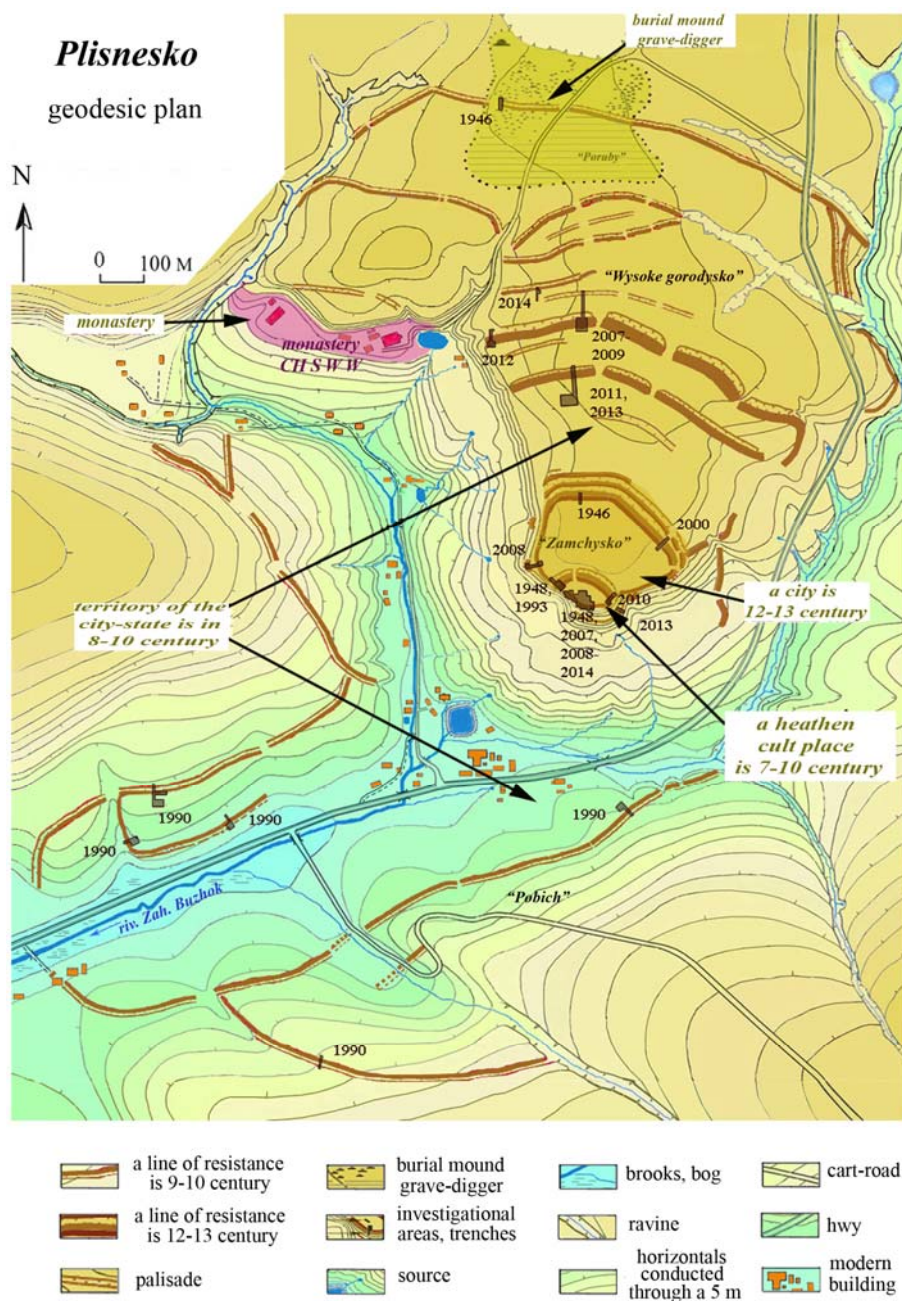

Fig. 5. Geodesic plan of Plisnesko.

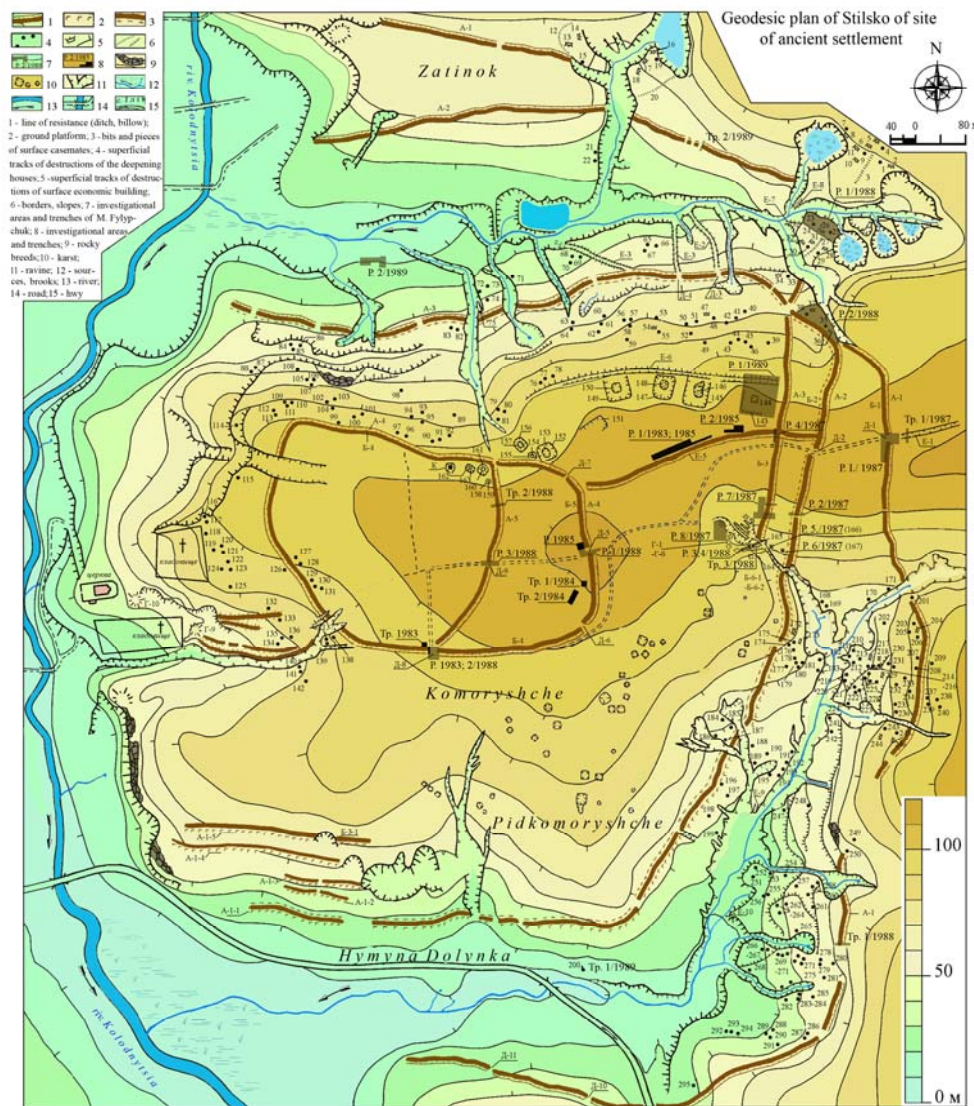

Fig. 6. Geodesic plan of Stilsko.

СЛОВ'ЯНСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ ЛУКА РАЙКОВЕЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ В УКРАЇНСЬКОМУ ПРИКАРПАТТІ: СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

М. А. Филипчук

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, e-mail: archeofilip@ukr.net*

Висвітлено основні результати дослідження слов'янських поселень Луки Райковецької культури в Українському Прикарпатті наприкінці XX – початку XXI ст. Охарактеризовано стан вивчення селищ і городищ у регіоні впродовж 50–80-х рр. минулого століття, зокрема, методику формування джерельної бази та окремі аспекти їх інтерпретації. Вдосконалення традиційних та обґрунтування і застосування нових методів наукового пошуку під час формування джерельної бази та її інтерпретації дало підстави з нових позицій вирішити низку актуальних питань: топографії поселень, хронології і періодизації культури, планування селищ і городищ, економічної і соціальної структур населення тощо.

Ключові слова: Українське Прикарпаття, Лука Райковецька культура, “низинні” поселення, “височинні” поселення, планувальна структура, короткотривалі та довготривалі поселення, “закриті” і “відкриті” комплекси, Пліснесько, Стільсько, Незвисько, Кодин I, II, Ганачівка, Солонсько.

Стаття надійшла до редколегії 18. 01. 2016

Прийнята до друку 05. 09. 2016

УДК 94(37):904(394)

**СХІДНЕ ПРИКОРДОННЯ І ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА РИМУ
У II – НА ПОЧАТКУ III СТ. Н.Е.:
СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ**

В. Л. Гуменний

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, e-mail: hvlterant@gmail.com*

Проаналізовано стан археологічних досліджень східного прикордоння Риму. Незважаючи на стаціонарні дослідження цілого ряду міст та реалізацію дослідницьких проектів (на зразок *Limes Arabicus Project*), більшість археологічних робіт мають розвідковий характер. Даний регіон розглядається у контексті дискусії про характер римської стратегії доби Імперії та функціонування лімесу. Розглянуто можливості використання епіграфічного та археологічного матеріалу для конкретної ідентифікації римських військових з'єднань та окреслено актуальні напрямки у подальшій розробці даної проблематики.

Ключові слова: Римська імперія, лімес, прикордоння, східні провінції Риму, археологічні дослідження, епіграфіка.

Становлення та розвиток римської “*civitas*” було б неможливим без активної зовнішньої політики. Східне прикордоння Риму перетворювалось на стратегічно важливий район з огляду на конфлікти з Парфією, які тривали від доби пізньої республіки. Намісники східних провінцій в період імперії часто були ключовою ланкою в реалізації римської політики у регіоні [8. Р. 277–279]. Одним з найбільш контраверсійних питань в історіографії є характер розміщення римських військ та укріплень на Близькому Сході. Різниця між “західним” та “східним” пограниччям Риму та загальна дискусія щодо існування римської “стратегії” в епоху імперії призвели до того, що археологічні та епіграфічні дані дослідники часто використовують як вагому частину аргументації своєї точки зору.

Саме протягом II ст. н.е. спостерігається активна фаза у римо-парфянських контактах, одним з проявів якої стала трансформація перебування римських військ у східних провінціях та на новоприєднаних територіях. Цей аспект римської зовнішньополітичної діяльності і досі залишається маловивченим, але разом з тим важливим для розуміння генези політики Риму на сході. З огляду на фрагментарний характер писемних джерел наративного характеру, саме археологічні джерела є основою для розробки цих питань. Тому видається актуальним проаналізувати існуючі напрацювання та виділити перспективи подальшого вивчення даної проблематики.

Аналіз римської зовнішньої політики окресленого періоду охоплює найрізноманітніші питання: від того, чи доцільно взагалі вживати термін “стратегія”, і закінчуючи її особливостями [16. Р. 5; 15; 38]. Більшість дослідників погоджується з тим, що конкретні заходи римської політики часто були зумов-

лені суб'єктивним сприйняттям ситуації на сході. Після праці Е. Люттвака [34], який спробував розглянути римську зовнішню політику як своєрідну “велику стратегію”, дискусія набула нових сил. Спроби розглядати лімес у контексті його еволюції, як чітко продуману оборонну стратегію викликали як схвалення так і значну критику. Якщо А. Ферріл погоджувався з існуванням певної стратегії і лише пропонував певні зміни до схеми Люттвака [50. Р. 15], то К. Віттейкер [54] і Б. Айзек [16; 17] піддали подібну концепцію нищівній критиці, при цьому значною мірою вони опирались саме на археологічний матеріал.

Для К. Віттейкера, лімес був зоною соціальних, культурних та економічних контактів з варварами, що й було його основною функцією, тоді як римська армія на сході імперії, на думку Айзека, була інструментом для контролю над провінціями [16. Р. 101–161]. Розташування римських військ у містах і проблеми їх практичного використання для оборони територій, на його думку, не дозволяють стверджувати про існування продуманої та чіткої політики у регіоні. Пальміра чи Дура-Европос були не стільки оборонними населеними пунктами, скільки контрольними поселеннями на торговельних шляхах [16. Р. 269–311]. Римські укріплення на Середньому Євфраті, як припустив у свій час Б. Айзек, і чию думку підтримав Н. Поллард, мали здебільшого економічне, а не військове значення [41. Р. 272].

Інший підхід у питаннях існування римської стратегії на сході обрав Е. Віллер, який піддав висновки Б. Айзека суттєвій критиці [50]. Першочергово він відзначав, що використання рік як природних бар'єрів було вкрай специфічним явищем, що стосується і кордону по Євфрату [51. Р. 505–511], який по суті розділяв у верхній течії території, які були населені вірменами, тому римляни будуючи свої фортифікації, повинні були зважати на цей чинник. Окрім того, роль Євфрату як оборонного рубежу була завжди вкрай сумнівною, оскільки його форсування і переправа здебільшого не викликали труднощів [50. Р. 32–35].

Не менш серйозною є і дискусія довкола самого терміну “лімес”, зокрема і в археологічному контексті [17. Р. 345–388]. Від часів Т. Моммзена його почали вживати для позначення укріпленого кордону імперії, що викликало серйозні зауваження в історіографії другої половини XX ст. [16; 17; 50; 54]. Тим не менш, Тацит, “Автори життєписів Августів” та ціла низка інших джерел також вказують на лімес саме як на укріплення [50. Р. 22]. Те, що у “Сіаренській таблиці” і у тексті Плінія Молодшого згадується кордон з парфянами, додатково свідчить про недостатню обґрунтованість окремих тез ревізіоністів, які прагнуть відмовитись від концепції лімесу [50. Р. 17–25].

Розглядати римські війська на сході, як це робить Б. Айзек, виключно як інструмент контролю над провінціями не зовсім вірно і якщо стосовно Юдеї ще можна знайти певні підтвердження “поліційного” характеру перебування римських військ, то у випадку з Сирією та Аравією тут виникають суттєві проблеми. Виключна прив'язка пересування римських військ до Євфрату також виглядає не надто переконливо. Д. Кеннеді слушно зауважив, що концепція Б. Айзека побудована в основному на матеріалі з Юдеї і тому викликає серйозні зауваження при спробах екстраполяції отриманих висновків на весь Близький Схід [26].

Перебування римської армії у Сирії та Леванті в останні роки отримує нове осмислення на основі археологічного матеріалу [19–21], проте загалом дослідження цієї проблематики мають тривалу історію. Одним з найвагоміших археологічних проєктів стали аерофоторозвідки А. Пудебара протягом 1925–1932 рр. [40]. З огляду на геополітичні умови міжвоєнного періоду, високою була активність французьких дослідників у регіоні, серед яких слід особливо виділити Ф. Кюмона [5]. Шлях, який проклав А. Пудебар, починаючи з 1980-х рр. успішно продовжив Д. Кеннеді, який використовував дані аерофотозйомки для вивчення системи римських укріплень на сході [22–25; 27–28; 32–33]. На сьогодні активно діє започаткований ним проєкт архіву аерофотозйомки Близького сходу [45].

Важливими стали дослідження М. Ростовцева, який після еміграції з Російської імперії став професором Єльського університету та керував дослідженнями в Дура-Европос [42], та повоєнна діяльність польської археології, яка у даній проблематиці представлена Центром середземноморської археології Варшавського університету, у рамках діяльності якого із 1950-х рр. під керівництвом випускника Львівського університету К. Міхаловського було розпочато, а згодом, під керівництвом його учня – М. Гавліковського, продовжено дослідження Пальміри. Не менш активною стала діяльність італійських дослідників на території сучасного Іраку, Йордану, Ірану та інших країн. Провідним науковим осередком тут став Центр археологічних досліджень Близького Сходу та Азії Туринського університету, створений у 1963 р. Розкопки на території Джерашу, Селевкії на Тигрі, Кіфрину, Хатри дали неоціненний археологічний матеріал [4].

Важливим здобутком став цілий ряд міжнародних проєктів, серед яких першочергової уваги заслуговує *Limes Arabicus Project*, який реалізовувався у 1980–1989 рр. [48]. Актуальним був також проєкт “Пальмірена: місто, околиця та караванна торгівля між сходом і заходом”, який реалізовували до 2013 р. [39]. Ще цілий ряд дослідницьких проєктів було присвячено охоронним дослідженням Зевгми на Євфраті на території сучасної Туреччини [10; 46; 49].

Ціла низка дискусійних проблем щодо перебування римської армії на сході стала предметом уваги багатьох міжнародних конференцій, присвячених пограниччю і Малій Азії у римський та візантійський час [2]. Про ступінь проблемності даного питання свідчить і той факт, що один з додаткових номерів “Журналу римської археології” повністю присвятили питанням еволюції східної політики Риму та перебуванню римської армії у східних провінціях імперії [47].

Загалом, у зв'язку з тим, що дослідження мали здебільшого розвідковий характер і лише кілька пам'яток досліджувались стаціонарними експедиціями широкими площами, це зумовило певну “фрагментарність” картини, з якою доводиться мати справу дослідникам (певним винятком тут може слугувати Ізраїль і частково Туреччина та Йорданія). Окрім того, нестабільна суспільно-політична ситуація у наші дні не лише унеможливує такі дослідження, а й ставить під загрозу долю багатьох унікальних пам'яток, що яскраво ілюструють приклади

Хатри та Пальміри. Проте навіть на основі існуючого стану вивчення Близького Сходу можна прослідкувати такі тенденції.

Н. Поллард відзначав, що грецькі і римські автори, які описували римські війська, що знаходились на сході від кампаній Корбулона до часів Северів, робили це досить упереджено [41. Р. 35; 52; Tac. Ann. 13. 35; Fronto Princ. Hist. 11–12; Dio Cass. 78. 3. 4, 80. 4. 1–2]. Тацит і Діон Кассій звинувачували їх у тому, що вони проводили час у містах і взимку та інші пори року проживали не у військових таборах, а у будинках. Згодом цю тезу підхопили і сучасні дослідники. Відомості про розташування військ у містах дійсно кидаються в очі, якщо порівнювати їх з розташуваннями римської армії в інших частинах імперії [2]. Еверет Віллер присвятив своє дослідження визначенню того, наскільки реальною є оцінка, яку дають східним легіонам античні автори [52].

Варто враховувати, що після елліністичного періоду, римляни на Близькому Сході стикнулись зі стійкою моделлю взаємодії армії і міста [41. Р. 36; 18. Р. 185]. Продовжуючи традицію часів Селевкідів, їхні укріплені міста ставали римськими фортецями чому найяскравішими прикладами стали Апамея, Зевгма, Дура-Европос, Пальміра [27; 35]. У цьому ключі, практика розміщення римських військ виглядає цілком закономірною і виправданою.

Невеликі гарнізони чи окремі загони ауксіларіїв знаходились в Апамеї, Зевгмі, Рапанеї, Самосаті і Пальмірі. Окремою групою виділяють фортеці на Євфраті на зразок Дура-Европос та Кіфріну, які стали осередками римського військового впливу наприкінці II ст. н.е. і залишались ними здебільшого у період Северів. Важливими містами з військової і стратегічної точки зору також були Селевкія Піерія і Антіохія на Оронті [41. Р. 37–38]. За винятками Апамеї, Зевгми, Дура-Европос, Пальміри і Селевкії на Тигрі, Хатри та деяких інших пам'яток, археологічні дані з міст Близького Сходу вкрай фрагментарні [35. Р. 115].

У межах Сирії фіксується п'ять міст, які можна вважати римськими військовими гарнізонними базами – Зевгма, Кир, Апамея на Оронті, Самосата і Рапанея. Зевгма була базою для *legio X Scythica*. У Самосаті римський гарнізон розташовувався з 72 р. н.е., після анексії Коммагени. Рапанея стала осередком III Гальського легіону і є очевидно єдиним поселенням, де присутність римської армії дозволила йому стати міським центром, на що у свій час вказав ще А. Джонс і чию думку підтримав Н. Поллард. Останній, спираючись на повідомлення Прокопія [Procop. De aedificiis. 3. 4. 15–20], вважає ще одним таким прикладом Мелітену у Вірменії [41. Р. 40–41]. Вона також розпочинала своє функціонування як римське укріплення і згодом переросла у місто.

У топографічному плані проблема розташування римських військових таборів залишається вкрай складною. Для Киру у нас відсутня фактично будь-яка інформація, навіть для Зевгми незважаючи на останні археологічні дослідження, це питання до кінця не вирішене [3], хоча ймовірно, що римський табір знаходився за межами території міста, яка склалась в елліністичну епоху. Припущення про те що цей табір був на східному березі Євфрату, тобто фактично навпроти міста, виглядає дещо малоімовірним і перекочує з праць дослідників 70-х рр. XX ст. Сучасні дослідження М. Спайделя, незважаючи на

руйнування Зевгми водами водосховища і фактично рятівний характер археологічних досліджень, демонструють дещо іншу картину [46]. У випадку Апамеї, укріплення знаходились приблизно за півкілометра на схід від міста, контролюючи основну дорогу [41. Р. 42].

Ф. Міллар, як інформативний приклад розташування римських військ на сході, на початку II ст., пропонує розглядати Бостру у Аравії [37. Р. 94]. III легіон Кіренаїка, у північному напрямку від існуючої у той час набатейської забудови, розбив свій табір розміром близько 17 га, що фіксується в основному за допомогою аерофотозйомки [16. Р. 123–124]. Можна припустити, що у випадку Сирії римські гарнізони розташовувались аналогічним чином за межами міської забудови. Приклад Єрусалима (тогочасної колонії Еллі Капітолїни) дозволяє робити схоже припущення [16. Р. 279–280, 427–428].

Разом з тим, за винятком Тель-ель-Хаджі, для Сирії фактично невідомі окремі форти (на відмінну від тієї ж Аравії чи навіть Єгипту), що Бен Айзек пояснює саме фактом розташування гарнізонів в межах міського простору [16. Р. 133]. Особливе місце серед гарнізонних міст на східному прикордонні Римської імперії займає Дура-Европос. До захоплення міста римлянами у 115 р., там, розташовувався загін вояків з Пальміри. Місто зайняли римляни у 115 р., проте регулярний римський гарнізон, до складу якого входили як вексиларії легіонів так і ауксіларії, знаходився там з 165 по 256 рр. [9]. Коли воно було повторно зайняте у 165 р., римські війська розташувались у північно-західній частині міста, проте фактично все воно перетворилось на римську фортецю. На початках перебування міста в складі Римської імперії на головних воротах несли службу також місцеві чиновники, які були відповідальні як за саму міську браму, так і за збір мита [41. Р. 47]. 168 р. датується присвята у святилищі Мітри командира загону пальмірських лучників, які на початках складали основу римського гарнізону у місті. Дура-Европос є одним з найкраще вивчених і описаних місць перебування римського гарнізону на середньому Євфраті.

Сліди римського впливу, які датуються серединою II ст. н.е. виявлені і на річці Месені [41. Р. 57]. Окремі римські пости вздовж Євфрату фіксуються на території Іраку. Вважається, що вони використовувались для контролю за торговельними шляхами [16. Р. 150]. Одним з таких постів цілком міг бути Біян, де римський гарнізон з'явився, ймовірно, на початку III ст.

Загалом, цілком логічним виглядає те, що в епоху Северів римляни роблять спробу встановити більш-менш стійкий контроль над торговельними шляхами, які проходили по Євфрату [43. S. 47]. Подальші перспективи має розгляд даної проблеми у контексті функціонування торговельних шляхів і так званої караванної торгівлі [36]. Адміністративна та стратегічна роль, яку відігравали Антіохія та Селевкія Піерія роблять їх особливими місцями розташування римських гарнізонів [16. Р. 436–438; 41. Р. 59].

Загалом, можна виділити дві тенденції розташування римських військ у містах. Перша – це використання усього міського простору як фортеці, і друга – розташування військового табору за межами міста. Перший тип був характерний для гарнізонів, які розташовувались у містах безпосередньо на прикордонні, а

другий – для міст, які знаходились “в глибині” провінцій, найяскравішим прикладом чому є гарнізони Сирії. Це повністю корелюється з археологічними матеріалами. У цьому ключі варто детальніше зупинитись на деяких уже згаданих римських місцях розташування військ.

Десятий Легіон могли перевести з Киру до Зевгми у 18 р. н.е., проте раніше, ніж за 49 р. н.е. у нас немає жодних відомостей про нього [41. Р. 257]. Коли у 66 р. його перевели до Юдеї, Йосиф Флавій повідомляв, що це робили з Євфрату. Це дозволяє припустити, що розташовувався він саме у Зевгмі [Josephus. *Bellum Judaicum*. 7. 17].

Щодо Кира, то слідів римського військового табору не знайдено, а найранішим написом є могилина плита сігніфера I легіону *Adiutrix* [IGLS I. 148], яка датується часом Траяна. Таке ж датування присвяти Квінта Марція Турбона, префекта Мізенського флоту, який у часи Адріана став префектом преторію [41. Р. 262]. Вважається, що Кир був місцем концентрації римських військ у 114 р. н.е., звідки розпочався похід Траяна у Вірменію. Синхронні відомості про моряків Мізенської ескадри фіксуються у Селевкії Піерії [11. Р. 247–278]. Не піддається однозначному датуванню напис з могили центуріона Третього Гальського легіону [IGLS I. 149]. Значна кількість матеріалу належить до часу Парфянських кампаній часів Северів, проте те, що може бути віднесене до епохи Антонінів, демонструє нам активну присутність римських сил.

У Апамеї свої дослідження проводила експедиція бельгійських археологів під керівництвом Ж-Ш. Балті. Загалом було знайдено 76 написів, здебільшого з некрополя [IGLS IV. 1356–1362, 1371–1375]. Табір розташовувався на схід від міста і може датуватись кінцем II – початком III ст. н.е. Можливо, подальші дослідження дозволять відкрити інші об'єкти, пов'язанні з перебуванням римської армії у регіоні, зокрема місця розташування поблизу міста інших римських військових таборів ранішого часу [41. Р. 264–266].

Самосата була важливою переправою через Євфрат, проте сліди перебування тут римської армії нечисельні. До повстання Бар-Кохби тут розташовувались частини Шостого “Залізного” легіону та *Legio XVI Flavia Firma*. Останнього стосується напис Луція Фабія Цилон, який був легатом цього легіону у Самосаті наприкінці II ст. [CIL IV. 1409]. Можливо, у місті також перебували частини Четвертого Скіфського легіону. Розташування римського табору досі чітко не ідентифіковане [41. Р. 267].

Окрім Дура-Европос, вздовж Євфрату фіксується цілий ряд римських укріплень. Ана розташовувалась на острові Квала навпроти сучасного міста Ана. Розвідкові розкопки 1981–1982 рр. не змогли дати однозначної відповіді щодо потужності шару парфянського часу. Висновки про контроль римлян над островом робляться на основі напису зі згадкою про вояків з Пальміри [CIS II. 3979]. Кіфрін на східному березі Євфрату слугував римським опорним пунктом на початку – у середині III ст. н.е. [29. Р. 57–62].

Якщо дискусії довкола археологічного матеріалу зумовлені неоднорідністю дослідженої території та суб'єктивними інтерпретаціями дослідників, то питання конкретної ідентифікації військових з'єднань, базується головним

чином на аналізі епіграфічного матеріалу, знайденого під час археологічних досліджень [12–14]. З огляду на те, що в останні десятиліття опубліковано значний масив новознайдених написів, варто зупинитись дещо детальніше на їх характеристиці.

Нам відомо, що участь у поході Траяна у 114 р. н.е. проти Парфії брали вояки легіону IV Scythica [CIL III. 10336; ILS. 1062] та VI Ferrata [CIL X. 5829; ILS. 2726], які на час початку кампанії дислокувались у Сирії. З легіонів, які перебували в Юдеї, у бойових діях брали участь легіон III Cyrenaica [CIL X. 3733]. З Коммагени у 114 р. вирушив легіон XVI Flavia Firma. Окрім цього, фіксується участь легіонів XV Apollinaris [53] та XXX Ulpia, X Fretensis [10; CIL VI. 1838; AE 1935. 167], III Gallica, XIII Gemina, XII Fulminata, II Traiana, XXII Primigenia [AE 1962. 312], I Auditrix [CIL V. 877; III. 6706; X. 1202; ILS. 1052; AE 1939. 61], VII Claudia [CIL X. 3733; ILS. 2083], XI Claudia [CIL VI. 32933; III. 13586; ILS. 2723], I Italica та V Macedonica [AE 1939. 132].

З Єгипту прибули загони ауксіларіїв під командування Валерія Лолліана [31], префекта Cohors I Aramenorum sagittariorum equitata [CIL III. 600]. Серед допоміжних військ є відомості про Ala I Praetoria civium Romanorum, Ala Augusta Syriaca, Ala Agrippiana, Ala Herculiana, Alae Singularium (ймовірно Ulpia I Singularium) [CIL III. 11995; CIL X. 6426]. Відома також когорта I Pannoniorum et Dalmatarum [CIL X. 5829].

Участь у кампанії Луція Вера [2. S. 26–27] брав легіон I Minervia під командуванням Марка Клавдія Фронтоніана [CIL VI. 1377; III. 1457; XIII. 8213]. Легіоном II Adiutrix командував Квінт Адвент приблизно з 164 р. н.е., а до цього часу, він був легатом Шостого легіону [CIL VIII. 18893]. Легіон V Macedonica під час військових дій 162–166 рр. очолював Публій Вер і дещо пізніше Стацій Пріск [CIL III. 6189; III. 7505]. Залучались також legio III Cyrenaica, III Gallica [6; AE 1913. 48], III Augusta. [CIL VIII. 2975], I Adiutrix [CIL III. 6755], X Gemina, [CIL VIII. 7050], та II Traiana.

Досить чітко фіксується діяльність римлян у новоприєднаних провінціях, зокрема в Аравії. З Гарандалу походить напис, який свідчить про будівництво Гаєм Клавдієм Северіном дороги “від Сирії до Червоного моря” (“*viam novam a finibus Syriae usque ad mare rubrum*”) [AE 1897. 65]. Написи схожого змісту відомі з Петри [AE 1897. 143], Бостри [AE 1904. 59], Ангари [AE 1969/70. 626], Кітахару (Кірбату) [AE 1995. 1606–1607], Джабаль Аль Улу [AE 1996. 1610], Ваді Моджіб [AE 1896. 135; CIL III. 14149. 42], Ваді Валех [CIL III. 14149. 50], Аману [CIL III. 14150. 11], Кераку [AE 1995. 1604].

З Каср Ель-Буше відомий напис, який вказує на існування римського військового табору (“*nobilissimis Caesaribus castra praetorii Mobeni a fundamentis*”) [AE 1897. 125]. У Герасі розташовувалась I Фракійська (Thracum Cotelses) ала кінноти [AE 1899. 27; CIL III. 14159. 1]. Цінним епіграфічним джерелом є текст, у якому йдеться про Гая Вібія Целера, префекта cohortis I Montanorum, трибуна Першої Іспанської когорти і префекта першої Ульпіанової али [30; AE 1996. 1603].

У Бострі розташовувались частини legio III Cyrenaicae [AE 1904. 69]. Його вексіяції перебували також в Анці, звідки походить епітафія Елія

Сатурніла [AE 1936. 155]. З Медаби походить напис від імені Луція Велінна Фірма, який був центуріоном легіону і присвятив вівтар Юпітерові та Нептуну [AE 1987. 969]. Ульпії Адвентіні Марції, яка прожила 31 рік, 7 місяців і 5 днів та була похована у Бострі, встановив надгробок Гай Антонін Модерат, центуріон III Легіону [AE 1996. 1595]. Згадку про перебування легіону у Бострі містять також й інші написи [CIL III. 89, 92–96]. Відомі ветерани цього з'єднання [AE 2002. 1568], серед них виділяється центуріон, який служив у III легіоні Кіренаїка та у легіонах I Міневри та II Італійському [AE 2008. 272].

Вояки Третього Гальського легіону були присутні у Свіді (Soueida) [AE 1936. 150]. З часів Адріана походять написи з Ваді Варран, пов'язані з перебуванням римських військ [AE 1969/70. 614, 617]. Бачимо перебування частин III Гальського легіону і в Герасі [AE 1993. 1641]. У Ейн Сагаронім розташовувалась Шоста Іспанська когорта (coh(ortis) VI Hisp(anorum) [AE 1993. 1652]). У Імтані фіксується перебування Першої Августової кінної Фракійської когорти [CIL III. 109–110]. У Ан Німарах зафіксовано перебування Legio III Cyrenaica [CIL III. 112] та першої когорти II легіону [CIL III. 113].

Часом Адріана датується напис, що містить згадку про перебування у Герасі вершників П'ятого Македонського легіону [AE 1915. 42; AE 2004. 105]. Цим же періодом датуються і згадки про перебування у місті трибуна Десятого легіону та про Шостий Залізний легіон [AE 1983. 937]. З Бостри до нас дійшла й епітафія вояка згаданого Шостого легіону [AE 1909. 132], а у Гадарі знаходилась вексіяція цього легіону [IJordanie II. 3].

У Вірменії нам відомо про перебування у Артаксаті Четвертого "Скіфського" легіону [AE 1968. 510] та вексіяцій Першого Італійського і Шостого "Залізного" легіонів [AE 1968. 511]. Часом Марка Аврелія датується напис з Вагхаршепата, де згадано про вексіяції П'ятнадцятого та Дванадцятого легіонів [AE 1910. 161]. Діяльність римської армії у Колхиді, в часи Адріана, засвідчена написом з Сухумі зі згадкою про Флавія Арріана, якого можна сміливо ототожнювати з відомим автором II ст. н.е., намісником Каппадокії у цей час [AE 1905. 175]. З Енесу походить присвята де згадується вексіяція Четвертого "Скіфського" легіону [AE 1908. 26]. Відомі інші написи, які там залишили вояки цього легіону [AE 1908. 27–28].

У Карсі було знайдено фрагментарний напис початку II ст. [AE 1928. 155]. Написи з Дура-Европос містять цілу низку вагомих відомостей про перебування там Четвертого легіону [44; AE 1929. 181]. Часом перебування у місті римської армії в часи Траяна можна датувати напис, який залишили вояки III легіону Кіренаїка [AE 1933. 225]. Додатково про перебування цього легіону в місті у цей час свідчать й інші написи [AE 1933. 230; AE 1934. 277]. Згадано також Четвертий "Скіфський" та Третій Гальський легіони [AE 1934. 276; AE 1934. 281]. Одним з найінформативніших є військовий диплом з Урфи, який датується часом Адріана [AE 2005. 1281; AE 2006. 77; AE 2007. 105].

На території Єрусалиму, який римляни перетворили на колонію Елію Капітоліну, розташувався Десятий легіон [17. Р. 53, 198–207, 208–210; AE 1896. 46b]. У Амвасі ми зустрічаємо Шосту Ульпіву Петрійську когарту, яка

згадується Арріаном [AE 1924. 132]. Там же було поховано Публія Оппія Камілія, який служив у П'ятому легіоні [CIL III. 14155. 11–12]. З Наблусу (Неаполісу) нам відомо про центуріона П'ятого Македонського легіону – Марка Ульпія Клавдія [AE 1927. 146]. У Бет Гурвіні розташовувалась вексіяція Шостого легіону [AE 1933. 158].

Десятий легіон дислокувався у Єрусалимі [CIP. 1. 2. 715; AE 2003. 1811 a–g; AE 2009. 1604] та у Абу Гоші [AE 1902. 230; AE 1926. 136]. У Аль Ладжуні збереглися написи, які свідчать про перебування частин II Траянового [17. P. 198–207] та Шостого “Залізного” легіонів [AE 2007. 1627a–v]. Важливою є знахідка військового диплому з Назарету, який датується періодом правління Антоніна Пія [CIL XVI. 87]. У Кесареї розташовувався П'ятий Македонський легіон [AE 2009. 1588]. Також у місті в часи Адріана знаходилась вексіяція II Траянового легіону [GLICMag. 47] та X легіону [GLICMag. 48–54, 148]. З Самарії до нас дійшов вітвар з написом, який спорудили Юпітеру вояки вексіяції когорти з Паннонії [AE 1909. 235].

У Селевкії Піерії, з Сирії, ми зустрічаємо епітафії моряків Мізеньського флоту. Одними з них були Юлій Деметрій, за походженням єгиптянин [AE 1939. 222; IGLS III.2. 1165], та Гай Юлій Максим, дакієць [AE 1939. 223; IGLS III. 2. 1167]. Відомі й епітафії вояків легіонів, зокрема про Валерія Віктора, сігніфера Четвертого Флавієвого легіону [AE 1939. 234; IGLS III. 2, 1173] та Елія Секундіна, який був вояком X легіону [AE 1977. 821]. Перебував у місті і Четвертий “Скіфський” легіон [AE 1977. 822–824].

Важливими є написи, де згадуються вояки легіонів, які не розташовувались у регіоні і перебували у місті транзитом по дорозі на схід [41. P. 258]. До таких можна віднести згадку про вояка Восьмого Августового легіону [IGLS III. 2. 1160] та про уже згаданого сігніфера Четвертого Флавієвого легіону Валерія Віктора. Ця інформація, разом з відомостями про римські частини, які знаходились у Кирі [IGLS I. 150, 152], може датуватись 113–114 р. н.е. і стосуватись вояків, які через Селевкію Піерію прибували у Сирію для участі у війні проти Парфії.

У Госланії фіксується Перша Августова когорта вершників з Паннонії [AE 1978. 818]. У Зевгмі знайдено написи, які повідомляють нам про Четвертий “Скіфський” легіон [AE 2003. 1791a], Legio I Adiutrix [AE 2003. 1791b], Legio II Adiutrix [AE 2003. 1791c], Legio III Augusta [AE 2003. 1791d], Legio VII Claudia Pia Fidelis [AE 2003. 1791e], Legio XIII Gemina [AE 2003. 1791f], Legio IV Flavia [AE 2003. 1791g].

З Думеїру у Сирії походить напис часів Луція Вера, де згадується Перша Флавієва Халкедонська когорта кінних лучників [CIL III. 129]. У Ас Санамайні ми зустрічаємо інформацію про III легіон Кіренаїка [CIL III. 13604]. У Самосаті згадується XVI Флавіїв легіон [CIL III. 13615]. У Баальбеці була присутня I Фракійська кінна когорта. Відоме ім'я її трибуна – Гая Юлія Македоніна [CIL III. 14387]. До часів Адріана належить ще один напис з Баальбеку, де мова йде про Фабія Максима, центуріона Тринадцятого легіону [AE 1989. 738]. Вояк цього ж легіону – Аврелій Сісіна, був похований у Апамеї Сирійській [AE 2008. 1523].

Вочевидь часом Траяна можна датувати і напис з Киру, де згадано про Мізенську ескадру [AE 1955. 225]. До часу Парфянської кампанії Траяна також належить, очевидно, поховання Долафіда, який служив на лібурні і був похований у Селевкії Піерії [IGLS III. 2. 1174]. Є згадки і про Равенську ескадру [IGLS III. 2. 1180–1181].

Бероя дає нам інформацію про перебування у місті частин Четвертого “Скіфського”, Сьомого “Клавдієвого” легіонів та вояків Шостої преторіанської когорти [CIL III. 6705. 192, 6704]. Фіксується тут і Восьмий “Августів” легіон [CIL III. 191]. З Тіру і Сідону походять відомості про Шостий “Залізний” легіон і III Гальський [CIL III. 152]. Також згадується Другий “Траянів” легіон [CIL III. 151]. Напис з Біблу також, ймовірно, вказує на перебування тут римського гарнізону, який складався з вояків вексіяції Десятого легіону [CIL III. 181].

Значний масив епіграфічного матеріалу, здобутого внаслідок археологічних досліджень, досі не знайшов свого цілісного узагальнення, проте він досить чітко дозволяє нам ідентифікувати римські частини на східному прикордонні. З огляду на ситуацію, коли в останні десятиліття було накопичено багато нових даних, можна з впевненістю сказати, що подальші стаціонарні археологічні дослідження дозволять і надалі продовжувати розробку цих питань.

Отже, археологічні дослідження римського прикордоння є ключовими для визначення характеру східної політики Риму в епоху Антонінів. На нашу думку, прагнення цілої низки дослідників продемонструвати неефективність розміщення римських частин у містах ігнорує попередній досвід елліністичного часу, тому римляни лише використали існуючий ефективний досвід. При цьому, аналіз археологічних джерел показує, що коли ми говоримо безпосередньо про кордон, можна чітко прослідкувати укріпленні римські пункти на Близькому Сході, тому не зовсім коректно стверджувати неефективність римської прикордонної політики у східних провінціях.

Найбільш важливими є продовження стаціонарного археологічного дослідження слідів римської присутності. На жаль, на сьогоднішній день воно неможливе для сучасної території Сирії та Іраку, водночас позитивним є досвід Ізраїлю та Туреччини. Особливо важливими під час археологічних досліджень є епіграфічні знахідки, які конкретизують загальну картину перебування римської армії на сході. Перспективними є також вивчення впливу римської військової присутності на Близькому Сході на економічний та соціальний розвиток територій та дослідження, які б враховували археологічні та епіграфічні матеріали опубліковані останніми роками.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Angeli Bertinelli M. G.* I Romani oltre l'Eufrate nel II secolo d. C. (le province di Assiria, di Meopotamia e di Osroene) // *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt: Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung. Principat. Politische Geschichte* / Hsg. Hildegard Temporini. – Berlin & New York, 1976. – Bd. II. 9.1. – S. 3–45.
2. *Armies and frontiers in Roman and Byzantine Anatolia: proceedings of a colloquium held at University College, Swansea, in April 1981* / Ed. by S. Mitchell. – Ankara, 1983.
3. *Butcher K.* The Euphrates Frontier and the Civic Era of Zeugma // *Ancient History, Numismatics and Epigraphy in the Mediterranean World. Studies in memory of Clemens E. Bosch and Sabahat Atlanand in honour of Nezahat Baydur* / Ed. by Oğuz Tekin. – Istanbul, 2009. – P. 81–83.
4. Centro Ricerche Archeologiche e Scavi di Torino per il Medio Oriente e l'Asia / [Электронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.centroscavitorino.it/>
5. *Cumont F.* “Le sacrifice du tribun romain Terentius” et les Palmyréniens à Doura. – Paris, 1923.
6. *Dabrowa E.* Legio III Gallica // *Les légions de Rome sous le Haut-Empire. Actes du Congrès de Lyon (17–19 septembre 1998)* / Ed. Yann Le Bohec, Catherine Wolff. – Lyon, 2000. – P. 309–315.
7. *Dabrowa E.* Legio X Fretensis // *Les légions de Rome sous le Haut-Empire. Actes du Congrès de Lyon (17–19 septembre 1998)* / Ed. Yann Le Bohec, Catherine Wolff. – Lyon, 2000. – P. 317–325.
8. *Dabrowa E.* The commanders of Syrian legions (1st to 3rd c. A.D.) // *The Roman Army in the East*. – 1996. – P. 277–297.
9. *Edwell P.* Between Rome and Persia. The Middle Euphrates, Mesopotamia and Palmyra under Roman Control. – London, 2007.
10. Excavations at Zeugma. Conducted by Oxford Archaeology / [Электронний ресурс]. Режим доступу: <http://zeugma.packhum.org/index>.
11. *Frezouls E.* Inscription de Cyrhus relative à Q. Marcius Turbo // *Syria*. – 1953. – No. 30. – P. 247–278.
12. *Holder P.* Auxiliary deployment in the reign of Hadrian // *Documenting the Roman army: essays in honour of Margaret Roxan* / Ed. J. J. Wilkes. – London, 2003. – P. 101–145.
13. *Holder P.* Auxiliary deployment in the reign of Trajan // *Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. Nouvelle serie*. – București, 2006. – P. 141–174.
14. *Holder P.* Observations on the inner faces of auxiliary diplomas from the reign of Antoninus Pius // *Corolla Cosmo Rodewald. Monograph Series Akanthina 2*. – Gdansk, 2007. – P. 151–171.
15. *Hoyos D.* A Companion to Roman Imperialism. – Brill, 2013.
16. *Isaac B.* The Limits of Empire: The Roman Army in the East. – Oxford, 1990.
17. *Isaac B.* The Near East Under Roman Rule: Selected Papers. – Brill, 1998.
18. *Jones A. H. M.* Cities of the Eastern Roman Provinces. – Oxford, 1971.
19. *Jong de L.* Die Nekropolen von Baalbek // *Baalbek – Heliopolis. 10 000 Jahre Stadtgeschichte*. – Mainz, 2014. – P. 46–51.
20. *Jong de L.* Aspects of Roman Burial Practices in Beirut: excavations at BEY 022 // *ARAM-Periodical*. – 2001. – Vol. 13. – P. 293–312.
21. *Jong de L.* Displaying the Dead: Funerary practices in Roman Lebanon // *Archaeology and History in the Lebanon*. – 2014–2015. – Vol. 40–41. – P. 135–145.
22. *Kennedy D.* Aerial archaeology in Jordan // *Antiquity*. – 2009. – Vol. 83, Issue 319. – P. 69–81.

23. *Kennedy D.* Archaeological Explorations on the Roman Frontier in North-East Jordan: the Roman and Byzantine Military Installations and Road Network on the Ground and from the Air. – Oxford, 1982.
24. *Kennedy D.* Gerasa and the Decapolis. – London, 2007.
25. *Kennedy D.* Qaryat al-Hadid: a 'Lost' Roman Military Site in Northern Jordan // *Levant*. – 2002. – 34. – P. 99–110.
26. *Kennedy D.* Review on Isaac B. The Limits of Empire // *Bryn Mawr Classical Review* / [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://bmcr.brynmawr.edu/1990/01.01.12.html>.
27. *Kennedy D.* Settlement and Soldiers in the Roman Near East. – Farnham, 2013.
28. *Kennedy D.* The Frontier of Settlement in Roman Arabia: Gerasa to Umm el-Jimal ... and beyond // *Mediterraneo antico*. – 2000. – No. 2. – P. 397–453.
29. *Kennedy D.* The Garrisoning of Mesopotamia in the Late Antonine and Early Severan Period // *Antichthon*. – 1987. – Vol. 21. – P. 57–66.
30. *Kennedy D.* The identity of Roman Gerasa: an archeological approach // *Mediterranean Archaeology*. – 1998. – № 11. – P. 39–69.
31. *Kennedy D.* The special command of M. Valerius Lollianus // *ELECTRUM*. – 1997. – Vol. 1. – P. 69–81.
32. *Kennedy D., Banks R.* The Khatt Shebib in Jordan: From the Air and Space // *Zeitschrift für Orient-Archäologie*. – 2015. – N. 8. – P. 132–154.
33. *Kennedy D., Banks R., Dalton M.* Kites in Saudi Arabia // *Arabian Archaeology and Epigraphy*. – 2015. – Volume 26, Issue 2. – P. 177–195.
34. *Luttwak E.* The Grand Strategy of the Roman Empire: From the First Century A.D. to the Third. – JHU Press, 1979.
35. *MacAdam H. I.* Geography, urbanisation and settlement patterns in the Roman Near East. – Ashgate, 2002.
36. *McLaughlin R.* Rome and the Distant East: Trade Routes to the ancient lands of Arabia, India and China. – Bloomsbury Academic, 2010.
37. *Millar F.* The Roman Near East. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1993.
38. *Nutton V.* The Beneficial Ideology // *Imperialism in the Ancient World: The Cambridge University Research Seminar in Ancient History*. – Cambridge, 1978. – P. 209–223.
39. Palmyrena: City, Hinterland and Caravan Trade between Orient and Occident / [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.org.uib.no/palmyrena/index.htm>.
40. *Poidebard A.* La trace de Rome dans le désert de Syrie: le limes de Trajan à la conquête arabe; recherches aériennes (1925–1932). – Paris, 1934.
41. *Pollard N.* Soldiers, Cities, and Civilians in Roman Syria. – Ann Arbor: University of Michigan Press, 2000.
42. *Rostovtzeff M.* Caravan Cities. – Oxford, 1932.
43. *Sommer M.* Der römische Orient: Zwischen Mittelmeer und Tigris. – Darmstadt, 2006.
44. *Sommer M.* The desert and the sown. Imperial supremacy and local culture in Partho-Roman Mesopotamia // *Parthica*. – Pisa; Roma, 2005. – № 6. – P. 235–246.
45. The Aerial Photographic Archive for Archaeology in the Middle East / [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.apaame.org/>.
46. The Roman Army at Zeugma / [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.mavors.org/en/projects_2.htm
47. The Roman Army in the East / Ed. by D. Kennedy. – Journal of Roman Archaeology Supplementary Series no. 18. – Ann Arbor, MI, 1996.
48. The Roman Frontier in Central Jordan: Final Report on the Limes Arabicus Project / Ed. S. Thomas Parker. – Dumbarton Oaks, 2006.

49. The Twin Towns of Zeugma on the Euphrates: Rescue Work and Historical Studies (Journal of Roman Archaeology Supplementary Series) / Ed. D. Kennedy. – Portsmouth, 1998.
50. *Wheeler E. L.* Methodological limits and the mirage of Roman strategy: Part 1 // *Journal of Military History*. – 1993. – № 57:1. – P. 7–41.
51. *Wheeler E. L.* Rethinking the Upper Euphrates Frontier: Where Was the Western Border of Armenia? // *Maxfield and Dobson, Roman Frontier Studies*. – 1989. – P. 505–511.
52. *Wheeler E.* The laxity of Syrian legions // *The Roman Army in the East* / Ed. by D. Kennedy. – Ann Arbor, MI, 1996. – P. 229–277.
53. *Wheeler E. L.* Legio XV Apollinaris: From Carnuntum to Satala – and beyond // *Les légions de Rome sous le Haut-Empire. Actes du Congrès de Lyon (17-19 septembre 1998)* / Ed. Yann Le Bohec, Catherine Wolff. – Lyon, 2000. – P. 259–308.
54. *Whittaker C. R.* Rome and Its Frontiers: The Dynamics of Empire. – London, 2004.
55. *Young G. K.* Rome's Eastern Trade: International commerce and imperial policy, 31 BC – AD 305. – London, 2001.

**THE EASTERN FRONTIER AND ROMAN FOREIGN POLICY IN THE SECOND
CENTURY C.E. – AT THE BEGINNING OF THE THIRD CENTURY C.E.:
CURRENT STATE AND PROSPECTS OF ARCHAEOLOGICAL RESEARCH**

V. Humennyi

*Ivan Franko National University of Lviv
Universytetska St., 1, Lviv, 79000, e-mail: hvlterant@gmail.com*

The article deals with the problem of archeological research of the Eastern frontier of the Roman Empire dealing with Roman foreign policy. Dura-Europos and Palmyra were excavated by stationary expeditions, but in general, most of archeological sites were investigated only by prospective works. The Roman Near East is analyzed in the context of discussion which focuses on the problems of Roman limes studies and strategy in the principate. The author characterizes how the archeological and epigraphical sources can be used for the identification of Roman military forces in the Eastern frontier. Further, he describes the perspectives of research in the Middle East archaeological sites.

Key words: Roman Empire, limes, frontier, the Eastern provinces of Rome, archaeological research, epigraphy.

Стаття надійшла до редколегії 02. 04. 2016

Прийнята до друку 05. 09. 2016

УДК 902.01:904(=16)"04/06"

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРНОГО ШАРУ СЛОВ'ЯНСЬКИХ ПАМ'ЯТОК РАННЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

А. М. Филипчук

КЗ ЛОР "Адміністрація історико-культурного заповідника "Давній Пліснеськ"

вул. В. Винниченка, 14, м. Львів, 79008, e-mail: archandrij@ukr.net

Розглянуто окремі аспекти теорії формування культурного шару на слов'янських пам'ятках раннього середньовіччя. Проаналізовано питання формування нашарувань на відкритій площі селищ, а також у заглиблених об'єктах. Зачеплено проблему визначення рівня денної поверхні та його значення для стратифікації ранньосередньовічних слов'янських пам'яток.

Ключові слова: теорія формування культурного шару, рівень денної поверхні, мікρο-стратиграфічні дослідження, слов'янські старожитності.

Попри явний прогрес сучасної слов'янської археології, чільне місце в напрацюваннях нинішніх дослідників все ж займає джерельна база, сформована нашими попередниками. Її основи закладені в період типологічно-класифікаційних підходів (50–80-ті рр. XX ст.). Саме в цей час відбувалося становлення та еволюція основних теоретичних й методичних прийомів польового пошуку, які у фахівців нерідко суттєво відрізнялися між собою. Це, звісно ж, впливало не лише на якість джерел, але й визначало характер певних археологічних та історичних інтерпретацій. Не останню роль тут відігравали й різні польові школи окремих учених, різне бачення теоретичної сторони низки проблем слов'янської археології тощо.

Поступове удосконалення свого часу навіть передових методичних і теоретичних засад польового пошуку часто призводило до певних наукових парадигм, які траплялися під час використання раніше сформованих джерел. І це закономірно, з точки зору розвитку будь-якої науки, в т.ч. й археологічної. Було б невірно вважати, що критичний аналіз доробку наших попередників вирішує більшість спірних питань, поставлених на його основі. Адже критична оцінка самого процесу формування джерел не є самоціллю, а лише своєрідним знаряддям для їхнього покращення. В цьому плані на особливу увагу заслуговують висхідні дані, які археологи фіксують під час розкопок: рівні денних поверхонь на селищі впродовж тієї чи іншої його фази, етапу або ж періоду функціонування, глибини котлованів заглиблених споруд, характер їхніх заповнень, локалізація рухомого матеріалу тощо. Іншими словами, мова йде за усі ті параметри, які так чи інакше пов'язані із культурним шаром.

Під культурним шаром у "класичному" значенні розуміють верству ґрунту, насичену слідами діяльності людини: артефактами та органічними рештками [33. С. 47]. При цьому, вчені розглядають дане поняття, як своєрідну систему напластувань, що виникла на місці давніх поселень [1–2], або ж розши-

рюють перелік місць, де міг виникнути культурний шар, включно з виробничими та культовими об'єктами [36. С. 320]. Як бачимо, з наведеного випливає безпосередній зв'язок культурної верстви із залишками нерухомих об'єктів. Однак, щодо цього питання, в науці побутують два, переважно альтернативні, погляди. Теоретики, зазвичай, відносять нерухомі артефакти до культурного шару [10. С. 13], що цілком логічно, а практики – сприймають за безпосередні залишки об'єктів [16; 17. С. 56]. Найбільш вдалою, на наш погляд, є позиція М. Филипчука – дослідника слов'янських старожитностей VIII–X ст. Українського Прикарпаття. Археолог, зокрема, стверджував, що "...з однієї сторони заповнення об'єктів має безпосереднє відношення до тієї чи іншої споруди, а з другої – воно є невід'ємною частиною культурного шару взагалі". На думку вченого, формування заповнення об'єктів та культурного шару проходить не в однаковий спосіб, а тому "...культурні нашарування в межах котлованів заглиблених жител, господарських споруд та ям необхідно виділити в окрему категорію культурних відкладів, яку умовно можна назвати заповнення об'єктів..." [33. С. 48].

Якісні й кількісні сторони культурного шару прямо пропорційно залежать від: інтенсивності та тривалості життя, щільності забудови житлово-господарськими спорудами, виду господарської діяльності, умов зберігання рухомих і нерухомих залишків. Тому без розуміння та врахування форми і змісту культурного шару, важко сподіватися на належну фіксацію горизонтальної і вертикальної стратиграфії споруд заглибленого, наземного типів, а також здійснювати системний відбір рухомих артефактів.

У першу чергу, це має відношення до дослідження багатошарових пам'яток, на яких є верстви асинхронних (часто генетично споріднених) археологічних культур, з мінімальним часовим "розривом", а також – до багатофазових поселень. Не применшуючи ролі антропогенного фактору у формуванні культурного шару та заповнень об'єктів на багатошарових поселеннях, все ж необхідно наголосити на важливому впливі на цей процес і природного середовища. Позаяк, попри характер та інтенсивність людської діяльності, такі параметри культурної верстви, як потужність, насиченість, колір тощо значною мірою залежать саме від "природних" ґрунтоутворних процесів.

Як стверджують ґрунтознавці, головними факторами ґрунтоутворення є клімат, підстилаючі породи, рельєф, біологічний фактор, а також час [11. С. 37–78; 12. С. 3–4; 13. С. 29–55]. Взаємодіючи між собою, вони разом впливають на хід ґрунтоутворних процесів. Кожен із зазначених чинників (окрім особливої категорії часу) різний за своєю суттю, значенням та ефектом. Чи не найважливішими з перелічених є біологічні чинники, і насамперед ті, які пов'язані з синтезом рослинної органічної маси. Адже, саме остання є першоджерелом енергії для діяльності фауни, в т.ч. ґрунтової, мікроорганізмів, різноманітних фізичних та фізико-хімічних реакцій, які складають стержень ґрунтоутворення [12. С. 3–4].

У той же час людська діяльність значною мірою змінює характер та інтенсивність ґрунтоутворення, тому що корегує природні чинники формування ґрунту. Це стосується не лише близької і далекої ресурсної зони поселень, які

зазнавали господарського впливу давніх поселенців, але й має відношення до процесу ґрунотворення в межах самого селища. Постійне проживання людей на певній території передбачає освоєння, адаптацію та зміни таких чинників формування ґрунту, як рослинність і рельєф. У першому випадку порушення рослинного покриву на поселенні, загалом призведе до збільшення ерозії заселеного схилу. Внаслідок тривалого проживання навіть невеликої групи людей на селищі формувалася система стежок між житловими й господарськими об'єктами, а також їхніми групами. Такі стежки, звісно ж, значною мірою позбавлені рослинного покриву. Верхня частина тутешнього ґрунту (наприклад, дерновий шар) розбиватиметься, а інколи й зміщуватиметься вниз по схилу. Все це доволі добре підсилюватиме водну й вітрову ерозію ґрунту, а в кінцевому результаті призведе до спаду потужності наростання ґрунтового шару. До речі, за рахунок тієї ж таки ерозії відбувалося й зменшення вмісту гумусу в ґрунті. Як правило, характер рослинного покриву на селищі суттєво відрізнявся від покриву на непоруханій людиною території. Це стосується і земель, що у давнину заростали дерновою, лучною рослинністю, і тих територій, які до певного часу були покриті лісом.

Змодельований нижче процес не є суто теоретичним міркуванням. Він яскраво простежений у ґрунтознавстві під час систематичного випасання худоби на схилових землях [12. С. 297–298]. Таким чином, будь-яке втручання у рослинний покрив тієї чи іншої зони майбутнього поселення веде до зміни властивостей ґрунтів, в т.ч. й втрати потужності їхнього “наростання”. З іншого боку, своєрідною “компенсацією” вище зазначеного є залишки людської діяльності, тобто артефакти та екофакти, що з часом “засмічують” площу давнього поселення. Проте, така “компенсація” не буде повноцінною: замінити природний процес ґрунотворення, повернути темпи наростання ґрунтового покриву, саме “відкладання” решток діяльності людей зможе не у всіх випадках. Тим більше, що мова йде про селища празько-корчацького та райковецького типів, рівень матеріальної культури населення яких не був високим.

Після припинення життя на поселенні на сформований культурний шар впливали такі природні чинники як змивні та наливні процеси. Їхня інтенсивність залежала від величини експозиції схилу та того стану, в якому перебувала територія нефункціонуючого селища. Так, у випадку, коли ця ділянка поростала лісом чи задерновувалася багаторічними травами, змиви та наливи були мінімальними, а якщо згодом, навіть через декілька століть, її використовували під рілльнічі угіддя, то у верхніх частинах поселень відтак спостерігатиметься “оголення”, в той час як у нижній – “наростання” культурного шару. Доволі яскравим тому підтвердженням є ситуація довкола потужності нашарувань на селищах Кодин I та II. Як зазначали дослідники цих ранньосередньовічних старожитностей, “...на обох поселеннях нижню частину культурного шару утворюють відклади голіградської культури... Товщина цього шару по всій розкопаній площі близько 20 см, але над струмками (*нижня частина схилу* – курсив наш – А. Ф.) вона зростає до 50–80 см” [14. С. 9]. Очевидно, що схожа ситуація мала місце й стосовно слов'янських нашарувань: “Слов'янські відклади культур-

ного шару мають потужність 20–30 см на поселенні Кодин I і до 50–60 см на окремих ділянках поселення Кодин II” [14. С. 10]. Досить цікавими виглядають спостереження навколо культурних верств слов’янських селищ у Рашкові. Ось що з цього приводу пише В. Баран: “Археологічні розвідки показали, що значна частина урочища Щовб над селищем Рашків III зайнята поселенням трипільської культури. Під час дощів і танення снігу зверху на слов’янське поселення разом з землею попадають фрагменти трипільської кераміки. Утворений над поселенням наносний шар повністю позбавлений слов’янської кераміки, але включає одиничні трипільські черепки і фрагменти глиняної вимазки. Він досягає товщини 0,5–1 м, що забезпечило добру збереженість культурного шару слов’янського поселення, оберігши його від глибокої оранки” [3. С. 5, 8]. Отже, та чи інша потужність культурних нашарувань далеко не завжди адекватно відображає інтенсивність людської діяльності, або ж часовий проміжок, за який вона (потужність – товщина) формується.

Необхідно також розуміти, що потужність встановлених сьогодні напластувань на багат шарових поселеннях також не у всіх випадках буде віддзеркалювати істинну товщину певних культурних шарів. Адже і в ґрунтознавстві, в залежності від того, наскільки “адекватно” ґрунт відображає середовище, запропоновано розглядати еволюцію стираючу (усі сліди попередніх стадій ґрунтотворення стерті), розвиваючу еволюцію (профіль розвивається у колишньому напрямку), накладену еволюцію (у профілі сполучаються сліди всіх стадій ґрунтотворення) та успадковуючу еволюцію (профіль зберігається при зміні ґрунтотворення без зміни) [12. С. 264–265].

Ці самі еволюції різним чином впливають на межі культурного шару. Наприклад, у випадку, коли він утворився над гумусово-акумулятивним горизонтом дернових ґрунтів на перших терасах великих і середніх річок (успадковує еволюція), то його нижня і верхня межі не будуть виразними. А якщо, після припинення функціонування селища раніше заселена ділянка піддавалася глибокій оранці, то верхня межа культурних напластувань може й зовсім не відповідати початковому рівневі гумусово-акумулятивного горизонту, перетвореного відтак в орний шар. І дарма, що між ними буде суттєва різниця у кольорі та структурі. Оранка вже сама по собі видозмінює структуру ґрунту [12. С. 281], а отже, й частина культурного шару сьогодні може становити нижній рівень орного чи гумусово-акумулятивного горизонтів.

Значної руйнації культурним нашаруванням в залісненій зоні можуть завдати вітровали, внаслідок чого відбувається перемішування генетичних горизонтів і формується поліциклічний, або ж перевернутий профіль на місці утвореної ями. При цьому змінюється й структура відповідного ґрунтового покриву в цьому місці [12. С. 299]. Отже, після припинення функціонування селищ на культурний шар впливають природні (змивні, наливні, ґрунтотворні процеси тощо) та антропогенні фактори, що призводять до його руйнації, перевідкладення і навіть “розмитих” меж.

Ще складніша ситуація спостерігається довкола формування культурного шару в межах заглиблених об’єктів і насамперед, житлових будівель.

Сьогодні прийнято чітко розділяти природний та антропогенний характер заповнення заглибленої споруди [21. С. 15; 22. С. 66–67; 26. С. 43–44]. Під час першого, на котлован заглибленого об'єкту не діяв людський чинник, тому його руйнація (“запливання”) була поступовою. В такому разі, заповнення споруди може бути умовно поділене на три верстви. До першої з них відноситься шар ґрунту, котрий формується внаслідок обвалу стінок котлованів заглиблених споруд (житла, господарської будівлі), а також змивів із гребеня валикоподібного насипу – штучного нарощення стін (житла). Якщо на поселенні відсутні матеріали ранішого часу, то заповнення цього шару, однаковою мірою, як і наступного, буде “стерильним”. У випадку, коли ж котлован споруди буде вкопаним у культурні шари попередніх часів, то в цю верству потраплять матеріали, раніші за час функціонування об'єкту. Наступна верства заповнення споруди формується в результаті подальшого обвалу стінок її котловану. Тому, рухомий матеріал цього горизонту може бути аналогічного походження, що й у першому випадку. Третій шар заповнення утворюється внаслідок різноманітних природних процесів ґрунтотворення. У нього також можуть потрапити матеріали пізнішого часу. При цьому, цікавим є те, що гумусованість описаних верств буде зростати в порядку їхньої послідовності (рис. 1), [21. С. 13–14; 22. С. 69–70; 23. С. 220–228; 26. С. 43–44].

Деяка інша ситуація спостерігається під час формування заповнення заглиблених жител та господарських споруд за участі антропогенного фактору. На відміну від природного способу, верстви ґрунту тут можуть бути спорадичними, непослідовними, інакше кажучи змішаними. Очевидно, що тут відсутній лійчастий характер заповнення, притаманний природному механізму його формування. Натомість, будуть спостерігатися відносно горизонтальні прожилки, які лише ледь-ледь пригинатимуться до центру об'єкта [22. С. 68, 71]. При такому стані справ, у заповнення житла, господарської споруди можуть потрапити матеріали як синхронні до часу їхнього існування (якщо культурні нашарування тієї фази виділяються), так і речі ранішого часу (якщо такі представлені на пам'ятці).

Виходячи з викладеного, очевидно є доцільність поділу рухомих артефактів для датування тих чи інших об'єктів на недостовірні, малодостовірні та достовірні [22. С. 89]. Лише матеріали, відібрані з долівок заглиблених споруд, їхніх опалювальних пристроїв і виробничих площадок, можна вважати достовірними та використовувати для датування. Правда, не всі матеріали зафіксовані нашими попередниками “*in situ*” можуть вважатися такими насправді. Мова йде про артефакти, віднайдені в щілинах опалювальних пристроїв, адже досвід польових досліджень показав, що для ущільнення печей-кам'янок нерідко застосовували матеріали хронологічно раніші за час функціонування об'єктів [5. С. 189; 6. С. 26].

Подібні міркування не є новими. Ще на початку 1950-х рр. А. Брюсов моделював процес утворення культурного шару в заглиблених спорудах неолітичного часу (в результаті закидання будівлі) [4. С. 19–20]. Вчений науково обґрунтовував механізми потрапляння матеріалів у різні верстви заповнення

заглиблених об'єктів та дійшов висновку про те, що знахідки з долівок жител будуть “достовірними” матеріалами. Правда, у розробках А. Брюсова не було враховано можливості формування заповнення природним шляхом, окрім того, антропогенний характер заповнення об'єктів не завжди формуватиметься у такій послідовності, яку свого часу окреслював науковець^{*}. Певну критику, з приводу датування об'єктів за матеріалом, відібраних із їхніх заповнень (в т.ч. навіть з нижніх шарів), 40 років тому висловлював також І. Ляпушкін [9. С. 43].

Набагато складнішим виявився “змішаний” (природний плюс антропогенний) спосіб формування заповнень об'єктів. Йдеться про випадки, коли після припинення функціонування споруди, ґрунти в заглиблений котлован спочатку потрапляли природним чином (змиви, осування стінок та штучного нарощення земляних стін тощо), а згодом, під час певних будівельно-земляних робіт, мешканці поселення засипали такі котловани, або ж навпаки. До речі, така ситуація дуже часто притаманна багатошаровим чи багатофазовим селищам другої половини I тисячоліття н.е., коли котловани новозбудованих заглиблених споруд перекривали нефункціонуючі залишки жител, внаслідок чого частина заповнення останніх виймалася під час будівництва пізнішої споруди і згодом потрапляла туди як заповнення. В свою чергу, це дуже ускладнює не лише розмежування асинхронних об'єктів шляхом фіксації горизонтальної та вертикальної стратиграфії і відбору рухомого матеріалу в процесі розкопок, але й безпосередньо впливає на археологічну та історичну інтерпретацію (маємо на увазі приналежність житлово-господарських споруд до тієї чи іншої культури, хронології і періодизації певної пам'ятки, динаміки її розвитку, планувальної структури в межах фази; еволюції кухонного керамічного посуду тощо).

Як бачимо, культурний шар на незабудованих ділянках селищ та в межах об'єктів утворюється різними шляхами, на які впливають численні природні та людські фактори. У будь-якому випадку, процес формування культурної верстви за своїм характером є непростим і динамічним явищем. Навіть саме потовщення культурної верстви за межами житлових та господарсько-виробничих споруд

---

^{*} Археолог виходив з ідеї, що при засипанні споруди культурні нашарування будуть попадати на її долівку в зворотній послідовності: тобто найнижчий шар (над долівкою) буде відповідати часу її останнього функціонування, оскільки він перший підлягатиме зніманню; опісля “закидки” об'єкта, над ним “наростуть” нові шари пізнішого часу. Саме тому, на його думку, для датування споруди краще відбирати знахідки виключно із долівки, не залучаючи при цьому шар над нею, який може містити різночасові матеріали. Не важко зауважити, що у такій картині не було відведено місця культурним нашаруванням ранішого часу, які вибиралися з котловану під час спорудження житла чи якоїсь іншої заглибленої споруди. Явно перебільшені й уявлення А. Брюсова про швидкість формування культурного шару (нібито шари “Б” і “В” потужністю по 0,15 м утворилися протягом часу функціонування заглибленого житла), [4. С. 19–20]. А все ж, висловлені нами зауваги ні в якому разі не применшують той прорив у теоретичному обґрунтуванні формування культурного шару в заглиблених об'єктах, що його здійснив майже 60 років тому А. Брюсов.

відповідно змінювало й багато інших параметрів навколишнього середовища на селищі. До таких, зрештою, можна віднести й рівень денної поверхні. Його слід відрізняти від т.зв. “археологічного ландшафту”, під яким у сучасній західно-європейській археології розуміють певну поверхню, що колись існувала протягом визначеного проміжку часу, підлягала змінам у минулому і буде змінюватися у майбутньому [15; 37. S. 74]. Адже часовий проміжок формування такого ландшафту може бути значно більшим за час формування рівня денної поверхні. На нашу думку, рівень денної поверхні – це той рівень, який відповідав ландшафту навколо певного об'єкта/об'єктів протягом часу їхнього функціонування. І хоча на практиці він фіксується переважно із тієї глибини, де починають простежуватися контури їхніх заповнень (“гумусовані плями” об'єктів) [18. С. 35; 19], ці реperi не слід ототожнювати з поняттям рівня денної поверхні в істинному розумінні цього слова, зрештою, як і не слід розуміти його буквально. Якщо виходити з суто теоретичних позицій, то рівень денної поверхні умовно матиме два основні реperi: R1 – рівень ландшафту довкола заглибленого об'єкта або групи синхронних об'єктів до моменту будівництва котлованів цих заглиблених споруд та R2 – рівень ландшафту, який при всіх позитивних чинниках ґрунтотворення повинен би “нарости” на товщину, приблизно до 0,5–1,0 см за одну фазу, тобто за час середньої тривалості життя одного покоління (20–25 років). Таким чином, рівень денної поверхні протягом часу функціонування певної заглибленої споруди – це той прошарок, що знаходиться між рівнями R2–R1 (рис. 2), [19].

Звичайно, що на практиці з'ясувати ці та деякі інші деталі вдається вкрай рідко. Доволі важко це зробити із житлами пражько-корчацької культури, дещо легше – із заглибленими житлами пізніших райковецьких старожитностей. У кращому разі, за допомогою мікростратиграфічної методики зняття та фіксації культурних нашарувань можна виявити рівень верхньої частини заповнення заглибленої споруди, що, як вже ми вказували нижче, не тотожний рівневі денної поверхні протягом часу усього її функціонування.

Переводячи ці питання у площину практичної археології, вважаємо за потрібне зупинитися на розгляді заглиблених жител. Адже господарські, виробничі та інші споруди селища не дають такої доброї динаміки його розвитку. Тим більше, що житло заглибленого типу завдяки своїм конструктивним особливостям дозволяє вирішити низку вище зазначених аспектів. Якщо R1 на практиці можна прийняти за рівень ландшафту довкола заглибленого житла до моменту будівництва його котловану, то при природних чинниках формування механізму заповнення цієї споруди, або ж при несуттєвому антропогенному впливові на котлован вже нефункціонуючого об'єкту, R1 можна буде прослідкувати. Цей рівень-репер “залягатиме” під валикоподібним насипом заглибленого житла, що нагромаджений при викиданні ґрунту з котловану даної споруди. У випадку, коли на поселенні до часу функціонування розглядуваної споруди не було інтенсивної людської діяльності, а також близько до поверхні підходять лесові породи (тобто котлован значною мірою “сидить” у них), то верх гребеня валикоподібного насипу буде складатися саме з цих порід. Пізніше,

зважаючи на тривалий час функціонування споруди зазнаватиме гумусування, й буде розповзатися після припинення функціонування житла всередину та в напільну сторону від його котловану, чим дозволить хоча б приблизно вийти на рівень R2–R1. Отже, за умови застосування мікстратиграфічної методики зняття та фіксації культурних напластувальних заглиблених жител, при послідовному вивченні його конструктивного елементу – валикоподібного насипу, що зберігся тією чи іншою мірою, можемо максимум наблизитися до рівня денної поверхні.

Повертаючись до співвідношення поняття рівня денної поверхні та т.зв. “плями” від заповнення споруди вкажемо наступне. Допускаючи, що валикоподібний насип повністю формується з усього ґрунту, викинутого назовні з котловану заглибленого житла, слід розуміти, що при антропогенній діяльності (на об’єкт, після припинення його функціонування) цей же ґрунт закидають назад у котлован. Таким чином, ландшафт навколо споруди певною мірою вирівнюють, хоча й пошкодять в т.ч. й рівень її денної поверхні. У разі, коли на котлован будівлі від самого початку припинення її функціонування будуть впливати лише природні чинники, то третя верства заповнення споруди утвориться внаслідок різноманітних природних процесів ґрунтоутворення, і буде “насідати” на другу і першу верстви, сформовані з обвалів стінок котловану і змивів з валикоподібного насипу. Іншими словами, верхні рівні заповнення третьої верстви далеко не будуть відповідати рівневі денної поверхні споруди: їх віддалятиме ще деяка відстань, заповнена вже значною мірою знівельованим валикоподібним насипом. Саме тому пляма від заповнення споруди – не істинний рівень її денної поверхні. В цьому плані нагадаємо влучне міркування Н. Кравченко та М. Струнки. На їхню думку, велику заглибленість давньослов’янського житла, можливо, слід пояснити існуванням земляної присипки (тобто валикоподібного насипу), від рівня якого й починається велике “заглиблення” котловану житлової будівлі [8. С. 86].

Встановити рівень денної поверхні тієї чи іншої заглибленої споруди на багатошаровому селищі можна і за параметрами земляного котловану. Так, під час дослідження добре збережених, в заліснених зараз лісових масивах, короткотривалих (однофазових) слов’янських поселень середини – другої половини Х ст. у Коростуватій (Верхнє Попруття), Стільську, Гологірках (Верхнє Подністер’я), М. Филипчук встановив цікаві закономірності конструкцій заглиблених жител [23; 33. С. 152–161. Рис. 53–58]. Як стверджував дослідник, “базуючись на тих ознаках (параметрах), що збереглися в залишках заглиблених об’єктів короткотривалих комплексів, а саме: глибині котловану від денної поверхні; ширині і висоті штучного нарощення земляних стін; товщині двох нижніх нашарувань у заповненні споруд, можна не лише відреконструйовувати первинні параметри земляних котлованів, а й визначити висоту дерев’яних стін... Висота будівель і довжина поперечних стін були завжди майже однакові, а висота останніх, тобто основа дерев’яного каркасу, практично рівнялася їх половині...” [33. С. 160]. Виходячи із зазначеного, рівень денної поверхні дорівнюватиме половині поперечних стін (а2) без первинної висоти штучного

нарошення земляних стін та дерев'яної надбудови над ними з трьох колод (в1) (рис. 4), [23; 33. С. 158. Рис. 58].

На практиці, пошук рівня денної поверхні становить перед собою неабияку трудність також і у плані методики польового пошуку. Цілком зрозуміло, що не всі способи зняття і фіксації культурних нашарувань підходять для виконання поставленого завдання. Задля позитивного вирішення питання, на наше переконання, слід застосовувати згадані мікстратиграфічні прийоми. Суть останніх полягає у скрупульозній методиці зняття (опісля гумусово-аккумулятивного чи орного горизонтів пам'ятки) та фіксації верств ґрунту що 1–2 см (рис. 3). Поряд з технічною складністю такого завдання слід відзначити й його наукову цінність. Жодна з деструкцій ранньосередньовічних об'єктів типу жител, господарських та виробничих і навіть культових споруд, за умови застосування цієї методики не може бути втраченою для детальної плані- й стратиграфічної фіксації. Наразі цю методику вдалося апробувати під час вивчення Пліснеського [20; 24–25; 27–32; 34–35]* і Буського [7] городищ райковецької й давньоруської культур. Водночас, жодна пам'ятка празько-корчацького типу не вивчалася за допомогою подібної методики. Винятком у цьому плані послуговує хіба що Кодин I, II, де І. Русанова та Б. Тимошук застосовували багато в чому схожі методи, проте не ідентичні мікстратиграфічним прийомам.

Отже, чинники і способи, що безпосередньо та опосередковано впливали на формування і збереження культурного шару празько-корчацьких та райковецьких пам'яток, так чи інакше пов'язані із визначенням і фіксацією рівнів денних поверхонь на селищі, встановленням глибин земляних котлованів заглиблених споруд та дослідженням характеру заповнень об'єктів. Комплексне вивчення описаних параметрів у руслі загальної теорії формування культурного шару дає вагомі підстави не лише якісно формувати нові археологічні джерела,

---

* Експедиція ІА ЛНУ ім. Івана Франка (активну участь у якій протягом 2003–2004, 2007–2014 рр. брав автор цієї праці) під керівництвом М. Филипчука свого часу апробувала висловлені тут теоретичні засади мікстратиграфічного зняття і фіксації культурних нашарувань на практиці – вивчаючи старожитності Пліснеського археологічного комплексу. Досвід, отриманий в тому числі й нами особисто, дає підстави висловити деякі актуальні судження з цього приводу. Зняття культурних нашарувань описаною методикою відбувається за допомогою сапок чи інших, спеціально виготовлених для цього інструментів, оскільки використовуючи штихові та совкові лопати, ми нівелюємо, а часто й руйнуємо рівні денних поверхонь та залишки верхніх частин заглиблених і наземних об'єктів. Після виявлення споруд, їхня фіксація проводиться як за допомогою креслярського методу, так і шляхом фотографування, через дециметрову сітку. Згодом, за допомогою комп'ютерної програми "Fotoshop", з набору отриманих фотографій формується план досліджуваної площі, який корегується із тим, що був зроблений креслярським способом. Варто відзначити, що така скрупульозна, і багато в чому затратна методика застосовується і під час вивчення стратиграфічного зрізу тієї чи іншої частини пам'ятки, або ж її об'єктів.

але й із зазначених позицій аналізувати та критично оцінювати уже сформовану, у вигляді фондкових колекцій, щоденників, наукових звітів, публікацій матеріалу, джерельну базу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авдусин Д. А. Полевая археология СССР. – М., 1972.
2. Авдусин Д. А. Археология СССР. – М., 1967.
3. Баран В. Д. Пражская культура Поднестровья (по материалам поселений у с. Рашков). – К., 1988.
4. Брюсов А. Я. Некоторые теоретические основы хронологии неолита // СА. – 1953. – XVIII. – С. 19–20.
5. Войноровський В. Сучасний стан та проблеми археологічного дослідження пам'яток римського часу Північної Буковини // МДАПВ. – 2005. – Вип. 9. – С. 174–193.
6. Войноровський В. Чорнівка–І поселення IV–IX ст. на Буковині. – Чернівці, 2007.
7. Довгань П. Дослідження літописного Буська у світлі мікстратиграфічних спостережень // Нові технології в археології. – К.; Львів, 2002. – С. 79–86.
8. Кравченко Н. М., Струнка М. Л. Реконструкція інтер'єру слов'янського житла // Археологія. – 1984. – № 45. – С. 84–95.
9. Ляпушкин И. И. Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства. – Л., 1968.
10. Мартынов А. И., Шер Я. А. Методы археологического исследования: Учебн. пособие для студентов вузов. – М., 1989.
11. Позняк С. П., Краснеха Є. Н., Кім М. Г. Картографування ґрунтового покриву: Навчальний посібник. – Львів, 2003.
12. Позняк С. П., Краснеха Є. Н. Чинники ґрунтотворення: Навчальний посібник. – Львів, 2007.
13. Позняк С. П. Ґрунтознавство і географія ґрунтів: підручник у двох частинах. – Львів, 2010. – Ч. I.
14. Русанова И. П., Тимощук Б. А. Кодын – славянские поселения V–VIII вв. на р. Прут. – М., 1984.
15. Сминтина О. Ландшафт в західноєвропейській археології: сучасні підходи до концептуалізації // Нові технології в археології. – К.; Львів, 2002. – С. 177–188.
16. Тельнов Н. П., Рабинович Р. А. Результаты работ на поселении Скок // Археологические исследования в Старом Орхее. – Кишенев, 1990. – С. 194–212.
17. Тимощук Б. О. Слов'яни Північної Буковини V–IX ст. – К., 1976.
18. Филипчук А. М. Деякі аспекти хронології пражських старожитностей Південно-Західної Волині та Українського Прикарпаття // Вісник Інституту археології. – 2012. – Вип. 7. – С. 33–58.
19. Филипчук А. До питання про рівень денної поверхні (на прикладі жител заглибленого типу пражкої та райковецької культур) // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Матер. XIII Міжн. студент. наук. археолог. конф. – Чернігів, 2014.
20. Филипчук М. А. Звіт про археологічні дослідження Бродівського загону Львівської Господогвірної археологічної експедиції у 1990 р. на території колгоспу “Дружба” в зоні меліоративних робіт (околиці Пліснеського городища) // Наук. архів ІА ЛНУ ім. Івана Франка.
21. Филипчук М. А. Слов'янські поселення VIII–X ст. в Українському Прикарпатті: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1996.

22. *Филипчук М. А.* Слов'янські поселення VIII–X ст. в Українському Прикарпатті: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1996.
23. *Филипчук М.* Східнослов'янське житло X – початку XI ст. в Українському Прикарпатті // МДАПВ. – 1996. – Вип. 6. – С. 218–233.
24. *Филипчук М. А.* Звіт про проведення рятувних археологічних досліджень на території літописного Пліснеська (с. Підгірці Бродівського району Львівської області) у 2000 р. // Наук. архів ІА ЛНУ ім. Івана Франка.
25. *Филипчук М. А.* Звіт про рятувні роботи на території літописного Пліснеська (с. Підгірці Бродівського району Львівської області) у 2001 р. // Наук. архів ІА ЛНУ ім. Івана Франка.
26. *Филипчук М., Мильян Т.* Деякі аспекти формування археологічних джерел (за матеріалами Райковецької культури в Українському Прикарпатті) // Нові технології в археології. – К.; Львів, 2002. – С. 36–52.
27. *Филипчук М. А.* Звіт про археологічні розкопки на території літописного Пліснеська у 2003 році // Наук. архів ІА ЛНУ ім. Івана Франка.
28. *Филипчук М. А.* Звіт про археологічні розкопки на території літописного Пліснеська у 2007 році // Наук. архів ІА ЛНУ ім. Івана Франка.
29. *Филипчук М.* Звіт про археологічні розкопки Пліснеського городища у 2008 році // Наук. архів ІА ЛНУ ім. Івана Франка.
30. *Филипчук М.* Звіт про дослідження Пліснеського археологічного комплексу у 2009 році // Наук. архів ІА ЛНУ ім. Івана Франка.
31. *Филипчук М.* Звіт про дослідження Пліснеського археологічного комплексу у 2010 році // Наук. архів ІА ЛНУ ім. Івана Франка.
32. *Филипчук М. А.* Звіт про дослідження Пліснеського археологічного комплексу у 2011 році // Наук. архів ІА ЛНУ ім. Івана Франка.
33. *Филипчук М.* Слов'янські поселення VIII–X ст. в Українському Прикарпатті. – Львів, 2012.
34. *Филипчук М. А.* Звіт про дослідження Пліснеського археологічного комплексу у 2012 році // Наук. архів ІА ЛНУ ім. Івана Франка.
35. *Филипчук М. А.* Звіт про дослідження Пліснеського археологічного комплексу у 2013 році // Наук. архів ІА ЛНУ ім. Івана Франка.
36. *Шмидт Е. А., Авдусин Д. А.* Полевая археология СССР. – М., 1972.
37. *Benes J.* A historical landscape in the hearth of Europe: the case of Bohemia // The Archaeology and Antropology of landscape: sharing your landscape. – London, 1999.

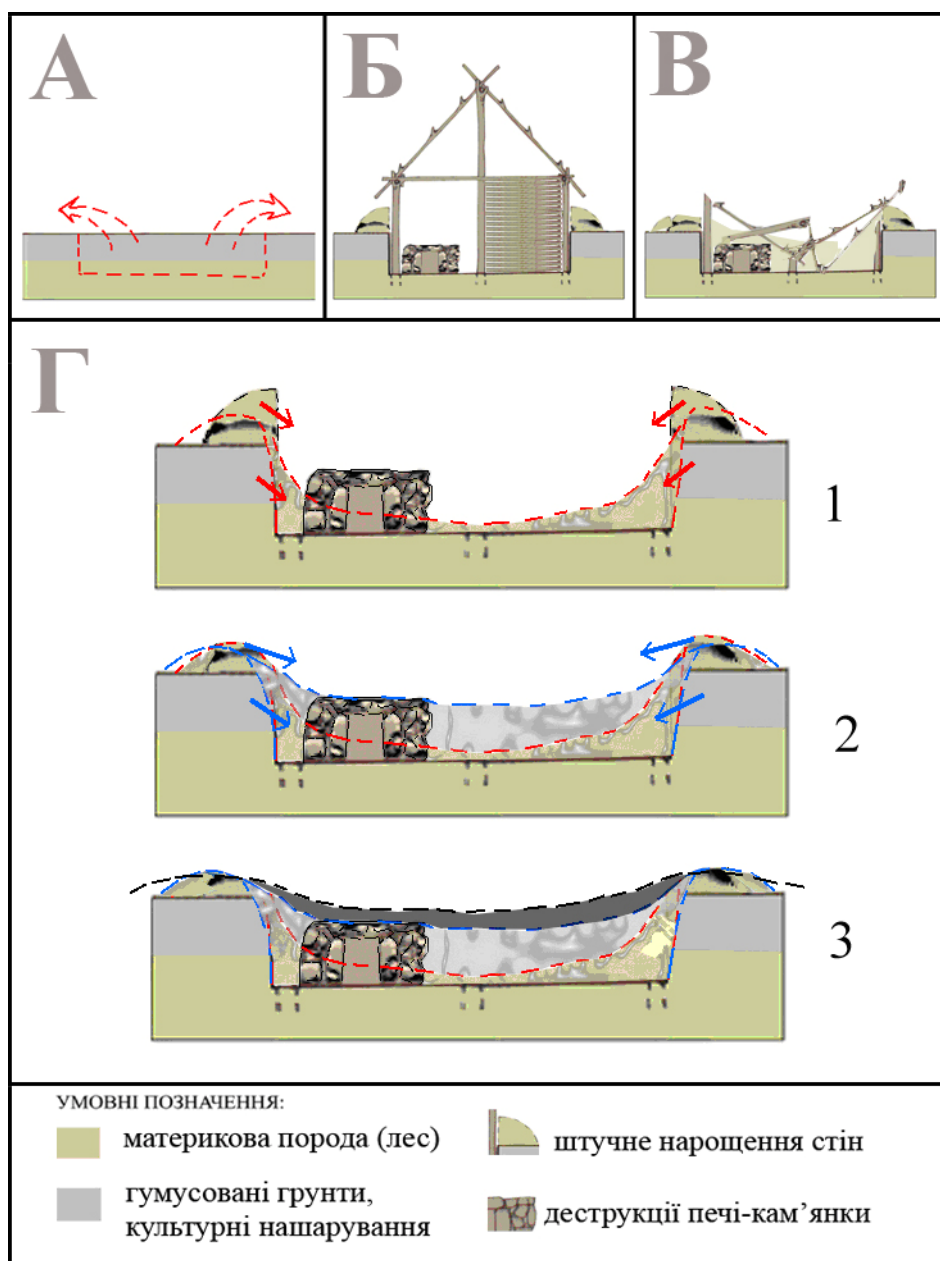

Рис. 1. Початок будівництва (А), функціонування (Б), занепаду (В) житла заглибленого типу, а також етапи формування культурного шару в його котловані (Г – 1–3).

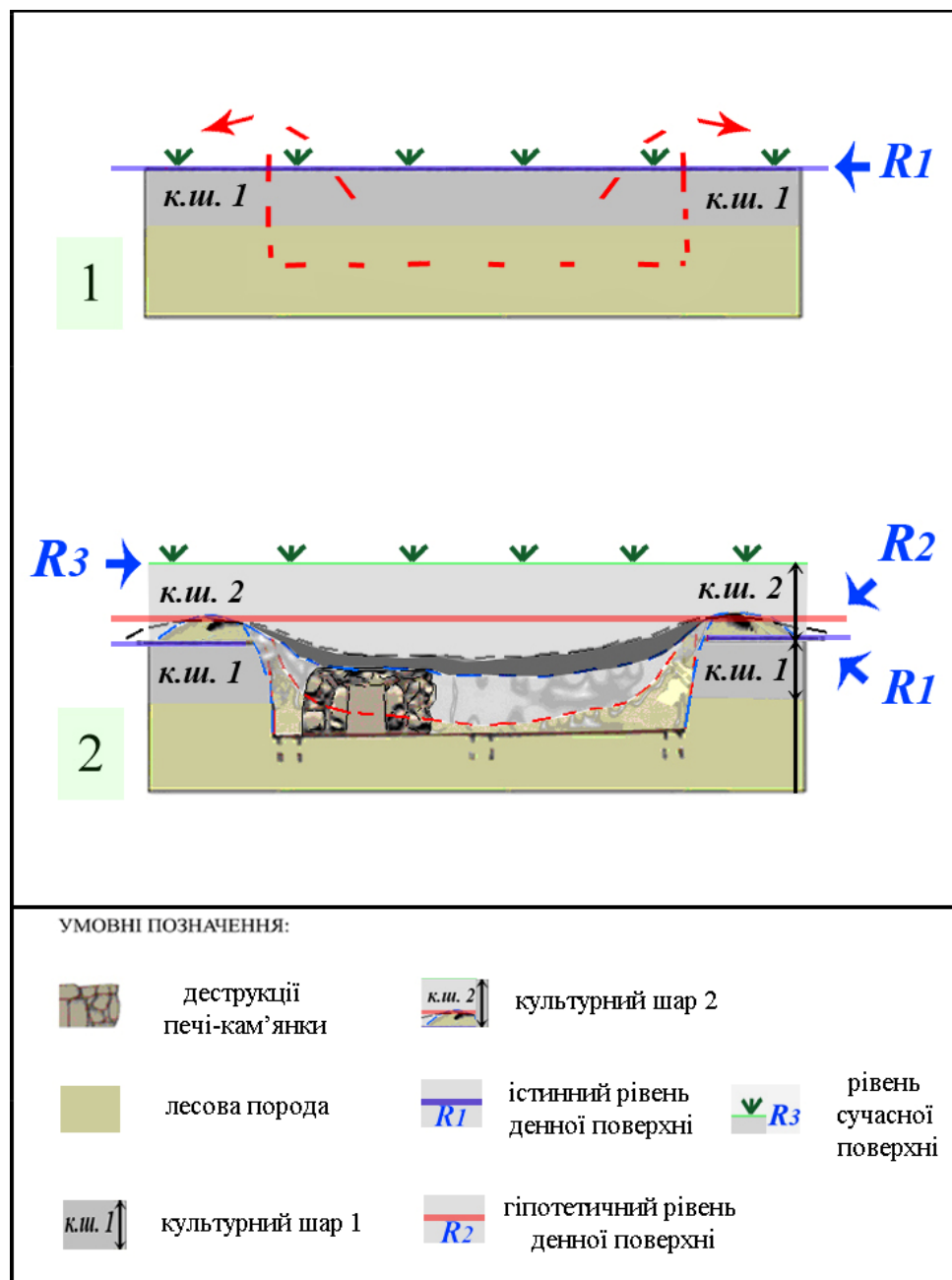

Рис. 2 Умовна схема стратиграфічного перерізу житла на фоні двох культурних пластів із врахуванням істинного (R1), гіпотетичного (R2) рівнів денної поверхні, рівня сучасної поверхні (R3): 1 – перед спорудженням котловану заглибленого об'єкта; 2 – після припинення його функціонування.

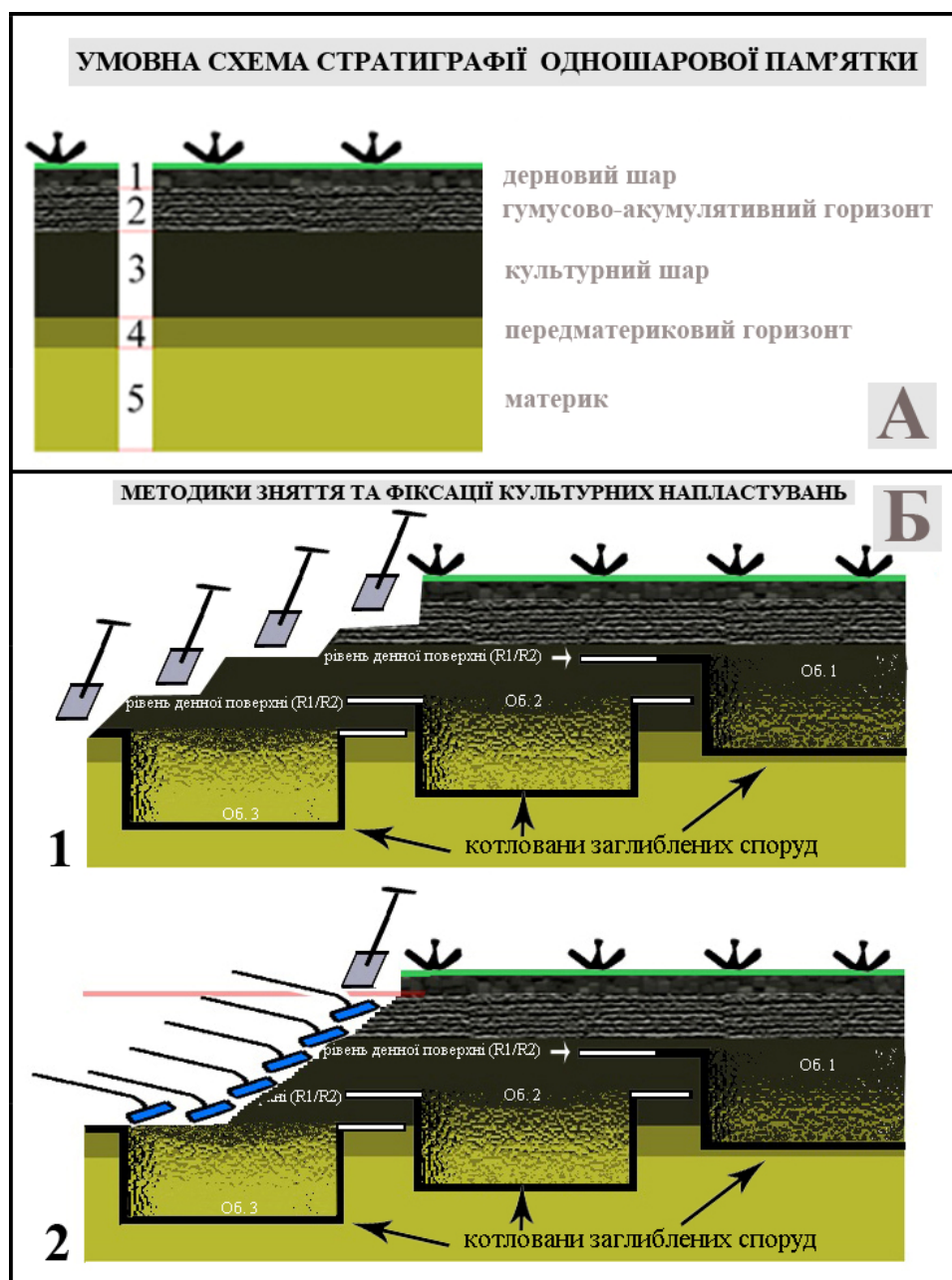

Рис. 3. Схематичне зображення зняття і фіксації культурних напластунків "класичною" (Б1) і мікροстратиграфічною методикою (Б2) на прикладі умовної схеми залягання ґрунтів одношарової пам'ятки (А).

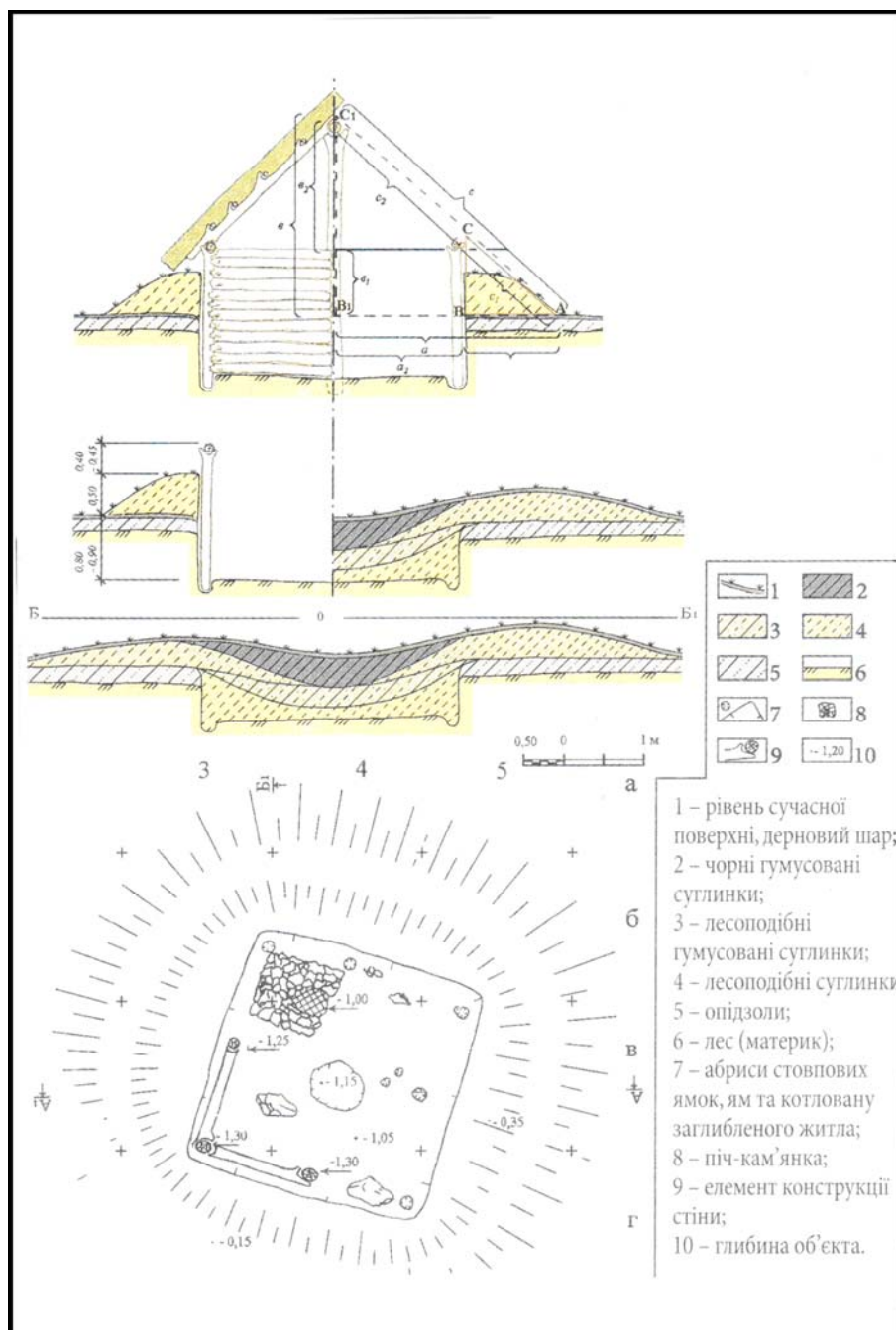

Рис. 4. Реконструкція житла кінця X ст.
 зі Сізьського городища у Верхньому Подністер'ї.
 За М. Филипчуком [33. С. 158. Рис. 58].

SOME QUESTIONS OF THE FORMING THEORY OF THE CULTURAL LAYER ON SLAVIC EARLY MIDDLE AGES MONUMENTS

A. Fylypchuk

Municipal Institution of Lviv regional Council

Historical and Cultural Reserve "Ancient Plisnesk"

Vynnychenka St. 14, Lviv, 79008, e-mail: archandrij@ukr.net

Important role in the developments of current Slavic archaeologists takes source base, which foundations were laid by our predecessors in 50–80 years of XX century. Theoretical and methodological approaches to its formation were significantly different from the present. Their gradual improvement soon led to the emergence of certain scientific paradigms that occurred when using previously established sources. And it is natural. It would be wrong to think that the critical analysis of the works of our predecessors resolve most disputes, but the critical assessment of the formation process of sources is a peculiar tool for their improvement.

In this regard for special attention deserve “ascending” data that archaeologists fix during the excavations: surfaces day levels on the settlement, the depth of pits buried structures, nature of their fillings, localization of mobile material, etc. We mean all those parameters which are somehow related to the cultural layer.

Qualitative and quantitative aspects of the cultural layer is directly proportional to depend on: the intensity and longevity, building density housing and farm buildings, type of business, storage conditions movable and immovable residues. Without belittling the role of the human factor in shaping the cultural layer and filled objects in multilayer settlements still need to emphasize the important influence of the environment. After all cultural layers following options as power, saturation, color and so is largely dependent on the “natural” soil formation. According to soil scientists, are the main factors of soil climate, underlying rocks, a relief, a biological factor, and time. Interacting together they influence the course of soil formation. At the same time, human activity is largely changes the nature and intensity of soil because it corrects natural factors of soil formation. After termination of life in exile, the cultural layer formed influenced by such factors as natural tank and alluvial processes. Their intensity was dependent on the size of the exposure of the slope and the state in which the area was not functioning village. It should also be understood that power installed today over-placements on the multilayer settlements, not all cases will reflect the true thickness of certain cultural layers. Most of the destruction of cultural layers in the forested area may cause windfalls, resulting in mixing of genetic horizons and polycyclic formed or inverted profile pits formed on the spot. This changes the structure and corresponding soil cover in this place. So, after termination of the villages in the cultural layer affect natural and anthropogenic factors leading to its destruction and redeposition even “fuzzy” boundaries.

A more complicated situation is forming around the cultural layer within the depth of objects and especially residential buildings. Today made clearly separate natural and anthropogenic character filling depressions facilities. The first time, the deepening pit facility did not act human factor, so its destruction was gradual. Therefore, the filling of such structures can be roughly divided into three layers. The first layer is formed by the collapse of the walls of the pits buried buildings (housing, commercial buildings) and swabs from the platen-like embankment – increasing artificial walls (housing). The next layer of fill structures formed by the further collapse of the trench walls. The third layer is formed by filling various natural processes of soil formation. The situation is somewhat different when forming filling depth dwellings and outbuildings involving human factor. Layer of soil there may be sporadic, inconsistent, simply mixed. All this means that the appropriate division for moving artifacts dating certain objects on unreliable, little credible and reliable. Only materials selected from floors buried buildings, their heating devices and industrial sites can be considered reliable and used for dating. Quite difficult is “mixed” (natural plus anthropogenic) method of forming fillings objects. This situation is often inherent to multifazed and multilayer settlements of the second half of I millenium AD.

An important part of the cultural layer should be called and level surface. This is a level which corresponded to the landscape around a particular object/objects during the time of their operation. Unfortunately, the day surface level rather difficult recorded in the permanent research and Prague-Korchatska

and Raykovetska culture settlements. Elucidation of these problems is possible only if the application microstratigraphic removal techniques and fixing cultural overlacements.

Comprehensive study described parameters in line with the general theory of the formation of the cultural layer gives good reason not only qualitatively create new archaeological sources, but the specified position to analyze and critically evaluate sources already formed, base.

Key words: the forming theory of the layer cultural, the earth's surface level, the microstratigraphic investigation, Slavic antiquities.

Стаття надійшла до редколегії 09. 02. 2016

Прийнята до друку 05. 09. 2016

УДК 930.85:391.7(477.54)"07"

“АНТСЬКИЙ СКАРБ” З ГОРОДИЩА КОРОПОВІ ХУТОРИ НА ХАРКІВщині

В. В. Колода

*Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди
вул. Артема, 29, м. Харків, 61002, e-mail: koloda_v@mail.ru*

Уведено до наукового обігу та проаналізовано комплекс прикрас, виявлений нещодавно на городищі Коропові Хутори (Зміївський р-н Харківської обл.). До складу скарбу входять срібні прикраси, серед яких виділяються: пара фібул, гривна, браслет, скроневі підвіски й намистовий набір. Комплекс відноситься до другої хронологічної групи “антських скарбів” середини VIII ст. Він має найбільш повні аналогії серед низки синхронних комплексів: Зайцівського, Пастирських (1949, 1992 рр.). Найхарактернішими предметами цієї групи скарбів є певні типи браслетів, фібул та скроневих підвісок. Деякі види прикрас (спіральні пронизки та декотрі види намистин зі скляної пасти) свідчать про контакти слов’ян цього періоду із кочовим та напівкочовим населенням Північного Причорномор’я.

Ключові слова: раннє середньовіччя, пенківська археологічна культура, анти, скарб, міжетнічні контакти.

Одним із найяскравіших явищ ранньосередньовічної археології Східної Європи є так звані “скарби антив” – набори престижних прикрас й елементів одягу, що репрезентують старожитності Лісостепового Подніпров’я та прилеглих територій у хронологічних межах середини VII – середини VIII ст. [13. С. 181–182]. Незважаючи на те, що ці яскраві комплекси вже майже століття привертають увагу дослідників [11], виявлення чергового з них викликає неабиякий інтерес фахівців з археології раннього середньовіччя. Нещодавно один із таких речових наборів було випадково знайдено біля східного кута у південній частині цитаделі городища Коропові Хутори на Харківщині (рис. 1). Доречним буде зауважити, що це не перший “скарб”, знайдений на городищі [5]. Важливістю виявлення нового комплексу на вказаній пам’ятці надає той факт, що переважна більшість означених “антських скарбів” локалізується в Подніпров’ї і лише окремі комплекси фіксуються на Сіверському Дінці та його притоці – Осколі, що входять до гідросистеми Дону.

Городище Коропові Хутори (площею близько 1,5 га) розташоване на узвишші правого корінного берега Сіверського Дінця між селами Коропові Хутори та Гайдари Зміївського р-ну Харківської обл. Воно оточене великим селищем, приблизна площа якого сягає 30 га. Історія дослідження городища неодноразово висвітлювалася у науковій літературі [6. С. 19–21; 12. С. 112–113; 3. С. 24–25]. Завдяки багаторічним розкопкам вдалося з’ясувати етапи спорудження фортифікаційних споруд пам’ятки та періоди її культурно-історичного розвитку загалом [4]. Одним з таких періодів загального ранньосередньовічного етапу розвитку поселенської системи і був час існування тут незначної групи на-

селення пенківської культури третьої чверті I тисячоліття н.е., який до недавнього часу був представлений виразними, але поодинокими фрагментами керамічного посуду. Тому знахідка “антського скарбу” дає значні можливості не тільки поповнити наші знання про цю яскраву групу ранньосередньовічних старожитностей, а й уточнити хронологію існування пенківського населення на цій пам’ятці.

Скарб знайдено на глибині 60 см у вигляді компактного скупчення речей, які за матеріалом можна розділити на дві групи: металеві предмети, здебільшого срібні прикраси (рис. 2, 1–12, 14–21; 3), та набір різноманітних намистин (див. рис. 2, 13; 4). Розглянемо їх докладніше (для зручності опису й сприйняття матеріалу, основні метричні характеристики металевих виробів зведено до таблиці 1).

Перш за все, привертають увагу дві ковані *фібули* зі срібного листа (див. рис. 2, 1, 6; 3, 1, 5; 5), із еліпсовидним виступом-умбоном у центрі та смужкою штучно видавлених перлин по краю виробу (висота “умбона” – 0,6 см, висота псевдоперлин – 0,2 см). Ці фібули відносяться до антропоморфних штампованих [8. С. 61. Рис. 6], а за сучасною типологією – до дволатівчастих фібул типу III, 1 [10. С. 54]. З ними їх зближує: форма, значна довжина – 13,2 см (дещо пошкоджена) і 14 см, та декор. Найближчими аналогіями до наших виробів є фібули з Харівського скарбу та скарбу із Канівського повіту [10. Рис. 4, 4, 5; 5, 1–3]. Значною мірою (за формою і орнаментом) вони подібні до прикрас із Пастирських скарбів 1949 і 1992 рр. [9. Рис. 46, 1–3; 48, 1, 2], Харівського та Зайцівського скарбів, а також до прикраси з комплексу (скарбу?) поблизу с. Самгородок [9. Рис. 66, 1, 4; 67, 2; 70, 1; 71, 1–4; 13. Рис. 9: 5; 11, 7; 12: 6; 13, 4]. Коропчанські вироби супроводжувалися видовженими металевими стрічками (виходячи з кольору металу самих стрічок та патини на зворотному боці прикрас) зі срібно-мідного сплаву (див. рис. 2, 1а, 6а; 3, 1а, 5а; 5). Ці стрічки-платівки були частиною механізму кріплення цих прикрас. На найцілішій платівці збереглися рештки механізму кріплення зі штифтом, зробленим із заліза (див. рис. 2, 6а; 3, 5а; 5, 1).

Шийну гривну виготовлено із гладкого литого срібного дроту. Її частково орнаментовано фальшивим перевиванням та пружинним замком (див. рис. 2, 5; 3, 4). Найближчою аналогією (наявність фальшивого перевивання на частині дроту, замок) є одна із гривен Харівського скарбу 1949 р. [9. Рис. 73, 1]. За типом та формою замка гривна з нашого комплексу аналогічна до прикраси з Мартинівського скарбу, який відноситься до ранішого хронологічного періоду – першої групи “антських скарбів” середини VII – початку VIII ст. [7. С. 361. Табл. 14, 1; 13. Рис. 6, 3]; однак її зроблено з мідного суто гладкого дроту, обтягнутого сріблом.

Срібний *браслет* виготовлено із литого гладкого дроту з розклепаними кінцями, які при згинанні в ковальський спосіб були перетворені на порожнисті шестигранники (рис. 2, 4; 3, 11). Ці кінці були заповнені білою пастою сумішшю на основі вапна (рис. 6). Аналогії до цього браслета знаходимо на Пастирському городищі: у скарбі 1949 р., в колекціях Є. М. Терещенка та Ф. Ф. Кундереви́ча, зі зборів підйомного матеріалу О. М. Приходнюка та В. В. Хвойки [9. Рис. 46, 5, 6;

54, 1; 56, 3, 5; 60, 1–4; 61, 1–4]. Відомі вони у комплексі поблизу с. Самгородок та у Харівському скарбі 1949 р. [9. Рис. 70, 4; 72, 2, 3, 5, 6, 9; 13. Рис. 9, 6], а також у комплексі (скарбі?), виявленому біля с. Уланов Курської обл. (Росія) [14. С. 202].

Пару скроневих підвісок – прикрас майже однакового розміру – виготовлено із тонкого гладкого срібного дроту (див. рис. 2, 7, 8; 3, 2, 3). Практично тотожні їм прикраси із Зайцівського скарбу [9. Рис. 67, 7; 13. Рис. 11, 1]. З такого ж гладкого дроту зроблено й скроневі кільця із Козіївського скарбу [13. С. 192. Рис. 7, 1], які, однак, відносилися до комплексів ранішої (першої) групи і мали вдвічі більший загальний діаметр виробу.

Доволі оригінально виглядають **дві підвіски**. Перша – срібна лита – у вигляді порожнистого циліндра з кільцем для підвішування (див. рис. 2, 2; 3, 6). Другу змонтовано із двох бронзових майже квадратних платівок на кільці, між якими вставлено органічний матеріал (кістку?, мушлю?), (див. рис. 2, 3; 3, 7). Аналогії до срібної підвіски нам невідомі. Конструктивну схожість з нашою бронзовою підвіскою можна побачити в одній із прикрас з колекції В. В. Хвойки, що зберігається у Національному музеї історії України [9. Рис. 53, 4]; вона також складається із двох металевих платівок на кільцевому дротяному ланцюжку.

У комплексі з Коропових Хуторів виявлено **два типи ковпачків**, виготовлених у техніці холодного (ковальського) тиснення. Чотири, більші за розміром, **ковпачки-півкулі** – срібні (див. рис. 2, 7, 8; 3, 2, 3). Три **ковпачки** у перетині **подібні до трапеції**. Два з них витиснуті зі срібла (див. рис. 2, 17, 18; 3, 9). Ще один, бронзовий, дещо менший за розмірами і має наскрізний отвір (див. рис. 2, 19). Найближчими за розмірами до коропчанських ковпачків-півкуль є аналогічні знахідки із Зайцівського скарбу [9. Рис. 67, 12–14, 17]. Такі ж вироби із двох Пастирських (1949 та 1992 рр.) та Харівського (1949 р.) скарбів – менших розмірів, які наближають їх до наших ковпачків-трапецій [1. С. 118; 2. Табл. III; 9. Рис. 48, 9; 69, 12–18]. З цими півкулями, на наш погляд, пов'язані і два срібні **округлі диски** (див. рис. 2, 20, 21; 3, 10). Не виключено, що вони разом із ковпачками-трапеціями, були складовими частинами якоїсь набірної прикраси (сережки? або скроневої підвіски?).

У наборі були три **бронзові пронизки**. Дві з них, виготовлені з кованої трикутної у перетині бронзової стрічки, являли собою скручену спіраль (див. рис. 2, 15, 16; 4, 1). Такі спіральні пронизки є одним із характерних типів прикрас населення, що входило до складу Хозарії та залишило по собі салтівську археологічну культуру (середина VIII – середина X ст.). Ще одна пронизка – лита у формі усіченого конуса, дійшла до нас у розколотому (вздовж і навпіл) стані (див. рис. 2, 14; 4, 2).

Частиною “скарбу” були намистини (38 екземплярів) із коралів або скла та скляної пасти (див. рис. 2, 13). Сім коралових намистин – білого кольору, різного розміру та форми (див. рис. 4, 3–5). Решту (пастово-скляні) можна умовно розділити на дві підгрупи: монохромні та поліхромні (по 16 екземплярів). Серед монохромних намистин найбільше сплюснених, діжкоподібних у перетині, виготовлених із прозорого скла (див. рис. 4, 7); шість із них – блідо-блакитні, одна – біла. Шість намистин – це сплюснені, овальні у перетині вироби

(див. рис. 4, 6), чотири з яких були з білого прозорого скла, а дві – з непрозорого темно-синього. Три намистини знайдено в одному екземплярі. До них відносяться: біконічна з червоно-коричневої пасти (див. рис. 4, 9); двочасна, з прозорого безкольорового скла із золотим плакіруванням (див. рис. 4, 10) та половинка жовтої пастової непрозорої намистини півовальної у перетині форми, прикрашена жолобками, прорізними вздовж тіла (див. рис. 4, 9). Поліхромні вироби цієї групи – пастові (непрозорі). Привертає увагу, насамперед, чорна намистина з білою інкрустацією (див. рис. 4, 11), доволі рідкісна у ранньосередньовічних старожитностях Східної Європи. Всі інші поліхромні прикраси належать до так званої категорії “намистин з вічками”. На всіх намистинах вічок було по чотири. У переважній більшості вони сильно виступали над основною поверхнею прикраси, лише в одному випадку (див. рис. 4, 14), були на одному рівні і створювали суцільно гладку поверхню виробу. Найбільшу кількість таких намистин (8 екз.) виготовлено із жовтої пасти з синіми вічками, які мали жовту зіницю (див. рис. 4, 13); їхній діаметр сягав 0,5–1,0 см, а висота – 0,4–0,6 см. Три тотожні одна до одної трохи асиметричні намистини, виготовлено з біло-сірої пасти із червоно-коричневим вічками, які мали білу зіницю (див. рис. 4, 12). Пару сплосчених намистин було зроблено із червоно-коричневої пасти з білою хвилястою стрічкою по полю та білими вічками, які мали зелені зіниці (див. рис. 4, 16). Одна сплосчена намистина, із синьої пасти, мала блакитне вічко з білою зіницею (див. рис. 4, 15). Ще одна намистина була із жовтої пасти, її прикрашали червоно-коричневі вічка із жовтими зіницями. Загалом, намистовий набір виглядає збалансовано за кількістю монохромних та поліхромних виробів. Останні, на наш погляд, могли виробляти в одному центрі. На цю думку нас наштовхує використання у виробках цього набору прикрас із червоно-коричневої пасти, яка доволі рідко зустрічається серед поліхромних намистин степового і лісостепового Причорномор’я у ранньому середньовіччі.

Виходячи із наявності у коропчанському комплексі штампково-кованих й антропоморфних кованих фібул та браслетів з порожнистими розширеними кінцями, за відсутності елементів чоловічого набору (зброя, деталі поясу) даний скарб відноситься до другої, хронологічно пізнішої групи означених “антських” комплексів і може датуватися серединою VIII ст. [13. С. 172–182]. Його схожість і розбіжність в номенклатурі виробів із іншими комплексами цієї групи краще видно із запропонованої таблиці 2, у якій ми враховували лише предмети, виявлені саме у нашому скарбі на городищі Коропові Хутори. Спираючись на таблицю, створену на основі низки робіт попередників [1; 2; 7; 9; 13], коропчанський комплекс за кількістю та широкою номенклатурою виробів стоїть в одному ряду із такими комплексами як Зайцівський, Пастирський (1949 р.) та Харівський (таблиця 2). Привертає увагу той факт, що переважна більшість скарбів цієї групи містять браслети (10 комплексів із 11), фібули (9 комплексів) та скроневі підвіски (8 комплексів). Тож саме вони, певних типів, і є головною ознакою “антських скарбів” другої хронологічної групи. Речі іншої номенклатури (сережки, гривни, підвіски, ковпачки, намиста) зустрічаються рідше.

Уважаємо за необхідне сказати, що цей Коропчанський скарб містить ряд прикрас, які не зустрічалися в інших комплексах: оригінальні за формою підвіски (див. рис. 2, 2, 3; 3, 6, 7), спіральні пронизки (див. рис. 4, 1). Останні прикраси, так само як і коралові та пастові поліхромні намиста (особливо з вічками), широко відомі на теренах Хозарії. Саме під впливом степового населення і завдяки торговельним зв'язкам із цими південно-східними сусідами у слов'ян Східної Європи, на нашу думку, і з'являються такі види намистин та пронизок. Додатково відзначимо, що у трьох з чотирьох комплексів, які містили намиста, фіксується наявність поліхромних намистин із вічками – Пастирське городище (комплекси 1949 і 1992 рр.) та набір прикрас з Коропових Хуторів. Усі вони знаходяться близько до кордонів зі степом, у зоні міжетнічних контактів.

Таким чином, представлений та проаналізований у цій статті скарб з городища Коропові Хутори кількісно і якісно поповнює другу хронологічну групу “скарбів антів”. Сподіваємось, що він приверне увагу дослідників раннього середньовіччя, зокрема, фахівців з історії ранніх слов'ян. Окрім того, даний комплекс середини VIII ст. уточнює датування старожитностей пенківської культури на означеному поселенні.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Березовець Д.* Харівський скарб // *Археологія*. – 1952. – Т. VI. – С. 109–119.
2. *Брайчевський М.* Пастирський скарб 1949 р. // *Археологія*. – 1952. – Т. VII. – С. 161–173.
3. *Горбаненко С., Колода В.* Сільське господарство на слов'яно-хозарському порубіжжі. – К., 2013.
4. *Колода В.* Археологический комплекс Коробовы Хутора: основные итоги исследований // *Проблемы истории и археологии Украины: Матер. VI Междунар. научн. конф., посвящённой 150-летию со дня рождения академика В. П. Бузескула*. – Харьков, 2008. – С. 75–76.
5. *Колода В.* “Скарб” землеробських знарядь з городища Коропові Хутори // *Старожитності Лівобережного Подніпров'я: Зб. наук. праць*. – К.; Полтава, 2014. – С. 40–49.
6. *Колода В., Горбаненко С.* Сельское хозяйство носителей салтовской культуры в лесостепной зоне. – К., 2010.
7. *Корзухина Г.* Клады и случайные находки вещей круга “древностей антов” в Среднем Поднепровье // *МАИЭТ*. – 1996. – V. – С. 352–435, 586–705.
8. *Приходнюк О.* Фибулы Пастырского городища // *Археология восточноевропейской степи*. – 2000. – Вып. 14: Евразийская степь и лесостепь в эпоху раннего средневековья. – С. 48–73.
9. *Приходнюк О.* Пастирське городище. – К.; Чернівці, 2005.
10. *Родинкова В.* К вопросу о типологическом развитии антропоморфных фибул (сложные и двупластинчатые формы) // *РА*. – 2006. – № 4. – С. 50–63.
11. *Спицин А.* Древности антов // *Сб. статей в честь академика И. Соболевского*. – Л., 1928. – С. 492–495.
12. *Чендев Ю., Колода В.* Природная среда, почвы и архитектурные особенности городища Коробовы Хутора в Харьковской обл. (проблемы комплексного изучения) // *РА*. – 2012. – № 1. – С. 112–121.
13. *Щеглова О.* О двух группах “древностей антов” в Среднем Поднепровье // *Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья*. – Курск, 1990. – С. 162–204.
14. *Щеглова О.* Маленький комплекс пастырского типа из окрестностей села Уланов (Суджанский район Курской области) // *Славяне восточной Европы накануне обра-*

зовання Древнерусского государства. Матер. междунар. конф., посвященной 110-летию со дня рождения И. И. Ляпушкина (1902–1968). – СПб., 2012. – С. 201–205.

Таблиця 1.
Параметри металевих виробів “антського скарбу” з городища Коропові Хутори.

артефакт	метал	вага, г	розміри, см	ілюстрації	примітка
<i>фібула</i>	срібло	21,34	Д=13,2 Ш=5,7 Т=0,04	Рис. 2, 1; 3, 1	пошкоджена
<i>платівка для кріплення</i>	срібло, мідна патина	–	Д=12,5 Ш=1,2 Т=0,06	Рис. 2, 1а; 3, 1а	пошкоджена, сліди залізної іржі
<i>фібула</i>	срібло	21,63	Д=14,0 Ш=5,6 Т=0,04	Рис. 2, 6; 3, 5	
<i>платівка для кріплення</i>	срібло, мідна патина, залізо	–	Д=13,2 Ш=1,2 Т=0,06	Рис. 2, 6а; 3, 5а	
<i>браслет</i>	срібло	33,18	Д=7,15 Ш=5,5 Ø дроту = 0,45	Рис. 2, 4; 3, 11	полий, заповнений по кінцях білою сумішшю
<i>гривна</i>	срібло	57,15	Д=12,3 Ш=10,6 Ø дроту = 0,35	Рис. 2, 5; 3, 4	
<i>скроневі підвіски</i>	срібло	2,16	Д=3,2 Ш=2,6 Ø дроту = 0,15	Рис. 2, 7; 3, 2	
<i>скроневі підвіски</i>	срібло	1,96	Д=3,0 Ш=2,5 Ø дроту = 0,15	Рис. 2, 8; 3, 3	
<i>трубчасті підвіски</i>	срібло	1,73	Д=2,5 Ш=0,8 Ø трубки = 0,6	Рис. 2, 2; 3, 6	
<i>підвіска з двох платівок</i>	мідь, кістка (мушля)	–	Д=2,0; 2,5 Ш=2,0 Т=0,8 Ø дроту = 0,1	Рис. 2, 3; 3, 7	
<i>ковначки-півкулі</i>	срібло	0,99–1,2	Ø = 1,9 В = 0,9 – 1,0 Т = 0,04	Рис. 2, 9-12; 3, 8	
<i>ковначки-трапеції</i>	2 – срібло, 1 – бронза	Arg = 0,35–0,38; Cu = 0,47	Ø = 1,3 (Arg); 1,0 (Cu) В=0,5 Т=0,04	Рис. 2, 17-19; 3, 9	бронзовий, має наскрізний рваний отвір
<i>округлі диски</i>	срібло	0,22; 0,26	Д=1,2 Ш=1,0 Т=0,04	Рис. 2, 20-21; 3, 10	
<i>пронизка-спіраль</i>	бронза	–	Д=2,8; 1,1 Ø=0,5 Т=0,08	Рис. 2, 15-16; 4, 1	одна – ціла, менша – фрагмент
<i>пронизка конічна</i>	бронза	–	Д=1,8 Ø = 0,65–0,8 Т=0,1	Рис. 2, 14; 4, 2	розколота вздовж навпіл

Д – довжина, Ш – ширина, В – висота, Т – товщина листа, Ø – діаметр

Таблиця 2.
Комплекс з Коропових Хуторів у системі “антських скарбів” другої групи.

	Коропові Хутори	Зайців	Пастирське (1892)	Пастирське (1949)	Пастирське (1992)	Харівка	Вороб'ївка	Самгородок	Київський (вул. Житомирская)	Блажки	Уланов
браслет	1	2	5	2		14	1	1	1	1	1
фібула	2	1	3	3	2	6		1	1 (+2?)	1	
скронева підвіска	2	6	1	14	6	5			1		2
підвіска інша	2	1		4			1				
сережка	?	?		>10		6					
гривна	1					6 (+2?)	1				
ковпачок- півкуля	4	4		3	2						
ковпачок- трапеція	3										
округлий диск	2										
пронизка- спіраль	2										
пронизка конічна	1										
намисто	38			31	6	110					

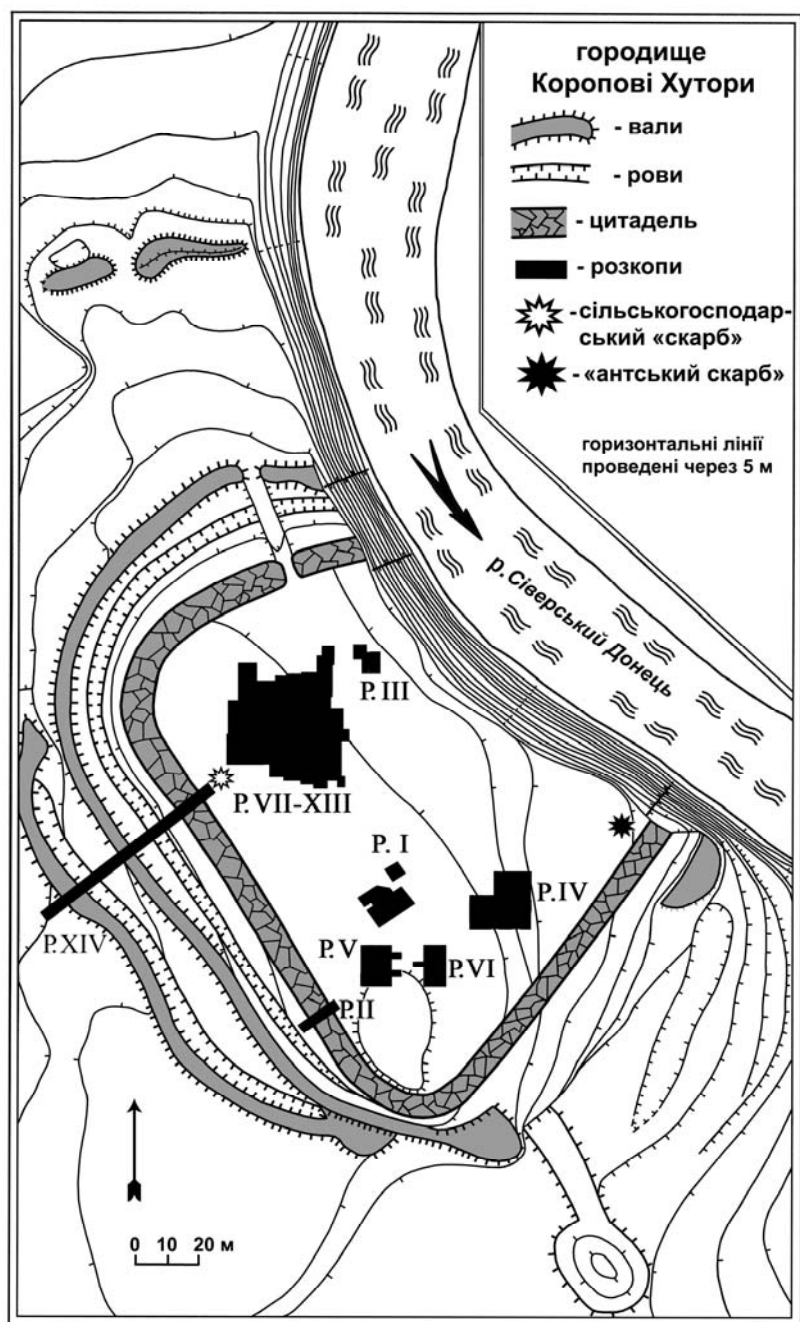

Рис. 1. План городища Коропові Хутори.

Рис. 2. “Антський скарб” з городища Коропів Хутори (фото).

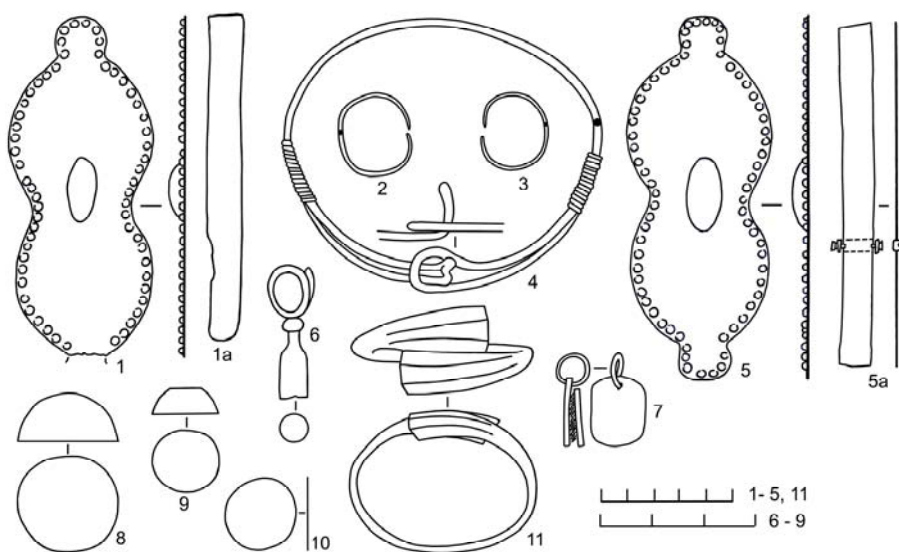

Рис. 3. Металеві прикраси “антського скарбу” з Коропових Хуторів.

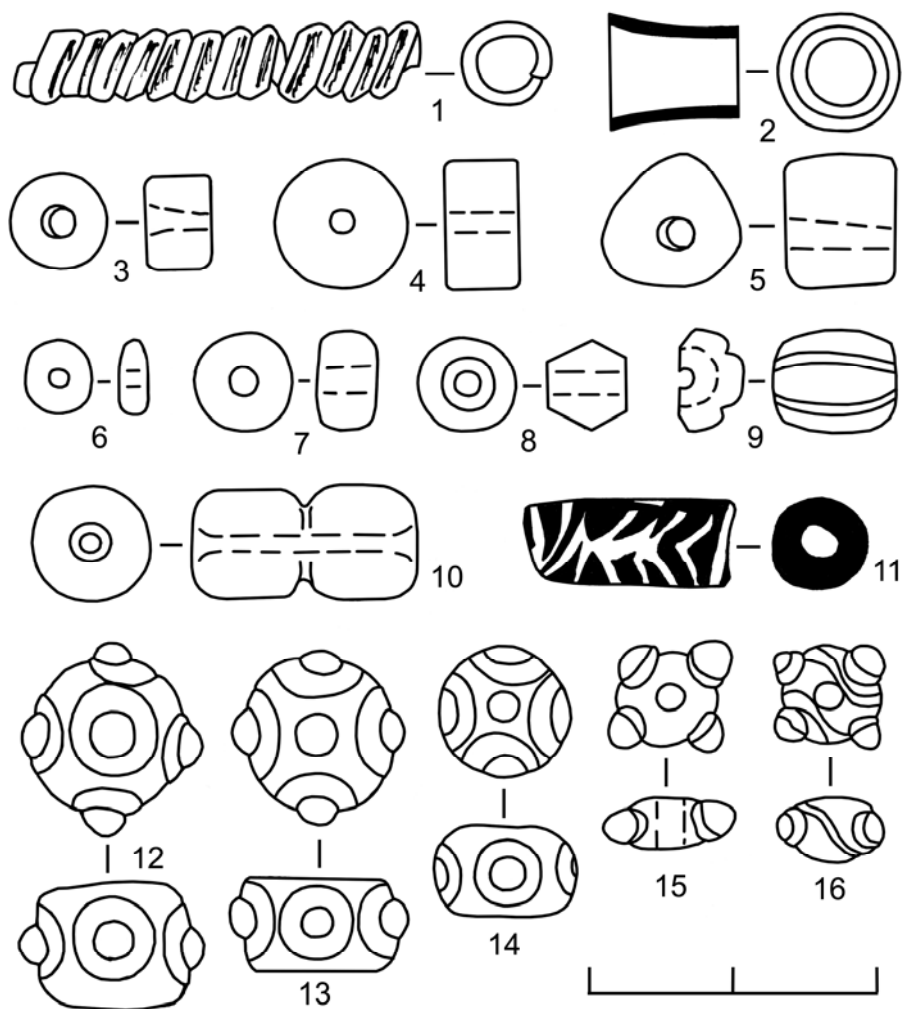

Рис. 4. Пронизки та намиста з “антського скарбу”.

Рис. 5. Срібні фібули зі скарбу.

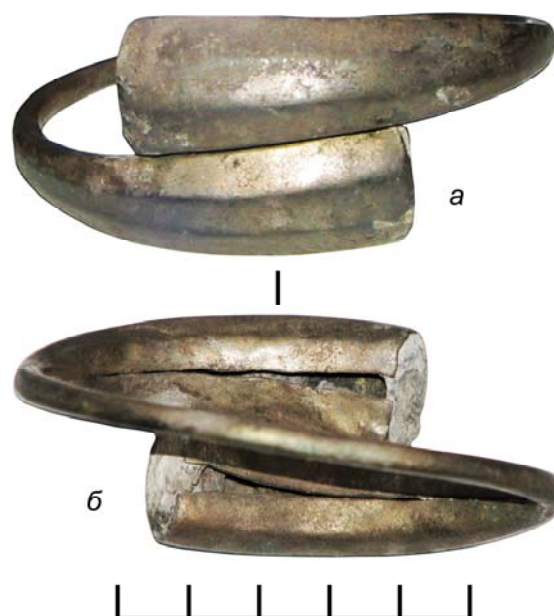

Рис. 6. Срібний браслет зі скарбу.

**“ANTEAN HOARD” FROM KOROPOVY HUTORY HILLFORT
IN KHARKIV OBLAST**

V. Koloda

*H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University
Artema str., 29, Kharkiv city, 61002*

The article is dedicated to the scientific adoption and analysis of the adornments complex recently found on Koropovy Hutora hillfort (Zmijov region in Kharkov oblast). The hoard includes a variety of silver adornments, and the following ones are distinguished among them: a pair of fibulas, bracelet, temple rings, and bead sets. The complex refers to the second chronological group of “Antean hoards” dated at the middle of the VIII century a.d. It has perfect analogies to a number of complexes: Zajtsevs'kij, Pastyirskoe ones (1949, 1992 years). The most distinctive items of this hoard group are specific types of bracelets, fibulas, and temple rings. Some kinds of adornments (spiral bronze tubes and some types of beads made of glass paste) represent the contacts of the Slavs of the mentioned period with nomadic and semi-nomadic peoples of the Northern Black Sea region.

Key words: the Early Middle Ages, Penkovka archaeological culture, the Antes, hoard, interethnic contacts.

Стаття надійшла до редколегії 19. 02. 2016

Прийнята до друку 05. 09. 2016

**СОЦІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ РЕМЕСЛА НА ПОСЕЛЕННЯХ
ПРУТ-ДНІСТЕРСЬКОГО МЕЖИРІЧЧЯ
У X – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIII СТ.**

І. П. Возний

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича
вул. Коцюбинського, 2, м. Чернівці, 58000, e-mail: voznyj_igor@rambler.ru

Розглянуто проблеми соціальної організації давньоруського ремесла на теренах Прут-Дністерського межиріччя. Як свідчать писемні та археологічні джерела, за соціальним походженням організаторами ремісничого виробництва були сільські общини, державна влада, великі земельні вотчинники-князі, церква і вільні міські ремісники. Всі вони засвідчені на досліджуваній території. Доведено, що структура ремісничого виробництва на досліджуваних теренах цілком відповідала структурі ремесла всієї давньої Русі. Тут представлені у різні хронологічні періоди общинне, державне, помісно-вотчинне, церковно-монастирське та посадське ремесла.

Ключові слова: ремесло, майстерня, община, вотчинник, церква, ремісник, коваль, гончарна справа, будівельна артіль, залізообробне ремесло.

Давня Русь у X–XIV ст. була на такому рівні соціально-економічного розвитку, коли ремесло вже відділилося в особливий господарський уклад. Територіальна особливість, поява майстерень і ремісничих кварталів, високий технологічний рівень, професіоналізм ремісників, товарний характер виробництва – ось головні риси давньоруського ремесла населення Прут-Дністерського межиріччя X–XIV ст.

Під соціальною організацією ремесла слід розуміти ті форми виробничої діяльності людей, які юридично оформилися протягом досліджуваного періоду на Русі і дотримання яких диктувалося суспільними потребами. Саме у соціальній організації фіксується спосіб розподілу праці, спрямований на виробництво матеріальних і духовних благ, взаємовідносини прошарків суспільства і соціальних інститутів [27. С. 126].

Наявність цих факторів, породжених феодалізмом, визначили існування на Русі різних за соціальним походженням організаторів ремісничого виробництва. Ними, як свідчать писемні та археологічні джерела, були сільські общини, державна влада, великі земельні вотчинники-князі, церква і вільні міські ремісники.

Розподіл форм давньоруського ремесла у вітчизняній історіографії на державне, вотчинне, церковне, посадське тощо, очевидно, виправданий наявністю або переважанням на окремих територіях певних верств суспільства, представників влади [26. С. 1; 48. С. 99–119].

Одним із основних соціальних інститутів суспільства періоду феодалізму була сільська територіальна община. Їй належала важлива роль в організації тих видів ремесла, які забезпечували членів общини залізними знаряддями праці, пред-

метаами побуту, прикрасами, а ремісників – сільськогосподарською продукцією.

Невеликі поселення, які продовжували існувати в умовах натурального господарства, повинні були забезпечувати себе всіма необхідними засобами існування і більшістю ремісничих виробів. Але певні природні особливості та соціально-політичні обставини сприяли або, навпаки, заважали розвитку тих чи інших видів ремесел. У результаті, на деяких сільських поселеннях, ремісниче виробництво набувало значних розмірів, а за технічною забезпеченістю та обсягом збуту готових виробів не поступалося міським ремеслам.

Як відомо, сільським промислом залишалося залізообробне ремесло. У його організації общині належало провідне місце. Воно посідало важливе місце у розвитку товарних відносин між містом і селом. Міські ковалі отримували крицю з сільських металургійних центрів. Б. О. Колчін, посилаючись на свідчення писцевих книг XV–XVI ст. дійшов висновку, що металургійна промисловість давньої Русі була сільським промислом, який зберігав общинний характер [18. С. 198–199].

З виділенням ковальської справи в окреме ремесло не всі майстри покинули насиджені місця. У селах вони відкривали кузні й обслуговували общинників. У цей час ковалі вже починають працювати на замовлення, хоча община продовжувала виступати організатором виробництва [26. С. 2].

Впливала община й на гончарне виробництво. Гончар займався своїм ремеслом у вільний від обробки землі час, задовольняючи потреби членів общини у гончарних виробах. У XII – першій половині XIII ст. він уже виділився з общини, відкривав на селі майстерню й працював на ринок. При цьому гончар залишався членом общини. Очевидно, з общинним ремеслом можна пов'язати гончарні майстерні, виявлені на поселеннях в Білій, Неполоківцях та Перебиківцях.

Отже, сільська община була одним із суспільних інститутів в перехідний період до розвинутого феодалізму й виступала організатором у селах окремих видів ремесла.

Інший характер мало ремісниче виробництво, яке належало державному сектору. Його організатором виступала князівська влада. За своїм статусом воно стояло досить близько до вотчинного, оскільки в його сфері працювали, в основному, залежні ремісники. Тому нерідко важко провести межу між цими двома видами організації праці ремісників. І все ж, існували виробництва, які забезпечували загальнодержавні інтереси. До них, у першу чергу, відноситься будівництво міст і спорудження оборонних укріплень. Цим займалися спеціальні “городники”, які займали високе соціальне становище. Так, галицький князь Володимир Василькович послав “моужа хитра именемъ Алексоу изнайти таково место городъ поставити” [33. Стб. 876]. Зрозуміло, що самі городники не могли споруджувати фортечних стін. Вони лише керували процесом будівництва, яке здійснювали жителі округи, залучені князівською владою. Чітко про це говорять документи щодо XV ст. Так київську фортецю в 1484–1485 рр. споруджувало 20 тисяч селян, яких зігнали сюди з кількох волостей [48. С. 112]. Ймовірно, коріння такого явища сягають давньоруського часу. Населення сільської округи, виконуючи натуральні повинності, брало участь у будівництві міста і періодичних ремонтах фортечних укріплень. Можливо, стародавні Чернівці споруджува-

лися силами селян оточуючої сільської округи під керівництвом городників Ярослава Осмомисла.

До князівської компетенції входило й міське монументальне будівництво. Як відомо з літопису 1158 р. “князь же Андреи самъ оу Володимири заложи церковь камяну святой Богородици” [33. Стб. 491]. У 1259 р. князь Данило Романович у м. Холм “да створить во имя Иваноу Златоустоу церков” [33. Стб. 842–844]. Як показали дослідження П. О. Раппопорта, руські каменярі перебували під орудою князівської адміністрації й були організовані у спеціальні артілі [34. С. 59–63]. Більш помірковано про це говорить П. С. Пеняк. Він стверджує, що достовірно визначити соціальне становище майстрів-будівельників та їх артілей поки неможливо. На його думку, вони могли бути як залежними, так і вільними ремісниками, виконавцями державних замовлень [28. С. 82]. Відомо, що князь Василько Ростиславович Теребовлянський та його брат князь Володар Перемишльський мали у своєму розпорядженні артіль, яка будувала з білого каменю [15. С. 36–37]. Очевидно, каменярі цієї артілі й спорудили білокам’яний храм у літописному Василеві. Разом з монументальним будівництвом розвивалися ремесла, які органічно були пов’язані з виготовленням будівельних матеріалів для храмів. Сюди можна віднести обтісування будівельного каменю, виготовлення полив’яних плиток для підлоги церков. Можливо, у Василеві в одноярусних горнах якраз і випалювали плитки для підлоги. Як вважає П. П. Толочко, виробництво будівельних й оздоблюваних матеріалів було розвинуте в кожному місті, де велося монументальне будівництво, це було простіше і дешевше, ніж доставляти будівельні матеріали з кількох центрів [48. С. 113]. Великі майстерні з виготовлення оздоблюваних будівельних матеріалів поки що досліджені лише в ряді великих міст давньоруської держави, в першу чергу стольному Києві [17. С. 284–285; 49. С. 21–27].

Наступною формою феодалного господарства було вотчинне ремесло. Воно виступало у двох формах: князівське та феодално-помісне.

При першому, ремісники залежали від князя й працювали у його майстернях. У “Правді Руській” прямо вказуються штрафи за вбивство різних членів дому, в тому числі й ремісників. “А за ремесвенника и ремесвенницу то 12 гривен” [31. С. 317]. Це досить велика сума, яка прирівнювалася до вбивства представників князівської адміністрації – тіунів [26. С. 5].

Так головну роль у ремісничому виробництві ранніх міст відігравали не юридично вільні посадські майстри, а залежні, які не мали права власності на результати своєї праці.

У ранньосередньовічних містах, коли соціальні функції дитинця і посаду ще не були остаточно розділені, і виходячи з натуральності господарства, структура посадського ремісничого населення дещо відрізнялася від міст розвиненого середньовіччя. Окрім посаду, існували ще селища-супутники, населення яких забезпечувало всім необхідним військово-феодалну знать. Так, на поселенні-супутнику Ревнянської князівської фортеці простежено, що житла розташовані з обох боків додаткових укріплень. Як припускав Б. О. Тимошук, в обов’язки

мешканців поселення, очевидно, входило спорудження, доглядання і ремонт цих оборонних ліній [41. С. 52].

На селищі-супутнику князівської фортеці у Ревно досліджено ремісничі майстерні, розташовані в приміщеннях зрубів, які входили до складу додаткової оборонної лінії [43. С. 117]. Таке розташування може свідчити про певну залежність ремісників від тих, хто володів цими укріпленнями, тобто військово-служилої знаті.

Крім того, на населенні селища-супутника лежали й інші повинності. Так, з внутрішнього боку оборонних ліній були споруджені довгі будинки, але використання їх у порівнянні з попереднім общинним періодом відрізнялося. В одному з них було досліджено дев'ять нішоподібних печей, які використовували для випікання хліба [22. С. 371; 23. С. 66; 41. С. 53]. Очевидно, тут мешкали пекарі, які обслуговували як потреби общини, так і гарнізону князівської фортеці за рахунок феодалських повинностей [41. С. 53]. Використання нішоподібних печей для випікання хліба підтверджується археологічними та етнографічними матеріалами з інших поселень [2. С. 49–66. Рис. 4; 50. С. 185–188. Рис. 10; 54. С. 180. Рис. 14–19; 55. Рис. 2, 1]. Перелічуючи продукти, які йшли вірнику в “Руській Правді” зазначається: “...а хлебов сем на неделю” [31. С. 20]. Вірник – один із представників князівсько-дружинної знаті. Постачання військового гарнізону хлібом – це одна з форм кормління князівсько-дружинної знаті за рахунок місцевого населення [37. С. 197–199]. Отже, населення селища-супутника забезпечувало військовий гарнізон усіма необхідними ремісничими виробами, незважаючи на те, що неподалік розміщувалося ремісниче поселення-посад [43. С. 120].

Певною мірою наявні матеріали підтверджують слова літописця, що населення, яке розташовувалося поруч із князівською фортецею, було зобов'язане повністю обслуговувати тих, хто у ній мешкав. Так, після підкорення Древлянської землі в 945 р. Ольга наказала частину полонених убити, а інших “работе преда мужем своимъ” [25. С. 43; 33. Стб. 48].

Починаючи з XI ст. на теренах Прут-Дністерського межиріччя, як і по всій території Русі, поширюються феодалські садиби старших дружинників (бояр) і молодших дружинників (“отроків”). У них активно розвивалося вотчинне ремесло, яке відрізнялося від князівського хіба що масштабами виробництва. Тут існували різні види ремесел, які обслуговували потреби господарства.

Зокрема, цікавий та різноманітний матеріал, який стосується структури вотчинного ремесла, виявлено на Чорнівському городищі [8. С. 69]. Тут досліджено споруди, виробничі засоби, а також численні знахідки, які репрезентують головні напрямки перелічених видів ремесел. Околиці Чорнівського городища багаті на поклади болотної руди. Хоча не знайдено майстерні з виплавки заліза, але на зораному полі, на місці поселення в ур. Пуста Чорнівка, часто зустрічаються скупчення шлаків, фрагменти криці. Про існування залізообробного ремесла може свідчити знахідка молота-ручника, а також багатьох предметів, що могли бути вироблені на місці та такі, що, опосередковано, свідчать про стан залізообробного ремесла в цій частині Галицької землі [8. С. 69].

З цього поселення відомі також знахідки, пов'язані з деревообробним, косторізним ремеслами, ткацтвом. Про розвиток косторізного виробництва свідчать готові вироби, заготовки та інструменти. Про існування ткацького промислу говорять знахідки пряслиць, грузил, можливі залишки ткацького верстата та рештки тканин. З деревообробним ремеслом можуть бути пов'язані знахідки цвяхів, сокир, доліт, свердел, фрагментів дерев'яних мисок і чаш [10. С. 435–447].

Загалом, на типовому прикладі Чорнівської феодальної садиби, можна констатувати існування різноманітного спектру ремесел на феодальних садибах, які характеризують феодально-помісне ремесло.

Аналогічні майстерні, притаманні саме помісно-вотчинному ремеслу, розкопано в Києві, Володимирі, Рязані, Суздалі й інших містах давньоруської держави [4. С. 161–179; 11. С. 77–134; 20. С. 445–447; 24. С. 75–76; 38. С. 38; 48. С. 101; 52. С. 99–103]. Вотчинне ремесло могло розвиватися не тільки на дитинцях міст, але й у садибах феодалів, які мешкали на посадах. Так, В. Й. Довженок, досліджуючи садибу галицького боярина Юрія Прокоповича під Галичем, виявив у ній сліди гончарного, ковальського і ювелірного виробництв [14. С. 12–13].

Розвитку церковно-монастирського ремесла економічно і організаційно сприяло духовенство, яке з утвердженням християнства почало відігравати в містах провідну роль. Воно поділялося на два прошарки: біле і чорне. Серед чорного духовенства були й ченці-ремісники, які наладжували ті галузі, які забезпечували діяльність християнської церкви і задовольняли потреби віруючих у предметах культу. Кількість монастирів була в прямій пропорції до рівня економічного стану міста, оскільки вони виступали своєрідними ремісничо-господарськими центрами [29. С. 49]. Певну роль духовенство відіграло і в організації виробництва будівельних матеріалів, зведенні культових споруд [28. С. 84]. Отримуючи від князів десятину на церкву, духівництво досить швидко почало збагачуватися й перетворювалося у великого землевласника. Так, села Києво-Печерської Лаври згадуються уже в ранній період її існування. Близько 1087 р. князь Ярополк передав у власність цього монастиря “десятину дая святой Богородици от всего своего имения” [32. Стб. 207]. 1158 р. “заложил Андреи князь в Володимери црковь камену (...) и да ей много имения и свободы купленыя и з даньми, и села лепшая, и десятины” [32. Стб. 348].

Монастир, подібно феодальному двору, був пов'язаний з ринком. У писемних джерелах згадуються холопи “чернеческие” [46. С. 87]. Тобто тут, як і в князівських чи боярських вотчинах, мешкали ремісники-холопи, які забезпечували монастирське господарство всім необхідним. У писемних джерелах згадуються ремісники, які займалися переписуванням книг, малюванням ікон, литтям свинцевих листів для дахів, виготовляли культові предмети, хрести-енколпіони, кам'яні іконки тощо: “налезе мастера от клеветь святое Богородици и своихъ иныхъ олову ляти иныхъ крыти, иныхъ извистью белити” [32. Стб. 411].

Якою мірою церковно-монастирське ремесло було пов'язане з ринком, сказати важко, оскільки для цього немає прямих свідчень. Як уважає П. П. Толочко: “раніше за інших ремісників на широкий ринок вийшли зі своєю продукці-

сю монастирські майстри з виготовлення хрестів, які мали необмежене коло споживачів” [48. С. 106–107].

Найбільш важливою соціальною організацією ремісничого виробництва було посадське ремесло. Аграрний характер давньоруських міст не тільки не виключав, але й передбачав розвиток у них ремесла, яке базувалося, в першу чергу, на надлишку сільськогосподарської продукції, що зосереджувалася в містах.

Поява посадів з ремісничо-торговим населенням була новим соціальним явищем, породженим феодалним ладом. Міський посад відрізнявся від інших соціальних структур перш за все тим, що був центром зосередження вільних ремесел і торгівлі [42. С. 71; 47. С. 33]. Поряд з дитинцем росли поселення ремісників, що осідали за межами стін замку. Таким чином, створювалися два міських світи: князівський і вільний (торгово-ремісничий). Саме наявність вільного ремесла, перш за все, відрізняло місто від феодалних центрів іншого типу, в яких ремесло, як правило, було вотчинним або залежним від князівської (державної влади).

На міських посадах могли концентруватися ті галузі виробництва, які вимагали певних умов для свого розвитку, а саме: відносної розрідженості міської забудови, близькості до джерел сировини, води тощо. До них слід віднести перш за все гончарне, ковальське, шкіряне виробництва. В окремих випадках можливе металургійне виробництво.

Матеріали ранньослов'янського міста в Ревному яскраво ілюструють процес переходу від помісно-вотчинного ремесла до посадського. Останнє формувалося і розвивалося разом із ростом самих посадів. Уже навіть у найбільш ранній період життя ранньослов'янського міста в Ревному воно зайняло помітне місце у його виробничому потенціалі. Центральну фігуру в посадському виробництві становив юридично вільний ремісник, якому допомагали члени його сім'ї, учні, а можливо, й кілька найманих робітників. Такі великі майстерні, наприклад, відкриті в Новгороді [19. С. 123].

На посаді ранньослов'янського міста Ревного після ліквідації общинного центру-сховища поселення ремісників в ур. Царина не тільки не припинило існування, але й продовжувало більш інтенсивно розвиватися. Про це свідчать ремісничі майстерні X ст. з удосконаленим обладнанням. В одній із землянок-майстерень досліджено два кам'яні робочі майданчики з відкритими вогнищами та трьома нішоподібними виробничими печами, вирубаними в материкових стінах. Тут могло працювати одночасно кілька майстрів або їхніх учнів [45. С. 35]. Ці майстерні були, очевидно, пов'язані з ковальською справою. На посаді Царина було розвинуте й гончарне виробництво, про що свідчать залишки гончарного горна [40. С. 163]. Ремісники поселення Царина робили продукцію не для потреб князівської фортеці, що знаходилася поруч, а на внутрішній ринок. Залежність ремісників поселення Царина не від князівської фортеці, а від ринку визначало їхню свободу, якою у той період могли користуватися лише члени міської громади.

У XII – першій половині XIII ст. суттєво розширився ринок збуту промислових виробів посадських ремісників – ним стала практично вся сільсько-

господарська округа міста, а окремі види виробів йшли за її межі, наприклад, гончарна продукція. У цей час стає все більше помітною тенденція до спрощення у виготовленні масової продукції, що, очевидно, пов'язано з прагненням здешевити вироби ремісників. Так, у гончарному виробництві замість складно профільованих манжетоподібних вінець з'явилися валикоподібні, які не вимагали від майстра виняткової ретельності. Змінилося ставлення й до орнаменту. На посуді цього періоду, як правило, лише кілька врізаних прямих паралельних або хвилястих ліній. Втрата якості при безсумнівному підвищенні рівня керамічного виробництва свідчить про зміни в характері гончарного ремесла. Воно розвивалося переважно під впливом широкого ринку. Масовий попит породжував масову пропозицію, що неодмінно вело до погіршення якості.

У металообробці, як показали дослідження Б. О. Колчіна та Г. О. Вознесенської на матеріалах Новгород, Києва та Чернігова, в XII ст. замість високоякісних багатошарових сталейних лез, виготовлених за допомогою трудомісткої технології зварювання, з'явилися клинки спрощеної технологічної схеми, з наварними сталевими лезами на залізній основі. Багатошарове зварювання і цементация, як вважають дослідники, свідчить про невисоку продуктивність праці майстрів, які працювали на замовлення [6. С. 165–354; 7. С. 83–92; 18. С. 198–199]. Така форма виробництва характерна для вотчинного ремесла. Технологія наварних лез, яка дозволяла різко збільшити продуктивність праці, вказує на ринковий характер ковальської справи, яка розвивалася на вільній міській основі. У XII – першій половині XIII ст. помітно збільшився асортимент ковальських виробів, проявилася серійність виробництва.

У літописному Васи́леві, отримані під час розкопок дані свідчать про досить розвинуте в місті гончарство. Окрім цих ремесел, тут набули поширення столярна, ювелірна справа, ковальство, різьблення по кістці тощо [41. С. 78–80]. Аналогічні косторізні майстерні широко представлені як на посаді, так і за межами стін Ленківців на Пруті [9. С. 221–225].

Аналіз давньоруського ремесла переконує, що його розвиток у тому чи іншому місті залежав від наявності достатньої сировинної бази. Район, який мав тільки йому властивий вид сировини, визначав специфіку і міського ремесла. Наприклад, відомо, що Овруч виробляв і поставляв вироби із сланцю на всю територію давньоруської держави.

Можливо, багаті поклади болотної руди у Прут-Дністерському межиріччі визначали специфіку ремісничого виробництва окремих міст регіону. Так, у Ленківцях на Пруті розміщувався центр залізодобувного та залізообробного ремесел. Свого часу Б. О. Колчін, який досліджував ремесло Новгород, дійшов висновку, що скупчення горнових стінок, шлаків, які зустрічаються у різних районах міста, не вказують на присутність тут металургійного виробництва, а скоріше – ковальства. Хоча є й винятки. Наприклад, Городськ був спеціалізованим центром чорної металургії [48. С. 103]. Можливо, Ленківці на Пруті були аналогічним спеціалізованим ремісничим осередком.

На посаді літописного Кучелмина простежено сліди ремісничого виробництва: залізні шлаки та обпалену вогнетривку глину, що можна пов'язати з

ковальською справою, хоча С. В. Пивоваров вважає це залишками залізоплавильного виробництва [30. С. 37–38; 41. С. 84].

П. С. Пеняк у становленні посадського ремісничого виробництва виділяє три періоди [29. С. 48–49]. Вони пов'язані з процесом феодалізації давньоруського суспільства та з динамічним розвитком як регіону, так і країни в цілому, і характеризують тенденції розвитку ремесла.

Перший період (IX – кінець X ст.) характеризується появою вільних ремісників на посадах і зміцненням їх економічної самостійності. В цей період фактором, який визначав наявність вільного ремесла, була мала кількість самих виробників. Розвиток феодалізму базувався, в основному, на місцевих традиціях.

У зв'язку з хронологією даного дослідження, особливої уваги заслуговують наступні періоди розвитку ремесла: другий (кінець X – середина XII ст.) пов'язаний з економічним і політичним зміцненням окремих регіонів держави, зокрема і території Прут-Дністерського межиріччя. У цей час збільшується попит на ремісничу продукцію, що призводить до прискорення процесів виробництва, їх часткової механізації.

Третій період (середина XII – 30-ті рр. XIII ст.) характеризується розвитком вільного ремесла, збільшенням масштабів його виробництва. Масовий попит викликав масову пропозицію, що вело до стандартизації продукції, її здешевлення, розширення. Прослідковується спеціалізація у виробництві окремих видів продукції. Оформлюються ремісничі організації [29. С. 49].

Із розвитком вільного посадського ремесла у містах XII – першої половини XIII ст. деякою мірою пов'язана корпоративність, яка була однією з умов його нормального функціонування і конкурентноздатності. При цьому, нас не повинна бентежити відсутність прямих свідочств у джерелах про подібні об'єднання. В цілому, в історичній літературі переважала думка про відсутність у давній Русі XI – першої половини XIII ст. ремісничих об'єднань типу цеху. Негативний висновок базувався на усталеному уявленні, що давньоруські міста значно відрізнялися від західноєвропейських, де ремесло було досить розвинутим.

Археологічні дослідження давньоруських міст і поселень, які відкрили багатопрофільне і розвинуте посадське ремесло на теренах краю, дозволяють знову повернутися до питання про ремісничі об'єднання в регіоні зокрема та в Давньоруській державі взагалі. Вітчизняні дослідники висловилися на користь зародження ремісничих об'єднань цехового типу на Русі [12. С. 112–113; 18. С. 67–69; 27. С. 127; 35. С. 132–137]. У подальшому, як вважають, цей процес був перерваний нашествям орд Батия, через що він не зміг набути розвитку в повному обсязі і лише в XIV ст., у зв'язку із загальним підйомом господарського і суспільного життя давньоруських міст, відродився знову.

Про зародки ремісничих об'єднань у Київській Русі є згадки в писемних джерелах. Уже за Ярослава Мудрого і його сина Ізяслава у Вишгороді була створена артіль “древodelов” на чолі зі старійшиною. “Князь призва старейшину древodelем, повеле ему зготовить древо на согражение церкви... старейшина же ту абие сбра вся сушая под ними древodelья...” [1. С. 54–57].

Б. О. Рибаків виділив ряд ознак характерних для ранніх корпорацій, властивих не тільки ремісничим об'єднанням давньої Русі, але й країнам Західної Європи, коли цехи ще не мали писаної регламентації [35. С. 737–738].

Однією з передумов утворення цеху було компактне поселення ремісників у місті за професійною ознакою. Про появу міських корпорацій опосередковано можуть свідчити історичні назви міських районів, вулиць тощо, в яких могли відобразитися процеси об'єднання ремісників за виробничою ознакою. Так, у літописному Василеві, як відзначалося, розкопано квартал гончарів [44. С. 8]. Аналогічне урочище Гончарі розміщене на Подолі в Києві [25. С. 40]. Гончарні квартали досліджені в Любечі, Новгороді, Білгороді-Київському, Вишгороді тощо [13. С. 27; 36. С. 21; 48. С. 118].

Компактно розташовані залізоплавильні горни у Ленківцях на Пруті можуть свідчити про проживання тут корпорації ремісників, які займалися обробкою заліза. Аналогічні квартали ремісників відомі у Вишгороді, Переяславі, де згадуються “Ковальські ворота”: “и ста на лоузи противоу Коузнечимъ воротомъ” [13. С. 27; 33. Стб. 381].

Центрами об'єднання ремісників однієї професії могли бути патрональні храми, розміщені в місці їхнього компактного проживання. Храми називали на честь святого-покровителя тієї чи іншої професії й у них відбувалися зібрання – “братчини” об'єднань міщан. Виходячи з кількості цвинтарів і, відповідно, біля них дерев'яних церков, Б. О. Тимошук припускав, що у Василеві на Дністрі могло бути не менше чотирьох професійно-територіальних об'єднань населення, яке групувалося навколо своїх патрональних храмів [44. С. 9].

Ознаки корпоративності давньоруського ремесла, як зазначав П. П. Толочко проявилися лише на етапі феодальної роздробленості. Однак вони недостатні для ствердження про наявність його цехової структури. Цей процес штучно стримувався феодальним характером давньоруського міста і не отримав у домонгольський час остаточного завершення [48. С. 119].

Розумінню внутрішньої структури тогочасного ремесла могли б сприяти спостереження за виробничим навчанням. Загальновизнано, що індивідуальне навчання було єдиною формою передачі знань у всіх виробничих ланках феодальної епохи [51. С. 180]. Письмові пам'ятки давньої Русі свідчать про доволі чіткий поділ ремісників певних спеціальностей на майстрів та учнів. Відоме існування інституту учнівства в іконописанні. Так, у розповіді Києво-Печерського патерика про Алімпія-іконописця, мова йде про те, що Алімпій “предан бывасть родительма своима на учение иконнаго писания” [16. С. 172].

Іпатіївський літопис під 1259 р., сповіщаючи про зведення міста Холм Данилом Галицьким, говорить: “Идяхоу, день и во день, и оуноты, и мастере, всяции бежахоу ис Татаръ седельници, и лоучници, и тоульници, и коузниче железоу и меди и сереброу, и бе жизнь, и наполниша дворы окрестъ града поле, и села...” [33. Стб. 843]. У цьому описі нового міста особливо цікавим є протиставлення “унотів” і “майстрів”. “Унот”, згідно з перекладом І. І. Срезневського з давньоруської мови – “молодий”, “юний”: “да пописано будетъ учиться вашим унотам мудрости...” [39. Стб. 1231]. Аналогічно перекладає цей термін

Л. Є. Махновець [21. С. 418]. Проте, в даному випадку це слово, очевидно, мало інше специфічне значення – учня або підмайстра, оскільки далі в Іпатіївському літописі пояснюються ті ремісничі спеціальності, якими володіли “уноти” та майстри, що тікали в Холм (“седельници”, “лоучници” тощо). За тим же перекладом слово “ученик” трактується як “відданий у науку”: “а котором мастер иметь сочить на ученики учебного, а ученик запрется, ино воля государева...” [39. Стб. 1336].

Індивідуальне навчання передбачало глибокий особистісний контакт майстра і учня протягом тривалого часу. Майстер формував особистість свого учня, а не лише передавав свої знання, які реалізовувались поетапно: спочатку здійснювалась передача загальних професійних знань, а пізніше, більш детально, спеціальних умінь та навичок. Закріплювалися знання практично: загальні – на підсобних та підготовчих допоміжних роботах, спеціальні – на оздоблювальних допоміжних. У результаті такої складної педагогіки виростав майстер. Індивідуальна форма навчання природно витікала з виробничо-економічної орієнтації середньовічного ремесла. Спеціалістів-ремесників розрізняла не лише їх соціальна позиція (учень, підмайстер, майстер), але й обсяг, ступінь володіння професійними знаннями. Перші, ремісники, володіли більшим обсягом загальних знань, другі – були вузькими спеціалістами, треті – поєднували в собі позитивні якості перших двох.

У контексті з’ясування наявності інституту учнівства постає питання, в якому ж ремеслі інститут підмайстрів виник раніше. Б. О. Колчін стверджує, що цей інститут вперше виділився в ковальському ремеслі [18. С. 203]. Виробничий процес майже всіх спеціальностей ковальської справи вимагав участі в роботі крім майстра-коваля ще одного-двох помічників – молотобійців. Проте, не в кожного коваля в сім’ї був дорослий чоловік, що бажав працювати в кузні. Не в кожного коваля завжди був учень, а якщо й був, то дуже часто мав інші обов’язки. Але кожному ковалю завжди потрібен був молотобосець. Тому залишався третій варіант, який був найбільш поширений у давній Русі: наймати вільного міського жителя собі в підмайстри – молотники. Вони, як і майстри-ковалі, були, скоріш за все, посадськими жителями. Молотників часто могли вербувати з учнів, у яких закінчився термін навчання, але завести власну справу, не маючи потрібних коштів, вони не могли. У такого учня залишалася єдина можливість – до певного часу йти в наймані підмайстри. Таким чином, перед нами вимальовується типова картина майстра і підмайстра, характерна для середньовічного міського ремесла.

У зв’язку з наявністю або відсутністю можливості розвивати власне ремісниче виробництво, цікавим є питання про заробіток ремісників, проте даних для його вирішення мало. У статті 97 “Правди Руської” говориться про оплату городників та мостників, в яку входять гроші та продукти. Так, городник, який працював з чотирма кіньми, отримував щоденну плату грішми (1 куна) і продуктами (хліб, пшоно, солод, овес) [31. С. 29. Ст. 96–97]. На отриману куну він міг купити собі м’яса, риби тощо [35. С. 511]. Окрім цієї плати, що складала

його прожитковий мінімум, городник отримував і відрядну плату грішми: “закладаюче гороню, куну взятти, а кончавшее ногата” [31. С.29. Ст. 96].

Таким чином, свідчення писемних та археологічних джерел можуть служити доказом високої соціальної організації ремесла, концентрації його на міських посадах, широкої диференціації та спеціалізації ремесла. Є свідчення про існування інституту учнівства, а також про можливе існування у давньоруських містах на теренах Прут-Дністровського межиріччя ремісничих об'єднань. Крім того, розкопки, проведені на території даного регіону, дозволили повніше відтворити спосіб життя та діяльності давніх мешканців краю. Розглянуті матеріали свідчать, що організаторами різних видів ремесла виступали дрібні виробники, які володіли знаряддями праці і вели самостійне господарство.

У цілому, структура ремесла Прут-Дністерського межиріччя оформилася в складний механізм, у якому брали участь різноманітні класи і соціальні групи давньоруського суспільства. Усе викладене переконливо свідчить, що структура ремісничого виробництва на досліджуваних теренах цілком відповідала структурі ремесла всієї давньої Русі. Тут представлені у різні хронологічні періоди общинне, державне, помісно-вотчинне, церковно-монастирське та посадське ремесла.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Абрамович Д. И.* Житие святых мучеников Бориса и Глеба. – Пг., 1916.
2. *Березовець Д. Т.* Дослідження слов'янських пам'яток на Сеймі в 1949–1950 рр. // АП УРСР. – 1955. – Т. 5. – С. 49–66.
3. *Богусевич В. А.* Мастерские по изготовлению стекла и смальты в Киеве // КСИА АН УССР. – 1954. – Вып. 3. – С. 14–20.
4. *Бочаров Г. Н.* Художественный металл Древней Руси. – М., 1984.
5. *Варганов А. Д.* Обжигательные печи XI–XII вв. в Суздале // КСИИМК. – 1956. – Вып. 65. – С. 49–54.
6. *Вознесенская Г. А.* Кузнечное ремесло // Новое в археологии Киева. – К., 1981. – С. 165–354.
7. *Вознесенская Г. А.* Технология производства древнерусских ножей в первой половине XIII в. // Проблемы археологии Южной Руси: Матер. ист.-археолог. семинара “Чернигов и его округа в IX–XIII вв.” – К., 1990. – С. 83–92.
8. *Возний І. П.* Чорнівська феодальна укріплена садиба XII–XIII ст. – Чернівці, 1998.
9. *Возний І. П.* Ремісничий посад стародавніх Чернівців // Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст. – Чернівці, 2000. – С. 221–225.
10. *Возний І. П.* Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в X–XIV ст., – Чернівці, 2009. – Т. 2. Матеріальна, духовна культура та соціально-історичний розвиток.
11. *Гончаров В. К.* Райковецкое городище. – К., 1950.
12. *Гуревич Ф. Д.* Древний Новогрудок – Л., 1981.
13. *Довженко В. Й.* Розкопки древнього Вишгорода // АП УРСР. – 1952. – Т. 3. – С. 14–27.
14. *Довженко В. И.* Селища и городища в окрестностях древнего Галича // КСИА АН УССР. – 1955. – Вып. 4. – С. 12–137.

15. *Иоаннисян О. М.* О раннем этапе развития Галицкого зодчества // КСИА. – 1981. – Вып. 164. – С. 33–47.
16. Кievo-Печерський патерик / Упоряд. Д. Абрамович. – К., 1991.
17. *Килиевич С. Р.* Печи для обжига плинфы X в. у Десятинной церкви // АО 1974 г. – М., 1975. – С. 284–285.
18. *Колчин Б. А.* Черная металлургия и металлообработка в древней Руси // МИА. – 1953. – Вып. 32.
19. *Колчин Б. А., Янин В. Л.* Археологии Новгорода 50 лет // Новгородский сборник: 50 лет раскопок Новгорода. – М., 1982. – С. 68–84.
20. *Лазарев В. Н.* Живопись Владимиро-Суздальской Руси // История русского искусства. – М., 1953. – Т. 1. – С. 442–504.
21. Літопис Руський. За Іпатським списком переклав Л. Є. Махновець. Відп. ред. О. В. Мишанич. – К., 1989.
22. *Михайлина Л. П., Русанова И. П., Тимощук Б. А.* Селища и городища Ревное I // АО 1979 г. – М., 1979. – С. 370–371.
23. *Михайлина Л. П.* Населення Верхнього Попруття VIII–X ст. – Чернівці, 1997.
24. *Никольская Т. Н.* Древнерусский Серенск – город вятических ремесленников // КСИА. – 1971. – Вып. 125. – С. 73–81.
25. ПВЛ. – М.; Л., 1950. – Ч. 1.
26. *Пеняк П. С.* До питання про соціальну організацію давньоруського ремесла // Археологія. – 1985. – Т. 52. – С. 1–10.
27. *Пеняк П. С.* К вопросу о ремесленных объединениях древней Руси XI – XIII вв. // Земли Южной Руси в IX – XIV вв. – К., 1985. – С. 126–130.
28. *Пеняк П. С.* Структура ремесленного производства Чернигово-Северской земли в X – XIII вв. // Чернигов и его округа в IX – XIII вв. Сб. научных трудов – К., 1988. – С. 80–86.
29. *Пеняк П.* Про характер міського ремесла південноруських земель // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. Тези доп. та повідомл. Міжн. наук. конф. – Львів, 1993. – С. 48–50.
30. *Пивоваров С., Чеховський І.* На Дністрі на “оукраине Галичской”. – Чернівці, 2000.
31. Правда Русская / Под. ред. Б. Д. Грекова – М.; Л., 1947. – Т. 2.
32. ПСРЛ. – М., 1997. – Т. 1. Лаврентьевская летопись.
33. ПСРЛ. – М., 1998. – Т. 2. Ипатьевская летопись.
34. *Раппопорт П. А.* Из истории киево-черниговского зодчества XII в. // КСИА. – 1984. – Вып. 179. – С. 59–63.
35. *Рыбаков Б. А.* Ремесло Древней Руси. – М., 1948.
36. *Рыбаков Б. А.* Любеч – феодальный двор Мономаха и Ольговичей // КСИА. – 1964. – Вып. 99. – С. 21–33.
37. *Свердлов М. Б.* Генезис и структура феодального общества в древней Руси. – Л., 1983.
38. *Седов В. В., Гайдуков П. Г.* Исследования Изборского городища // АО 1978 г. – М., 1979. – С. 38.
39. *Срезневский И. И.* Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. – Спб., 1903. – Т. 3.
40. *Тимощук Б. О.* Слов’яни Північної Буковини V–IX ст. – К., 1976.
41. *Тимощук Б. О.* Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). – К., 1982.
42. *Тимощук Б. А.* Об археологических признаках древнерусского города // Археологические источники об общественных отношениях эпохи средневековья. – М., 1988. – С. 69–89.
43. *Тимощук Б. А.* Восточнославянская община VI–X вв. н.э. – М., 1990.
44. *Тимощук Б. О.* Василів – місто Галицької Русі. – Чернівці, 1992.

45. Тимошук Б. А. Раннефеодальный город восточных славян на р. Прут // Роль ранних міських центрів в становленні Київської Русі: Матер. польового іст.-археол. семінару. – Суми, 1993. – С. 34–37.
46. Тихомиров М. Н. Пособие для изучения “Русской Правды”. – М., 1953.
47. Тихомиров М. Н. Древнерусские города – М., 1956.
48. Толочко П. П. Древнерусский феодальный город – К. 1989.
49. Толочко П. П., Гупало К. М. Рокопки Києва у 1969–1970 рр. // Стародавній Київ. – К., 1975. – С. 21–27.
50. Хынку И. Г. Результаты археологических раскопок селища X–XIV вв. у с. Ханска в 1970–1971 гг. // Археологические исследования в Молдавии в 1970–1971 гг. – Кишинев, 1973. – С. 185–188.
51. Щапова Ю. Л. Древнерусское ремесло: структура, передача производственного опыта // Труды V Междунар. конгресса археологов-славистов. – К., 1988. – Т. 2. – С. 178–183.
52. Юра Р. О. Древний Колодажин // АП УРСР. – 1962. – Т. 12. – С. 57–130.
53. Юшко А. А. Кирпичеобжигательная печь конца XII в. в Смоленске // Культура Древней Руси. – М., 1966. – С. 301–313.
54. Musianowicz K. Zespół osadniczy z Gorodka obwód (USSR) w świetle wczesnośredniowiecznego osadnictwa Wołynia // WA. – 1979. – Т. 44. – З. 2. – С. 168–205.
55. Teodor D. Teritoriul est-carpatic în veacurile V–XI e.n. – Iași, 1978.

SOCIAL FORMATION OF HANDICRAFT ON SETTLEMENTS BETWEEN THE RIVERS PRUT AND DNISTER

I. Vozny

Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University
Kotsyubinskogo St. 2, Chernivtsi, 58000, e-mail: voznij_igor@rambler.ru

The article considers the problems of social formation of ancient Rus handicraft on settlements between rivers Prut and Dnister. According to written and archaeological sources in its social origin organizers of handicraft manufacturing were village communities, state government, land owners, church and craftsmen. It all has been proved.

Key words: handicraft, workshop, community, land owner, church, craftsman, hammersmith, pottery, building, iron handicraft.

Стаття надійшла до редколегії 19. 02. 2016

Прийнята до друку 05. 09. 2016

УДК 904:572.71(477.81)"09/12"

АНТРОПОЛОГІЧНІ МАТЕРІАЛИ X–XIII СТ. З ПЕРЕСОПНИЦІ

Ю. В. Долженко*, Б. А. Прищепа**

*Інститут археології НАНУ

пр. Героїв Сталінграда, 12, м. Київ, 04210, e-mail: yuriy_dolzhenko@ukr.net

**Рівненський державний гуманітарний університет

вул. Пастова, 31, м. Рівне, 33028, e-mail: archeol57@mail.ru

Розглянуто етнічні ознаки на черепках із давньоруського міста Пересопниця, піднятих у 2003 р., а також з розкопок К. Мельник та Р. Якимовича. Жіноча серія характеризується мезокранною, помірно високою черепною коробкою. Обличчя ортогнатне, помірної ширини і малої висоти, сильно профільоване на рівні орбіт і передньоносової ості. Орбіти помірної висоти. Ніс помірної ширини, кут його виступання помірний. Перенісся низьке. Визначено, що за класифікацією антропологічних типів Т. Рудич, жіночу групу можна віднести до мезокранного з середньошироким обличчям краніологічного типу, де перебувають полянки київські. Два чоловічі черепи брахікранні. Враховуючи морфологічні ознаки на черепі, за типологією В. Дяченка чоловіче поховання 18 певною мірою можна віднести до Степового краніологічного типу, особливо за черепним показником, висотою черепа, орбіт. Поховання 13 не вкладається у середньовічні слов'янські типи.

Ключові слова: краніологія, краніоскопія, археологія, Пересопниця, антропологія, історія

Літописний центр Погориння – місто Пересопниця – понад сорок років був об'єктом досліджень археологічної експедиції, яку у 1974–1992 рр. очолював В. С. Шолом'янцев-Терський, а пізніше – С. Терський [53]. Через 11 років Погоринська археологічна експедиція Рівненського краєзнавчого музею, Рівненського інституту слов'янознавства КСУ та Рівненського державного гуманітарного університету у 2002–2003 рр. провела дослідження в ур. Пастівник на північно-східній околиці с. Пересопниця Рівненської обл. (рис. 1).

Урочище Пастівник – це окреме підвищення площею близько 10 га, оточене з усіх боків заболоченими долинами, де протікає струмок. У північній частині урочища досліджено 296 м² суцільної площі, виявлено давньоруський ґрунтовий могильник. Тут віднайдено ґрунтові поховання і ділянку рову завдовжки 10 м, а також інші середньовічні об'єкти (рис. 2, 1).

Поховання відкрито на ділянці протяжністю із північного сходу на південний захід близько 30 м. Із південного заходу ділянка з похованнями обмежена ровом (див. рис. 2, 2). Усього досліджено 18 поховань. Вони належали дорослим і дітям. Усі поховані покладені витягнутими на спині, орієнтовані головою на захід з відхиленням на південь переважно близько 25°. Три, розташовані поряд скелети (поховання № 7, 12, 13), орієнтовані з відхиленням на південь на 45°. У похованих кисті обох рук були на тазових кістках, зрідка витягнуті вздовж тіла, або ж одна рука знаходилася на животі, а друга була витягнута вздовж тіла.

Могильні ями влаштовані в передматериковому шарі, їхні контури не

простежувалися. Глибина ям зумовлена рівнем залягання материка і переважно сягала 0,8–1,0 м. Глибину понад 1 м мають дві ями (поховання № 12, 13), опущені в котлован ранішої будівлі № 14. У двох випадках пізніші поховання було влаштовано на місці раніших (поховання № 1 і 1а; 12 і 13). Отже, могильник функціонував тривалий час. Спостереження за планіграфією поховань показали, що могили були розміщені рядами, орієнтованими із північного заходу на південний схід.

Інвентар виявлено лише у двох жіночих похованнях. У похованні № 7 на фаланзі пальця правої руки був срібний перстень (див. рис. 2, 3). Він має овальний щиток із вигравіюваним чотирикінцевим хрестом і вузьку дужку, прикрашену овальними розширеннями. У похованні № 14, біля черепа, знайдено бронзове скроневе кільце на півтора оберти та кільце (обручку) на фаланзі пальця (див. рис. 2, 4, 5).

Скроневе кільце із поховання № 14 відноситься до найпоширенішого типу прикрас на Волині у X–XIII ст., а персні з овальним щитком у Новгороді зустрічаються в шарах кінця XII – середини XV ст. [51. С. 135]. Перстень, подібний до знайденого у похованні № 7, трапився в с. Губин на р. Случ у складі скарбу із шару погрому фортеці, що датується серединою XIII ст. [7. С. 104]. Для уточнення датування могильника важливими є також стратиграфічні спостереження. Досліджені поховання знаходились на ділянці, де раніше існувало поселення – тут виявлено котловани будівель XII – початку XIII ст. (№ 14, 16). Тому, досліджені поховання датуємо другою половиною XII–XIII ст.

Відрізок рову досліджено на південний захід від поховань. Він у розрізі трикутної форми, завширшки 2,2–2,5 м, глибина від рівня виявлення – 1,2–1,3 м, в межах розкопу його простежено на протязі 10 м. Придонна частина рову заповнена коричневим глинистим ґрунтом завтовшки до 0,5 м. Знахідок у ньому мало, здебільшого кістки тварин. Вище заповнення рову має такий же характер, як і культурний шар на цій ділянці. Це темно-сірий гумусний ґрунт, насичений знахідками періоду Київської Русі. Тут трапилися уламки посуду, залізні цвяхи, ніж, скляний браслет. Вірогідно, рів заповнювався поступово у ході природних процесів змиву ґрунту, а пізніше – й оранки. Мала кількість знахідок у засипці рову свідчить, що його викопали тоді, коли інтенсивність життя на цій ділянці була незначною, ймовірно, наприкінці XII – початку XIII ст. Вважаємо, що рів було викопано тоді, коли цю ділянку в північній частині ур. Пастівник використовували під християнське кладовище. Це перші поховання з ґрунтових могильників [36–38].

За даними В. В. Сєдова, доволі багато черепів із Західної України зберігаються у наукових закладах та музеях Польщі [50. С. 18]. Як зазначає дослідник, ще на початку XX ст. до Кракова було доставлено черепи з розкопок курганів у Новосілках поблизу Володимира-Волинського. У 20-х роках до Варшави перевезено черепи з курганних розкопок у Грудку та Пересопниці під Рівним (розкопки М. Древко та Р. Якимовича). Пересопницькі кургани Р. Якимович помилково відніс до епохи бронзи, але, як зазначає В. В. Сєдов, їх конструкція та інвентар без сумніву слов'янські [50. С. 18].

Як древлянські краніологічні серії, так і черепи з Волиня (волиняни), Пересопниці досліджували Б. Міцкевич у 1901 р. [15. С. 10, 12; 50. С. 23, 25], Й. Талько-Гринцевич [61], Г. Дебец [9. С. 384–385], Т. Трофімова [54. С. 98]. Краніологічні серії, що походять з курганів у верхів'ях Стиру і Горині (могильники Белів, Волинь, Колоденка, Пересопниця, Піддубець, Старий Жуків, Теремно, Усичі) Т. І. Алексєєва назвала умовно “західною” групою, а з курганів основної території (Андеєвичі, Зубковичі, Норинськ, Олевськ, Речиця, Ягнятин, Яжбердень) – “східною” [3. С. 54]. Антропологи зазначали, що по відношенню до всіх інших східнослов'янських груп (за винятком тиверців й уличів), етнічні групи Волині, незалежно від обряду поховань, найбільш широколиці. Т. І. Алексєєва підкреслила, що, незважаючи на подібність з дреговичами, яка проявляється за археологічними даними [46], древляни являють собою самостійний антропологічний комплекс, відмінний від відомого у верхів'ях Дніпра [3. С. 55]. Із древлянами пов'язують мезокранний череп у поєднанні з дуже широким і високим обличчям, із волинянами – доліхокранний, де обличчя відносно широке й не таке високе [3. С. 56]. Краніологічну серію з м. Возвягеля, розташованого на межі волинянських і древлянських земель, досліджувала Т. О. Рудич [41]. Антрополог зазначила, що жіноча й чоловіча група потрапляють до розмаху варіацій масивних форм, які належать до європеїдів північної расової формації, та про збереженість архаїчних форм будови обличчя чоловічої мезокранної серії [42. С. 202–214].

Методика і матеріали. Всього з території міста досліджено сім черепів та їх уламки, придатні для краніометрії (два чоловічих і п'ять жіночих). У фондах ІА НАНУ ми знайшли один череп, датований другою половиною Х – першою половиною ХІІ ст. (поховання 10), з розкопок К. М. Мельник [29]. Через відсутність посткраніального скелета та специфічну морфологію, його статі не вдалось встановити. Індивідуальні дані поховання 10 подано у таблиці 1.

Статеві-вікові визначення та виміри антропологічного матеріалу проводилися безпосередньо у Рівненському краєзнавчому музеї. Виміри черепів здійснено за стандартною краніологічною методикою, де за Р. Мартіном [60] вказувалася нумерація ознак, а назомаллярний та зигомаксиллярні кути горизонтального профілювання обличчя вираховано за допомогою номограм [1. С. 55]. Визначення краніометричної точки лямбда провадилось за методом Л. Бакстона (L. Buxton) та Г. Моранта (G. Morant) [57]. У таблицях лінійні розміри подано у міліметрах, кути – у градусах. Параметри позначено таким чином: n – число випадків, M – середня арифметична величина, m (M) – помилка середньої арифметичної, σ – середні квадратичні відхилення, ms – помилка середнього квадратичного відхилення.

Для оцінки вимірювальних ознак використано таблиці з межами середніх величин ознак, складені Г. Ф. Дебецем [1].

При інтерпретації даних використано комп'ютерні програми, створені Б. А. та А. Г. Козінцевими у 1993 р. та А. В. Громовою (1996 р.).

Чоловіча вибірка з нових матеріалів на сьогодні ще не сформована. У наявності маємо два брахікранні черепи із загальним індексом (84,0). Індивіду-

альні дані подано у таблиці 1. Враховуючи морфологічні ознаки на черепі, за типологією В. Д. Дяченка [16–17], чоловіче поховання 18 XII–XIII ст., певною мірою, можна віднести до Степового краніологічного типу, особливо за черепним покажчиком, висотою черепа, орбіт. Поховання 13 XII–XIII ст. не вкладається у середньовічні слов'янські типи. Слід підкреслити відмінність черепів, добутих Б. А. Прищепою у 2003 р., як від черепа під номером 10 (стать не визначена), який також не вкладається у середньовічні слов'янські типи за В. Д. Дяченком, так і від даних, опублікованих Б. Міцкевичем та Г. Ф. Дебецем [9. С. 384–385]. Це проявляється як за черепним індексом, так і за шириною обличчя. Тому, на даному етапі ми не утворювали чоловічу збірну групу (табл. 2).

Дамо індивідуальну морфологічну характеристику кожному із трьох поховань. Череп 18 характеризується великим поздовжнім і дуже великим поперечним діаметром черепної коробки. У цілому череп брахікранний. Звертають на себе увагу малі абсолютні розміри висотного діаметра черепної коробки. Довжина основи черепа також малих розмірів. Лоб широкий як у фронтальній, так і в дорсальній частині. Ширина ортогнатного обличчя дуже велика. За абсолютними розмірами обличчя помірно висоти, на межі з великими категоріями. За верхнім лицевим індексом череп потрапляє у категорію мезен. Орбіти великої ширини і помірно висоти. Відносна висота орбіт помірна (мезоконхія). Ніс високий і помірно широкий, за індексом – вузький (лепторинія). Перенісся дуже високе за симотичним індексом і високе за дакріальним. Величини назомалярного кута свідчать про значне профілювання верхнього відділу і сплюснене профілювання середнього відділу обличчя в горизонтальній площині. Кут випинання носа до лінії профілю обличчя дуже великий (див. табл. 1).

Поховання 13 характеризується помірним поздовжнім та дуже великим поперечним діаметром черепної коробки. За індексом череп брахікранний. Великим виявився і висотний діаметр черепної коробки. Довжина основи черепа малих розмірів. Лоб помірно широкий у фронтальній частині і дуже широкий у дорсальній. Обличчя ортогнатне, помірно високе і широке за абсолютними лінійними розмірами. За верхнім лицевим індексом череп потрапляє у категорію мезен, що свідчить про помірно широке обличчя у цілому. Орбіти помірно ширини і висоти. Відносна висота орбіт помірна (мезоконхія). Ніс помірно високий і вузький, за індексом – вузький (лепторинія). Перенісся низьке як за симотичним індексом, так і за дакріальним. Величини назомалярного кута свідчать про значне профілювання верхнього і середнього відділу обличчя в горизонтальній площині. Кут випинання носа до лінії профілю обличчя дуже малий.

Поховання 10 X–XII ст. з розкопок К. М. Мельник (якщо описувати його як чоловічий) характеризується помірним поздовжнім та поперечним діаметром черепної коробки. За індексом череп мезокранний. Висотний діаметр черепної коробки помірний. Потилиця добре виступає і має відносно гостру форму. Ширина потиличної кістки помірна. Відносна висота черепа за висотно-поздовжнім (ортокранія) і висотно-поперечним індексами – помірна (метріокранія). Лоб помірно широкий у фронтальній частині і вузький у дорсальній. Обличчя мезогнатне, низьке і вузьке за абсолютними лінійними розмірами. За

верхнім лицевим індексом череп потрапляє у категорію мезен, що свідчить про помірно широке обличчя у цілому. Орбіти дуже малої ширини і висоти. Відносна висота орбіт помірна (мезоконхія). Ніс дуже малої висоти і малої ширини, за індексом помірно широкий (мезоринія). Такі риси обличчя можна назвати дуже особливими, за попередніми спостереженнями О. Д. Козак на черепі простежується хвороба, характер якої буде описаний дослідницею у майбутньому. Величини назомалярного кута свідчать про значне профілювання верхнього і середнього відділу обличчя в горизонтальній площині. Кут випинання носа до лінії профілю обличчя помірний.

Жіноча серія XII–XIII ст. із п'яти черепів та їх уламків характеризується помірною масивністю, рельєф в області перенісся, потилиці, виразність соскоподібних виростків та надбрівних дуг слабкі. Зовнішній потиличний горб майже відсутній. Поздовжній і поперечний діаметр черепної коробки помірний. За індексом вибірка мезокранна (76,5). Довжина основи черепа також помірна. Висотно-поздовжній показник ортокранний (середньо високі черепи), висотно-поперечний помірний (метріокранія). Горизонтальна окружність через краніометричну точку офріон у межах середніх величин за світовими категоріями [1. С. 121]. Лоб середньо-широкий, висота його вигину помірна. Потилиця помірно широка, висота її вигину добра (27,2).

Обличчя ортогнатне, помірної ширини (125,8 мм) і малої висоти (62,5 мм), сильно профілюване на рівні орбіт і передньоносової ості. Верхній лицевий індекс мезенний (49,8), вказує на помірно широке обличчя в групі, хоча і знаходиться на кордоні з широкими показниками. А загальнолицевий індекс (84,6), встановлений на чотирьох жіночих черепах, вказує на широке обличчя (еурипрозопія).

Орбіти помірної ширини і малої висоти, за показником помірні (мезоконхія). Носовий отвір характеризується малою шириною та помірною висотою, за індексом (47,7) середньоширокий (мезоринний), тобто жінки із Пересопниці переважно мали ніс помірної ширини. Перенісся низьке за симотичним і високе за дакріальним індексом, що вказує на диспропорцію носових кісток у групі. Розвиток передньоносової ості – більше середнього. У формі нижнього краю грушоподібного отвору визначено 100% черепів з антропінною формою. Це повністю корелюється із загальним європеїдним характером серії з Пересопниці. Кут виступання носа, виміряний на чотирьох черепах, – помірний (23,0°). Щелепно-альвеолярний показник помірний. Піднебінний індекс (до стафіліона) малий. У цілому за краніологічними ознаками жіночі черепи належать до великої європеїдної раси.

Співставлення квадратичних відхилень 51 основних ознак та індексів жіночих черепів з Пересопниці зі стандартними виявило, що перевищення стандартних величин середнього квадратичного відхилення відзначено 10 разів (19,6 %), зниження – 34 рази (66,6 %). І тільки шість ознак (11,7 %) вкладаються у стандартні норми (табл. 3). Враховуючи значну варіабельність, можна стверджувати про морфологічну неоднорідність групи.

За класифікацією антропологічних типів Т. О. Рудич [45. С. 150], жіночу групу, з певним застереженням, можна віднести до мезокранного з середньо-широким обличчям краніологічного типу, де перебувають полянки київські, але слід звернути увагу на такі краніологічні ознаки, як носовий індекс та кут випинання носа, які притаманні древліанам, волинянам, тиверцям, східним хорваткам та полянкам переяславським.

В основу краніологічної характеристики жіночої добірки покладено середні арифметичні розмірів та індексів черепів, представлені в таблиці 3.

Для виявлення основних напрямків генетичних зв'язків жіночої давньоруської палеопопуляції із Пересопниці та визначення її місця у системі антропологічних типів Київської Русі Х–ХІІІ ст. особливості мінливості морфологічних типів досліджено за допомогою міжгрупового, багатовимірного канонічного аналізу [12. С. 212–229]. Залучалися такі 14 ознак: поздовжній, поперечний та висотний діаметри черепа (*b-br*), найменша ширина лоба, виличний діаметр, висота обличчя, висота та ширина орбіт, висота та ширина носа, назомаллярний та зигомаксиллярний кути, симотичний індекс та кут виступання носа.

Для порівняльного матеріалу залучено дані про 37 жіночих краніологічних серій ІІ тисячоліття, досліджені різними вченими (табл. 4), з яких: 17 груп з давньоруських міст: Галича, Возвягеля, київська серія з вул. Паторжинського, а також Переяслава-Хмельницького [40–42; 43. С. 100; 45. С. 123]; Витачева, Києва, Старої Рязані (дві серії) [2; 3. С. 122–125]; Путивля [33]; Юр'єва [31. С. 137], Новогрудка [47. С. 99]; Верхнього Києва [23. С. 40]; Старої Ладоги, Пскова [48. С. 14–17, 84]; Ярославля [8. С. 206]; Чернігова, Дорогобужа [13. С. 46–81].

Сільське населення та дружинні поховання представлені матеріалами з 20 східнослов'янських могильників: поляни київські, переяславські, сіверяни, кривичі (чотири серії), в'ятичі, радимичі, дреговичі, словени новгородські [2; 3. С. 123]; Шестовиця [20]; Кам'яне [18. С. 9–13]; Григорівка, Бучак [21]; хут. Зелений Гай [14. С. 43–55]; Бранешти [5]; [6. С. 111, 118]; Південно-Східне Приладоща [48. С. 15–16; 49. С. 57–60]; збірні групи Брестської та Гродненської обл., яких ототожнюють із західною гілкою дреговичів [28. С. 146–147].

За І КВ (40,3 % загальної дисперсії) спостерігається подібність досліджуваної групи (рис. 3), що отримала від'ємні значення вектора (-0,480) до кривичів ярославської курганної групи (-0,401), полянок київських (-0,417), міста Возвягель (-0,505) та Дорогобуж (-0,528). На розподіл серій у координатному полі найбільш значимі виявились: кут випинання носових кісток (додатні значення) та найменша ширина лоба з від'ємними значеннями (табл. 5).

За ІІ КВ (33,4 % загальної дисперсії) виявлено подібність жіночих пересопницьких черепів, що отримали додатні значення вектора (0,417) до словенів новгородських (0,369). На розподіл жіночих серій за другим канонічним вектором (КВ) найбільш вплинули такі краніометричні ознаки: поздовжній, поперечний і висотний діаметр черепної коробки, виличний діаметр, висота носа, ширина орбіт.

За ІІІ КВ (26,2 % загальної дисперсії) знаходимо певні аналогії вибірки (-0,878) до збірної серії кривичів смоленської курганної групи (-0,828), (рис. 4). На

розподіл серій за даним КВ найбільш значимі виявились дві ознаки: верхня висота обличчя (додатні значення), симотичний індекс, назомалярний й зигомаксиллярний кути обличчя, ширина носа, висота орбіт із від'ємними значеннями (див. табл. 5).

За даними кластерного аналізу при загальній дистанції у багатовимірному аналізі (12,304) жіноча вибірка тільки на дев'ятнадцятому кроці (із 37) кластеризації наближається до кривичів смоленської курганної групи (0,235).

Таким чином, у цілому за двома багатовимірними аналізами простежується статистичний зв'язок досліджуваної жіночої групи в однаковій мірі як до кривичів смоленської, ярославської курганної групи, так і до вибірки Бучак та Дорогобуж.

Слід звернути увагу на ту обставину, що Пересопниця була утвердженням влади Києва у регіоні, тому вірогідно сюди могли переселяти людей з різних давньоруських земель. Це не була ізольована популяція і тому антропологічний аналіз виявляє ознаки, притаманні людності різних регіонів.

Проведений аналіз дозволяє зробити такі попередні висновки:

1. Жіноча серія характеризується мезокранною, помірно високою черепною коробкою. Лоб середньо-широкий, висота його вигину помірна. Потилиця помірно широка, висота її вигину добра. Обличчя ортогнатне, помірної ширини і малої висоти, сильно профільоване на рівні орбіт і передньоносової ості. Орбіти помірної висоти. Ніс помірної ширини. Перенісся низьке. Кут виступання носа помірний. За класифікацією антропологічних типів, жіночу групу можна віднести до мезокранного з середньо-широким обличчям краніологічного типу, де перебувають полянки київські.

2. Чоловічі два черепи брахікранні. Враховуючи морфологічні ознаки на черепі за типологією В. Д. Дяченка, чоловіче поховання 18 певною мірою можна віднести до Степового краніологічного типу, особливо за черепним покажчиком, висотою черепа, орбіт. Поховання 13 не вкладається у середньовічні слов'янські типи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеев В. П., Дебец Г. Ф. Краниометрия. Методика антропологических исследований. – М., 1964.
2. Алексеева Т. І. Антропологічний склад населення давньоруських міст // Матеріали з антропології України. – К., 1969. – Вип. 4. – С. 73–86.
3. Алексеева Т. И. Этногенез восточных славян. – М., 1973.
4. Богданов А. П. Курганные жители Северянской земли по раскопкам в Черниговской губернии // Из протоколов заседаний Комитета по устройству антропологической выставки Императорского Общества любителей естествознания, антропологии и этнографии. – 1882. – Т. 35 – Ч. 1. – Вып. 4 – С. 350–361.
5. Великанова М. С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – М., 1970.
6. Великанова М. С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. – М., 1975.

7. Винокур І. С., Журко І. О., Мегей В. П., Якубовський В. І. Літописний Губин XII–XIII ст. Болохівська земля. – К.; Кам'янець-Подільський; Хмельницький; Старокостянтинів, 2004.
8. Гончарова Н. Н. Формирование антропологического разнообразия средневековых городов: Ярославль, Дмитров, Коломна // Вестник антропологии. Научный альманах. – М., 2011. – Вып. 19. – С. 202–216.
9. Дебец Г. Ф. Палеоантропология СССР. – М.; Л., 1948. – Т. IV.
10. Денисова Р. Я. Антропология древних балтов. – Рига, 1975.
11. Дерябин В. Е. Антропология: Курс лекций. – М., 2009.
12. Дерябин В. Е. Курс лекций по многомерной биометрии для антропологов. – М., 2008.
13. Долженко Ю. В. Антропологічний склад давньоруського Чернігова // Історична антропология та біоархеология України: Наук. збірка. – К., 2014 – С. 49–84.
14. Долженко Ю. В. Антропологічні матеріали з давньоруського курганного могильника Зелений Гай // Археология. – 2013. – Вып. 2. – С. 43–55.
15. Дяченко В. Д. Антропологическая типология древнерусской народности. – К., 1989.
16. Дяченко В. Д. Антропологический состав средневековых восточных славян // Проблемы эволюционной морфологии человека и его рас – М., 1986. – С. 234–243.
17. Дяченко В. Д. Антропологічний склад Києва і його околиці у середньовіччі (XI–XIII ст.). // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984–1989. – К., 1993. – С. 151–166.
18. Дяченко В. Д., Покас П. М., Сухобоков О. В. Древнерусское население Левобережной Украины (по материалам могильника у с. Каменное) // Антропологические данные о составе древнего населения на территории Украины. – К., 1984. – С. 4–26.
19. Емельяничук О. А. Антропологический состав средневекового сельского населения Полоцкой земли по данным краниологии // Вестник Антропологии. Научный альманах. – 2012 – Вып. 22. – С. 161–173.
20. Зіневич Г. П. До антропології Шестовицького могильника // Матеріали з антропології України. – К., 1962. – Вып. 2. – С. 37–47.
21. Козак А. Д. Новые материалы из средневековых славянских могильников Поднепровья (Григоровка, Бучаки) // Народы России: от прошлого к настоящему. Антропология. – М., 2000. – Ч. II. – С. 243–259.
22. Козак О. Д. Антропологічний склад та морфофізіологічні риси давньоруського населення Середнього Подніпров'я (за матеріалами могильника Григорівка) // Археология. – 2000. – № 1. – С. 67–80.
23. Козак О. Д. Кияни княжої доби. Біоархеологічні студії. – К., 2010.
24. Козинцев А. Г. Дискретные признаки на черепах эпохи бронзы из Южной Сибири (К проблемам методики изучения краниологического полиморфизма) // СМАЭ. – Т. 36. Исследования по палеоантропологии и краниологии СССР. – Л., 1980. – С. 75–99.
25. Козинцев А. Г. Заднескуловая щель как расоразграничительный признак // Вопросы антропологии. – 1984. – Вып. 74. – С. 55–61.
26. Козинцев А. Г. Краниоскопия и расовая классификация // СЭ. – 1987. – Вып. 2. – С. 12–31.
27. Козинцев А. Г. Этническая краниоскопия: расовая изменчивость швов черепа современного человека. – Л., 1988.
28. Коробушкин Т. Н., Саливан И. И. Сельское население Среднего Побужья IX–XIII вв. (по материалам курганных могильников) // Археология. – 1990. – № 3. – С. 138–149.
29. Мельник Е. Н. Раскопки в земле Лучан, произведенные в 1897 гг. // Труды IX Археологического съезда. – 1901 – Т. 1 – С. 479–576.
30. Моця О. П. Погребальные памятники Южнорусских земель IX–XIII вв. – К., 1990.

31. Орлов Р. С., Моця А. П., Покас П. М. Исследования летописного Юрьева на Руси и его окрестностей // Земли Южной Руси в IX–XIV вв. – К., 1985. – С. 30–62.
32. Пащикова В. И. Определение пола и возраста по черепу. – Севастополь: 1958.
33. Покас П. М. Антропологическая характеристика погребений // Приложение к монографии Максимов Е. В., Петрашенко В. А. Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре. – К., 1988. – С. 135–137.
34. Покас П. М. До антропології середньовічного населення басейну р. Псел // Археологія. – 1987. – Вип. 58. – С. 94–98.
35. Прищепя Б. А. Дорогобуж на Горині у Х–ХІІІ ст. – Рівне, 2011.
36. Прищепя Б. А. Звіт про роботу Погоринської археологічної експедиції Рівненського краєзнавчого музею, Рівненського інституту слов'янознавства КСУ і Рівненського державного гуманітарного університету у 2003 році // Наук. архів ІА НАН України. – Рівне, 2004.
37. Прищепя Б. А. Звіт про роботу Пересопницької археологічної експедиції Рівненського краєзнавчого музею, Рівненського інституту слов'янознавства КСУ і Рівненського державного гуманітарного університету у 2004 році // Наук. архів ІА НАН України. – Рівне, 2005.
38. Прищепя Б. А. Дослідження посаду літописної Пересопниці у 2002–2003 рр. // АБУ 2002–2003 рр. – К., 2004. – С. 267–270.
39. Рогинський Я. Я., Левин М. Г. Антропология. – М., 1987.
40. Рудич Т. О. Антропологічний склад населення давнього Галича // Галич та Галицька земля. – К., 1998. – С. 119–124.
41. Рудич Т. О. До питання про антропологічний склад населення України Х–ХІІІ ст. За матеріалами розкопок міста Возв'язель // Народознавчі зошити. – 1999 – № 6 – С. 794–803.
42. Рудич Т. О. Антропологічний склад населення давньоруського міста Возв'язель // Старожитності I тисячоліття нашої ери на території України: Зб. наук. праць. – К., 2003. – С. 135–142.
43. Рудич Т. А. Население Левобережной Украины в древнерусское время (по материалам могильника Переяслав-Хмельницкий) // Вестник антропологии. – 2007. – Ч. 2. – № 15. – С. 400–406.
44. Рудич Т. О. Антропологічний склад населення могильника давньоруської доби на вул. Паторжинського, 14 у м. Києві // АДУ 2003–2004 рр. – К., 2005. – Вип. 7. – С. 420–424.
45. Рудич Т. О. Населення Середнього Подніпров'я I–II тисячоліття за матеріалами антропології. – К., 2014.
46. Русанова И. П. Курганы Полян X–XII вв. // САИ. – 1966. – Вип. Е1–24.
47. Саливон І. І. Краніологічна характеристика середньовічного населення м. Новгородка // Матеріали з антропології України. – 1971. – Вип. 5. – С. 92–110.
48. Санкина С. Л. Этническая история средневекового населения Новгородской земли по данным антропологии. – СПб., 2000.
49. Санкина С. Л., Козинцев А. Г. Антропологическая характеристика серии скелетов из средневековых погребений Старой Ладogi // Антропология сегодня. – 1995. – Вип. 1. – С. 90–107.
50. Седов В. В. Славяне Среднего Поднепровья (по данным антропологии) // СЭ. – 1974. – № 1. – С. 16–31.
51. Седова М. В. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X–XV вв.). – М., 1981.
52. Томашевич Т. В. Закономерности распределения частот надглазничных каналов черепа человека // Вопросы Антропологии. – 1988. – Вип. 80. – С. 119–128.

53. Терський С. Археологічні дослідження сакральних комплексів у Пересопниці // Наукові студії. Культові та поховальні пам'ятки у Вісло-Дніпровському регіоні: проблеми інтерпретації. – Львів; Винники, 2014. – Випуск 7. – С. 409–422.
54. Трофимова Т. А. Кривичи, вятичи и славянские племена Поднепровья по данным антропологии // СЭ. – 1946. – № 1. – С. 91–136.
55. Хартанович В. И., Чистов Ю. К. Антропологический состав средневекового населения Ижорского плато // Проблемы антропологии древнего и современного населения Севера Евразии. – Л., 1984. – С. 74–105.
56. Aleksyeva T. I. Wshodnioslowianskie szaszki z kurganow plemennych // Material. i prac. Antropol. – Wrocław, 1966. – N. 72.
57. Buxton L. H. D., Morant G. D. Essential craniological technique. – J. Roy. Anthropol. Inst., 1933. – V. 63. – P. 19–47.
58. Dodo Y., Ishida H. Incidences of nonmetric cranial variants in several population samples from East Asia and North America // JASN. – 1987. – Vol. 95. – N 2. – P. 19–35.
59. Kozintsev A. Homo. Ethnic epigenetics: A new approach Ethnische Epigenetik. – Jena; New York, 1992. – Vol. 43/3. – P. 213–244.
60. Martin R. Lehrbuch der Anthropologie. In systematischer Darstellung. Mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden für Studierende, Ärzte und Forschungsreisende. Zweite, vermehrte Auflage – Jena. – 1928. – Bd. II.
61. Talko-Trynewicz J. Pizyczynek do poznania swiata kurhanowego Ukrainy // Materiały antropologiczne-archeologiczne i etnograficzne. – Kraków, 1900. – T. IV. – S. 3–32.

Таблиця 1.

Індивідуальні розміри чоловічих черепів з ґрунтових поховань XII–XIII ст., міста Пересопниці та поховання 10 X–XII ст. з розкопок К. М. Мельник у 1901 р.

№ за Мартіном	Рік та № поховання		13	18	10
	Ознаки				
	Стать		13	18	? =?
			?	?	
	Вік		45–55	40–50	30–40
1	Повздовжній діаметр		180,0	187,0	183,0
1в	Повздовжній діаметр від офріона		178,0	186,0	180,0
8	Поперечний діаметр		156,0	152,0	140,0
17	Висотний діаметр <i>basion-bregma</i>		140,0	130,4	132,0
20	Вушна висота <i>porion-porion-bregma</i>		–	118,6	108,8
9	Найменша ширина чола		96,5	102,4	95,1
10	Найбільша ширина чола		133,3	125,2	115,1
5	Довжина основи черепа		98,0	96,5	91,3
11	Ширина основи черепа		129,0	135,0	122,0
12	Ширина потилиці		114,0	116,0	107,0
29	Лобна хорда		118,0	116,5	107,0
30	Тім'яна хорда		112,0	109,0	117,0
31	Потилична хорда		92,2	102,0	94,0
23а	Горизонтальна окружність через <i>ofrion</i>		529,0	535,0	516,0

Таблиця 1. Продовження.

24	Поперечна дуга <i>po-br-po</i>	350,0	330,0	310,0
25	Сагітальна дуга	379,0	360,0	376,0
26	Лобна дуга	137,0	113,0	125,0
27	Тім'яна дуга	132,0	116,0	131,0
28	Потилічна дуга	110,0	131,0	120,0
FS	Висота вигину лоба	27,0	27,0	26,0
	Висота вигину потилиці	26,0	30,0	33,5
	Надперенісся (за Мартіном 1–6)	3	3	2
	Надбрівні дуги (1–3)	2,3	2	1
	Зовнішній потиличний бугор (1–5)	1	1	1
	Соскоподібний виросток (1–3)	3	3	2
	Нижн. край грушоподібного отвору	fossa	anthr	anthr
	Передньо-носова ость (за Брока 1–5)	4	2	4
45	Діаметр вилиць	138,2	142,0	126,0?
40	Довжина основи обличчя	92,8	89,0	88,0
48	Верхня висота обличчя	70,5	73,1	65,0
47	Повна висота обличчя	123,1	128,1	–
43	Верхня ширина обличчя	106,6	104,0	100,9
46	Середня ширина обличчя	96,0	99,4	87,0
60	Довжина альвеолярної дуги	55,5	52,1	50,9
61	Ширина альвеолярної дуги	62,0	66,8	49,9
62	Довжина піднебіння	43,9	42,2	43,3
63	Ширина піднебіння	35,4	39,2	33,0
55	Висота носа	51,9	54,9	45,7
54	Ширина носа	24,1	24,7	22,9
51	Ширина орбіти від <i>mf</i>	42,0	43,4	38,8
52	Висота орбіти	35,2	34,9	31,0
	Бімалярна ширина <i>fmo-fmo</i>	98,5	96,0	93,0
	Висота назона над <i>fmo-fmo</i>	20,0	18,0	17,5
	Зигмаксіялярна ширина <i>zm-zm</i>	96,0	99,4	87,0
	Висота субспінале над <i>zm-zm</i>	23,0	19,1	21,0
SC	Симотична ширина	13,0	8,5	–
SS	Симотична висота	4,0	6,3	–
MC	Максифронтальна ширина	19,6	17,5	19,0
MS	Максифронтальна висота	6,0	9	–
DC	Дакриальна ширина	25,3	21,5	23,0
DS	Дакриальна висота	11,1	12,2	–

Таблиця 1. Продовження.

	Ширина виличної кістки	53,0	54,0	51,0
	Висота вигину виличної кістки	12,0	12,0	11,0
	Глибина іклової ямки	-6	-2	-4
77	Назомаллярний кут	135,2°	138,8°	138,5°
∠Zm.	Зигомасиллярний кут	128,5°	135,9°	128,0°
32	∠ профіль чола від n	87,0°	81,0°	92,0°
	∠ від gl	71,0°	74,0°	87,0°
72	∠ загально лицевий	87,0°	87,0°	82,0°
73	∠ сер. частини обличчя	88,0°	89,0°	84,0°
74	∠ альвеолярної частини обличчя	82,0°	76,0°	72,0°
75	∠ нахил лицевих кісток	69,0°	52,0°	55,0°?
75(1)	∠ випинання носа	18,0°	35,0°	27,0°?
Індекси				
8:1	Черепний індекс	86,7	81,3	76,5
17:1	Висотно-повздожний показчик I	77,8	69,7	72,1
17:8	Висотно-поперечний показчик I	89,7	85,8	94,3
20:1	Висотно-повздожний показчик II	–	63,4	59,4
20:8	Висотно-поперечний показчик II	–	78,0	77,7
9:10	Лобний показчик	72,4	81,8	82,6
10:8	Коронарно-поперечний	85,4	82,4	82,2
9:8	Лобно-поперечний показчик	61,9	67,4	67,9
48:45	Верхньолицевий показчик	51,0	51,5	51,6
48:17	Вертикальний фаціо-церебральний індекс	50,4	56,1	49,2
47:45	Лицевий індекс	89,1	90,2	–
40:5	Показчик виступання обличчя	94,7	92,2	96,4
45:8	Горизонтальний фаціо-церебральний індекс	88,6	93,4	90,0
9:45	Лобно-виличний індекс	69,8	72,1	75,5
52:51	Орбітний індекс	83,8	80,4	79,9
54:55	Носовий індекс	46,4	45,0	50,1
DS:DC	Дакріальний індекс	43,9	56,7	–
SS:SC	Симотичний індекс	30,8	74,1	–
MS:MC	Максило-фронтальний індекс	31,6	51,4	–
63:62	Піднебінний індекс	80,6	92,9	76,2
61:60	Щелепно-альвеолярний	111,7	128,2	98,0
10:45	Лобно-виличний індекс	96,5	88,2	91,3

Таблиця 2.
Середні розміри чоловічих давньоруських груп з Пересопниці

№ за Мартіном	?	Пересопниця, курганні могильники з яким п'ятокладенням (розкопки Р. Якимовича) Х–ХІІ ст. Б. Мішечин	Пересопниця, курганні могильники з двома типами п'ятокладення – у ямах та на горизонті (розкопки К. М. Мельник) Х–ХІІ ст. Г. Ф. Дебец 1946	Пересопниця, перша половина ХІІ, друга половина ХІІІ ст. (розкопки Б. А. Прищепи у 2003 р.) Ю. В. Долженко Б. А. Прищепи	Череп № 10 Х–ХІІ ст. з розкопок К. М. Мельник ? = ?
	Ознаки / n	2–3	4	1–2	1
1	Повздовжній діаметр	187,3 (3)	187,2 (4)	183,5 (2)	183,0
8	Поперечний діаметр	137,3 (3)	136,0 (4)	134,0 (2)	140,0
8:1	Черепний індекс	73,5 (3)	72,6 (4)	84,0 (2)	76,5
17	Висотний діаметр (<i>h-br</i>)	139,0 (2)	135,2 (4)	135,2 (2)	132,0
5	Довжина основи черепу	103,0 (2)	104,5 (4)	97,3 (2)	91,3
9	Найменша ширина лоба	97,7 (3)	96,5 (4)	99,5 (2)	95,1
20	Вушная висота (<i>pr-br</i>)	—	—	118,6 (1)	108,8
32	Кут профілю лоба (<i>nasion-met.</i>)	—	84,3° (4)*	84,0° (2)	92,0°
45	Височний діаметр	129,3 (3)	133,2 (4)	140,1 (2)	126,0°
48	Верхня висота обличчя	69,0 (3)	69,0 (4)	71,8 (2)	65,0
48:45	Верхній лицевий індекс	53,4 (3)	51,9 (4)	51,3 (2)	51,6
54	Ширина носа	26,0 (3)	24,5 (4)	24,4 (2)	22,9
55	Висота носа	54,3 (3)	50,2 (4)	53,4 (2)	45,7
54:55	Носовий індекс	47,9 (3)	49,0 (4)	45,7 (2)	50,1
51	Ширина орбіти	—	—	42,7 (2)	38,8
52	Висота орбіти	34,0 (3)	32,5 (4)	35,1 (2)	31,0
52:51	Орбітний індекс від <i>mf</i>	—	—	82,1 (2)	79,9
72	Кут загально лицьовий	—	84,3° (4)*	87,0° (2)	82,0°
75(1)	Кут виступання носа	—	32,3° (4)*	26,5° (2)	27,0°
77	Назо-маларний кут	—	—	137,0° (2)	138,5°
∠Zm'	Зигомаксиллярний кут	—	—	132,2° (2)	128,0°
SS	Симіотична висота	—	—	5,2 (2)	—
SC	Симіотична ширина	—	—	10,8 (2)	—
SS:SC	Симіотичний індекс	—	—	52,5 (2)	—
DC (49a)	Дакриальна хорда	—	—	23,4 (2)	23,0
DS	Дакриальна висота	—	—	11,7 (2)	—
DS:DC	Дакриальний індекс	—	—	50,3 (2)	—

* за індивідуальними даними Г. Ф. Дебеца (1946)

Таблиця 3.
Середні розміри та індекси жіночих черепів з ґрунтового могильника
давньоруського міста Пересопниця (XII–XIII ст.).

№ за Мартіном	Ознаки	?						
		M	n	σ	m(M)	ms	min.	max.
1	Поздовжній діаметр	175,4	5	3,4**	1,54	1,09	172,0	180,0
8	Поперечний діаметр	134,0	5	4,6	2,08	1,47	130,0	140,0
17	Висотний діаметр	129,8	5	2,3**	1,02	0,72	127,0	132,0
5	Довжина основи черепа	96,9	5	2,0**	0,91	0,64	95,0	99,9
9	Найменша ширина лоба	94,0	5	3,4**	1,50	1,06	91,0	99,0
45	Виличний діаметр	125,8	4	4,6	2,28	1,61	122,0	132,2
40	Довжина основи обличчя	91,3	4	2,6**	1,31	0,93	87,6	93,3
48	Верхня висота обличчя	62,5	4	2,5**	1,24	0,88	59,0	64,5
47	Повна висота обличчя	106,2	4	5,6**	2,81	1,99	99,0	111,3
43	Верхня ширина обличчя	101,6	5	3,0**	1,35	0,96	97,8	106,0
46	Середня ширина обличчя	90,8	5	4,5	2,03	1,43	86,0	96,3
55	Висота носа	48,5	4	1,9**	0,96	0,68	46,6	51,1
54	Ширина носа	23,2	5	1,1**	0,49	0,35	21,4	24,2
51	Ширина орбіти	40,3	4	1,3**	0,67	0,47	39,0	41,8
52	Висота орбіти	31,9	4	1,6**	0,78	0,55	30,8	34,2
20	Вушна висота	110,4	4	3,1**	1,55	1,09	107,1	113,4
SC (57)	Симотична ширина	8,4	4	1,5**	0,75	0,53	6,5	10,0
SS	Симотична висота	2,8	4	0,4**	0,20	0,14	2,2	3,0
MC (50)	Максифронтальна ширина	18,8	4	1,0	0,48	0,34	18,0	20,0
MS	Максифронтальна висота	6,4	4	0,7	0,35	0,25	5,6	7,0
DC (49a)	Дакріальна ширина	22,4	4	1,6**	0,79	0,56	20,2	24,3
DS	Дакріальна висота	10,3	4	2,1*	1,03	0,73	8,0	13,0
FC	Глибина іклової ямки	-5,3	4	1,5*	0,75	0,53	-4,0	-7,0
32	Кут профілю чола від nas.	89,5°	4	2,6**	1,32	0,94	86,0°	92,0°
GM/FN	Кут профілю чола від gl	82,3°	4	3,9	0,93	1,37	77,0°	86,0°
72	Кут загальної лицевий	86,5°	4	2,1*	1,04	0,74	84,0°	89,0°
73	Кут середньої частини обличчя	88,8°	4	3,3*	1,65	1,17	85,0°	93,0°
74	Кут альвеолярної частини обличчя	69,8°	4	6,1	3,07	2,17	64,0°	76,0°
75(1)	Кут виступання носа	23,0°	4	7,4*	3,72	2,63	15,0°	33,0°
77	Назо-маларний кут	136,3°	4	5,0*	2,52	1,78	128,9°	139,5°
∠ Zm'	Зигомаксиларний кут	130,0°	4	2,9**	1,46	1,03	126,0°	132,3°
	Надсередній	1,1	5	0,2	0,08	0,06	1,0	1,6
	Надбровні дуги	1,0	5	-	-	-	1,0	1,0
	Зовнішній потиличний бугор	0,4	5	0,5	0,24	0,17	0,0	1,0
	Соскоподібний відросток	1,3	5	0,4	0,19	0,14	1,0	2,0
	Передньо-носова ость	4,0	5	0,7	0,32	0,22	3,0	5,0
23a	Горизонтальна окружність через офріон	497,6	5	7,3**	3,26	2,31	485,0	503,0
Індекси:								
8:1	Черепний	76,5	5	3,8*	1,69	1,19	72,3	80,5
17:1	Висотно-поздовжній	74,0	5	1,9**	0,84	0,60	71,1	76,3
17:8	Висотно-поперечний	96,9	5	3,2**	1,43	1,01	92,9	101,5
9:8	Лобно-поперечний	70,1	5	1,3**	0,57	0,40	68,2	71,7
20:1	Висотно-поздовжній	63,2	4	2,4	1,20	0,85	60,2	65,2
20:8	Висотно-поперечний	81,7	4	1,0**	0,51	0,36	81,0	83,2
10:8	Коронарно-поперечний	85,8	5	0,8**	0,34	0,24	85,0	86,7
9:10	Широтний лобний	81,8	4	1,2**	0,52	0,37	80,3	83,1
45:8	Поперечний фашо-церебральний	93,1	4	1,4**	0,71	0,50	91,1	94,4
48:17	Вертикальний фашо-церебральний	48,4	4	2,5**	1,23	0,87	45,4	50,4
9:45	Лобно-виличний	75,3	4	2,7**	1,37	0,97	72,2	78,8
10:45	Коронарно-виличний	92,0	4	2,2**	1,10	0,78	90,0	95,1
40:5	Виступання обличчя	94,3	4	3,6**	1,81	1,28	89,8	98,2
47:45	Загальний лицевий	84,6	4	6,6*	3,31	2,34	74,9	89,2
48:45	Верхній лицевий	49,8	4	3,7*	1,85	1,31	44,6	52,9
34:55	Носовий	47,7	4	1,7**	0,85	0,60	45,9	49,8
DS:DC	Дакріальний	46,3	4	11,9*	5,93	4,19	36,4	63,4
SS:SC	Симотичний	33,7	4	3,1**	1,54	1,09	30,0	37,5
MS:MC	Максифронтальний	34,3	4	4,2	2,08	1,47	30,5	38,9
52:51	Орбітний	79,1	4	3,0**	1,50	1,06	74,9	81,8
63:62	Підсідінний	82,1	4	3,9**	1,93	1,36	78,7	86,4
61:60	Щелепно-альвеолярний	116,1	2	4,0**	2,85	2,02	113,2	118,9

M – середня арифметична величина, n – число випадків, σ – середні квадратичні відхилення, m (M) – помилка середньої квадратичної величини, ms – помилка середнього квадратичного відхилення.

Таблиця 4.
Краніологічні серії, які використовувались для порівняльного аналізу.

№ п/п	Група	Датування (ст.)
Давньоруські групи Чернігівської землі		
1	Любеч	XI–XII
2	хут. Зелений Гай	XI–XIII
3	Чернігів (загальна серія)	X–XIII
4	Путівль	XI–XIII
5	Збірна серія сіверян	XI–XIII
6	Шестовиця	IX–X
Давньоруські групи Київської землі		
7	Київ-1 (Цвинтарі, 1973)	XI–XIII
8	Верхній Київ (збірна серія)	XI–XIII
9	Київ (на розі вул. Паторжинського та Ірининської)	X–XIII
10	Григорівка	XI
11	Бучак	XI
12	Витачів	X–XIII
13	Київські поляни (збірна серія, 1973 р.)	XI–XIII
Давньоруські групи Переяславської землі		
14	Переяслав-Хмельницький	XI–XIII
15	Поляни Переяславські (збірна серія, 1973 р.)	X–XIII
16	курганний могильник у с. Кам'яне (Камінне)	IX–XII
Давньоруські групи літописної землі дреговичів		
17	Новогрудка	XI–XII
18	Дреговичі (збірна серія)	XI–XIII
19	Гродненська обл.	X–XIII
20	Брестська обл.	X–XIII
Давньоруська група літописної Древлянської землі		
21	Возвягель	XI–XIII
Давньоруська група літописної Волинської землі		
22	Дорогобуж	XII–XIII
Давньоруські групи Новгородської землі		
23	Стара Ладога (Земляне городище)	XI–XII
24	Південно-Східне Приладожжя	XI–XIII
25	Словени Новгородські (збірна серія)	XII–XIV
26	Псков (Романова Горка)	XII
Давньоруські групи Смоленської землі		
27	Стара Рязань-I	XI–XII
28	Стара Рязань-II	XII–XIII
29	Ярославль (Дитинець, рублений город)	XIII
30	Кривичі-1 (Смоленська група, кургани)	X–XII
31	Кривичі-2 (Тверська група, кургани)	X–XII
32	Кривичі-3 (Ярославська група, кургани)	X–XII
33	Кривичі-4 (Костромська група, кургани)	X–XII
Давньоруські групи Московської землі		
34	В'ятичі (збірна серія)	XII–XIII
Давньоруські групи Прут-Дністерського мікроріччя		
35	Василів, середня течія Дністра	XII
36	Бранешти	X–XI
37	Галич (Крилос)	X–XIII

Таблиця 5.
Елементи перших трьох канонічних векторів для 38 жіночих груп.

Ознаки	♀		
	КВ I	КВ II	КВ III
1. Поздовжній діаметр	-0.109	-0.367	0.183
8. Поперечний діаметр	0.422	0.543	0.320
17. Висотний діаметр (<i>b-br</i>)	-0.384	0.671	0.397
9. Найменша ширина лоба	-0.586	0.076	0.253
45. Виличний діаметр	0.335	0.401	-0.104
48. Верхня висота обличчя	0.505	0.062	0.551
55. Висота носа	0.206	0.314	-0.067
54. Ширина носа	0.079	0.056	-0.296
51. Ширина орбіти	0.208	0.450	-0.125
52. Висота орбіти	0.103	0.355	-0.465
77. Назо-малярний кут	-0.300	-0.062	0.474
$\angle Zm'$. Зигомаксильярний кут	-0.020	0.020	-0.064
SS:SC. Симотичний індекс	0.292	0.216	-0.339
75 (1). Кут виступання носа	0.646	-0.296	-0.020
Внесок у загальну дисперсію (%)	40.339	33.456	26.205

Рис. 1. План села Пересопниця із позначеними ґрунтовим могильником в ур. Пастівник (А) і дитинцем літописного міста (Б).

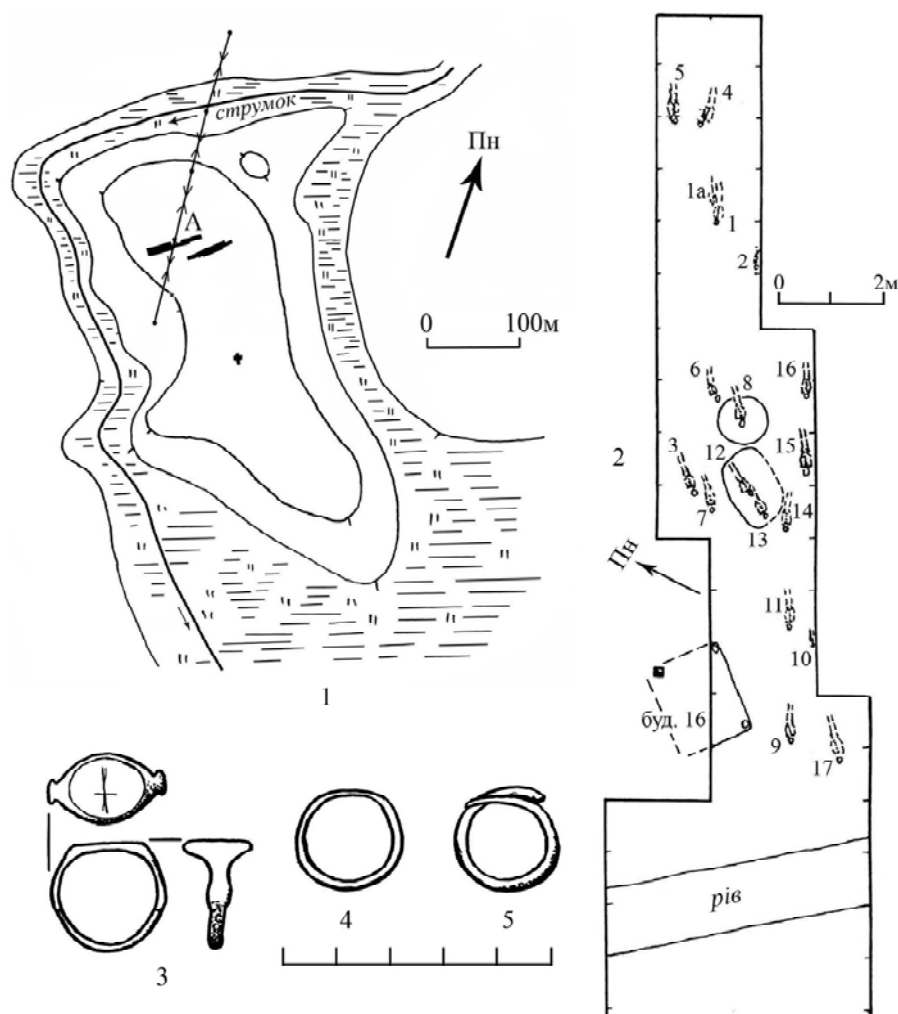

Рис. 2. Ґрунтовий могильник в ур. Пастівник біля Пересопниці: 1 – план ур. Пастівник із вказаним місцем дослідження могильника (А); 2 – план ділянки розкопу із похованнями і ровом; 3 – срібний перстень із поховання № 7; 4 – бронзова обручка із поховання № 14; 5 – бронзове скроневе кільце із поховання № 14.

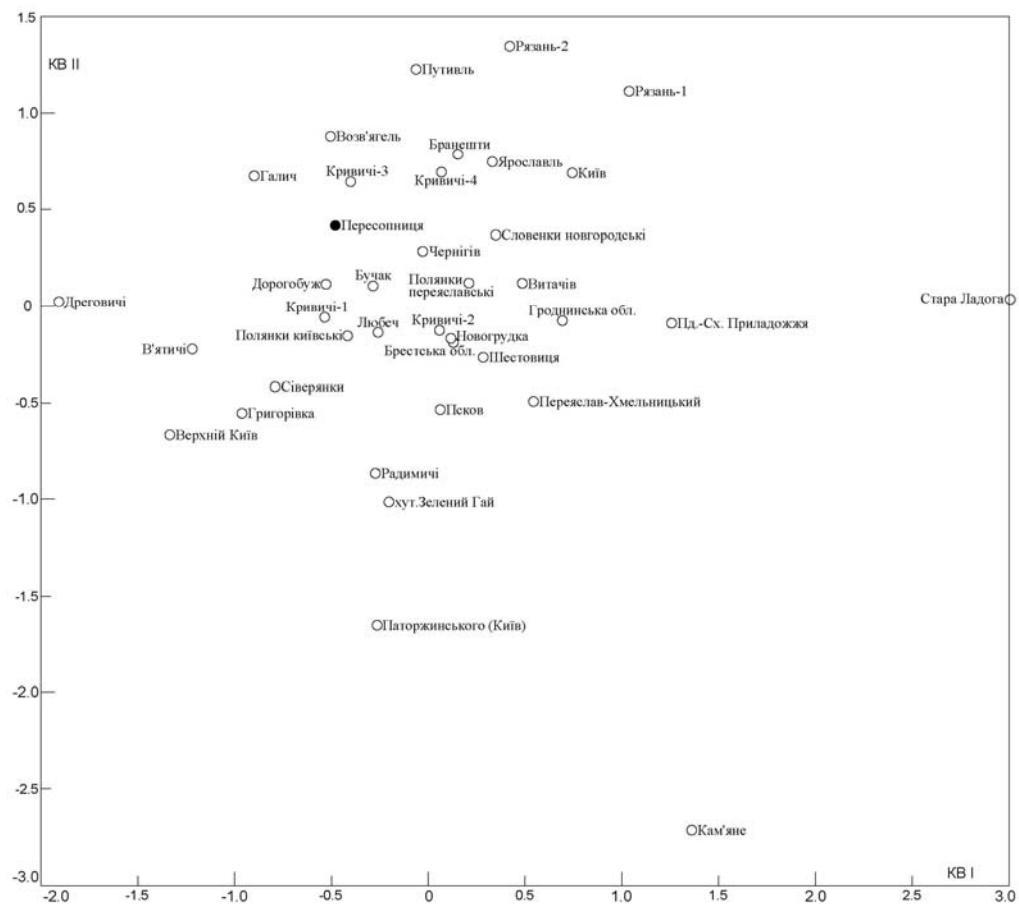

Рис. 3. Результати канонічного аналізу. Розташування 38 жіночих груп з території Київської Русі у просторі I і II KV.

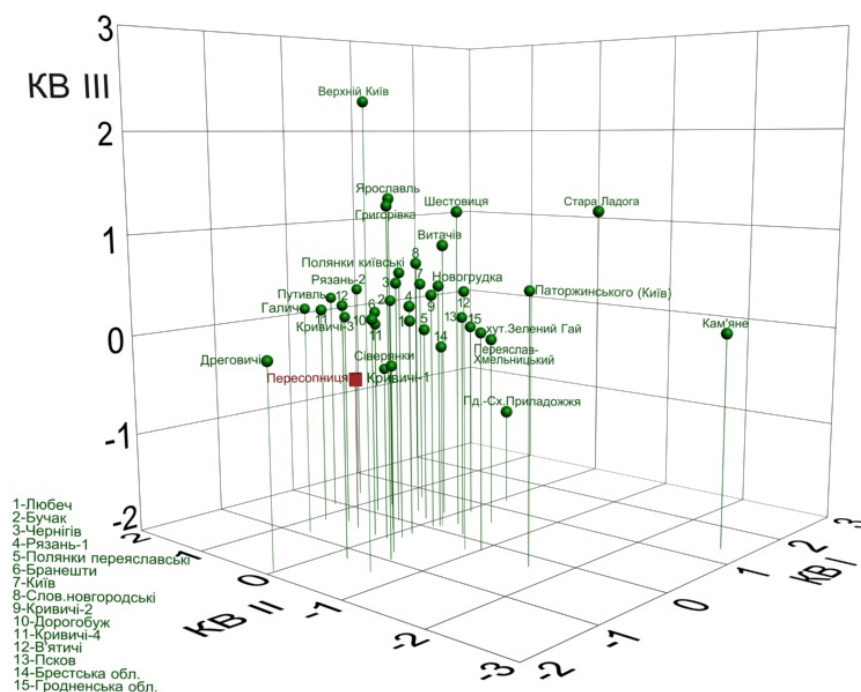

Рис. 4. Розташування 38 жіночих груп з території Київської Русі у тривимірному просторі.

ANTHROPOLOGICAL MATERIALS OF X–XIII CENTURIES FROM PERESOPNYTSYA

Yu. Dolzhenko*, B. Pryshchepa**

*Institute of Archaeology of the National Science Academy of Ukraine
Geroyiv Stalingrada Av., 12, Kyiv, 04210, e-mail: yuriy_dolzhenko@ukr.net

**Rivne State University of Humanities
Plastova St., 31, Rivne, 33028, e-mail: archeol57@mail.ru

In the article, the ethnic features of found in 2003 skulls from Ancient Russ town of Peresopnytsya, excavations by K. Melnyck and R. Yakymovych have been examined. Male series is characterized as mezocranic with moderate-high skull. A face is orthognatic of moderate width and small heights, good-profiled on orbital level and front-nasal axis. Orbits are of moderate heights. A nose is of moderate width, a protrusion angle is moderate. A bridge is low. It has been denoted that according to the classification of anthropological types after T. Rudych female sample is on the edge between mezocranic with middle wide face where female Polyany of Kyiv belong. Two male skulls are brahocranic. Considering morphological features on the skull, according to the typology of V. Dyachenko, male burial 18 can be referred to Steppe craniological type especially after skull index, skull and orbits heights. The burial 13 doesn't belong to medieval Slavic types.

Key words: craniology, craniосcopy, archeology, Peresopnytsya, anthropology, history.

Стаття надійшла до редколегії 10. 03. 2016

Прийнята до друку 05. 09. 2016

УДК 930.27:003.349]:904(477.83)

ЕПІГРАФІЧНІ МАТЕРІАЛИ З ГОРОДИЩА ЛІТОПИСНОГО БУЖСЬКА

П. М. Довгань, І. Л. Ціхоцький

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, e-mail: ivan1510@ukr.net*

Описано й інтерпретовано низку епіграфічних артефактів та супутніх предметів, виявлених під час археологічних досліджень городища літописного Бужська у 2000–2015 рр. Це, зокрема, мергелеве біконічне пряслице із графічними символами, виявлене у культурному шарі на глибині 2,2–2,4 м під час досліджень у 2015 р. та конусовидний кістяний предмет, віднайдений у 2008 р., зовнішня відполірована до блиску поверхня якого поділена на сектори горизонтальними та вертикальними прорізами, в одному з яких вирізані два символи, що нагадують кириличну букву Н. В археологічному сезоні 2008 р. у культурному шарі XII ст. знайдено також берестяний сувій (довжина 47,8 см, ширина 3,5 см). Поруч із ним лежало кістяне писало, що дозволило атрибутувати знахідку як заготовку для грамоти.

Окрім цього, до наукового обігу введено так звану буську бронзову пластину – випадкову знахідку з буського середмістя, виявлену наприкінці 90-х рр. XX ст. під час приватних земляних робіт на глибині 0,5–0,6 м. Вона вкрита складним геометричним орнаментом, який за стилістикою виконання схожий на графічні знаки.

Розглянуто також колекцію (дев'ять екземплярів) кістяних виробів, які попередньо атрибутовуються як обламані писачки (писала, рильця, стилоси), які використовувались для написів на вощених дощечках або бересті.

Ключові слова: епіграфіка, графіті, археологічні дослідження, писемність, Бужськ.

Попри незначний у кількісному вимірі об'єм епіграфічних артефактів у колекціях археологічних експедицій, у сукупності вони складають надзвичайно цінний матеріал для вивчення культурного і освітнього життя давніх епох. Сьогодні епіграфіку визначають як “речову палеографію”, яка займається вивченням форми і змісту написів, виконаних на предметах матеріальної культури чи випадкових, не призначених для цього поверхнях [24. С. 35; 14. С. 140]. Специфіка епіграфічних артефактів дозволяє суттєво розширити межі і можливості хронологічної атрибуції предметів через залучення до традиційних технічної, стилістичної, типологічної, стратиграфічної та історичної методик інтерпретації ще й даних палеографічного аналізу. Декілька цікавих епіграфічних артефактів та невелика колекція інструментів та зразків матеріалу для писання, зібраних за більш як 15-річну історію досліджень Буського археологічного комплексу (розкопки археологічної експедиції Інституту археології Львівського національного університету ім. Івана Франка 2000–2015 рр.; керівник – П. Довгань), зберігається у фондах Археологічного музею Львівського університету.

Перші згадки про епіграфічні викопні артефакти з території Буська зафіксовано у документах першої половини XIX ст. Про “меч старосвітський, найдений в ріці Полтві при усті в Буг, під Буськом, з двома чертами рунічеськими, золотом написаними” згадує у листі до Павела Шафарика Іван Вагилевич

[4. С. 64]. У тому ж році Вагилевич написав статтю “Miecz buzki”, яку, щоправда, так і не опублікував. Місцезнаходження рукопису праці, як і її зміст, дотепер не відомі. У приватній колекції мешканця Буська Н. зберігається тонка бронзова пластина, вкрита складним геометричним орнаментом, що за стилістикою виконання схожий на графічні знаки (рис. 1). Пластину знайшли нарікінці 90-х рр. XX ст. під час земляних робіт на приватному обійсті на вул. Шкільній (історична частина Буського середмістя – т. зв. Старе Місто) на глибині 0,5–0,6 м. Співвіднести знахідку хронологічно не вдалося: через локальний характер робіт іншого матеріалу (зокрема керамічного) не виявлено. Зважаючи на характер згину площини виробу, він, найімовірніше, слугував окуттям (декоративною оздобою) невеликого, округлого в перерізі предмета чи його частини (можливо, руків'я). Товщина пластини – 0,5 мм, довжина – 35 мм, ширина – 17 мм. Поверхня виробу вкрита суцільним шаром патини й окисами зеленого кольору та має свіжий механічний злам у середній частині. Графіті на лицевій стороні знахідки виконано технікою різання гострим і тонким металевим предметом (різцем). Можливість орнаментального призначення знаків малоімовірна: малюнок, як на те, занадто складний і нелогічний. Графічна композиція розбита на чотири самостійні графічні сюжети, у кожному з яких представлено по два епіграфічні знаки. Сегменти групуються попарно за принципом дзеркального відображення і відмежовані один від одного поздовжніми суцільними борозенками з трьома подвійними насічками. Робота над пластиною, можливо, не була завершена, про що свідчить відсутність симетрії між двома першими та двома останніми сегментами композиції, хоч, з іншого боку, такий характер оформлення міг мати певне символічне значення. Загалом на пластині представлено вісім піктограм, виконаних в одному стилі. Про однотипність символів з певністю казати не можна: відмінність у їх накресленні можна пояснити або ж свідомим наміром майстра-різальника, або ж механічними дефектами в процесі досить-таки кропіткої, зважаючи на розміри предмета, роботи (ковзанням різця чи опором матеріалу). Поза хронологічним і семантичним контекстом знахідки дуже важко говорити про її функціональне чи символічне призначення. Як обереги, пов'язані із землеробськими культами чи культами тварин, інтерпретує речові артефакти зі символічними зображеннями-піктограмами В. Гупало [8. С. 398–399]. Йдучи логікою малюнкової асоціації, знаки із буської пластини мали б позначати конкретні речі або поняття: “житло”, “плуг” чи більш абстрактні реалії із цього ж значеннєвого поля. Чотири самостійні графічні сегменти пластини, імовірно, теж мають символічне значення і стосуються незмінного календарного, обрядового чи землеробського циклу. Попри безумовну цікавість і оригінальність знахідки, неупереджена хронологічна та культурна її ідентифікація з об'єктивних причин (вирваність із археологічного контексту, відсутність аналогій) майже неможлива.

Значно вищий рівень історичної конкретики мають паспортизовані предмети, автентичність і походження яких не викликає жодних сумнівів або підозр, – тобто, предмети, знайдені під час археологічних досліджень. Пірофілітові овруцькі пряслиця – тягарці для веретена у вигляді кульок, дисків чи циліндрів –

є досить поширеними знахідками під час розкопок поселень доби Київської Русі. У часи свого побутування (XI–XIII ст.) ці типові реквізити жіночого побуту часто ставали об'єктом не лише прямого функціонального використання, але й різних форм декорування чи символізації з боку їх власниць. Пряслиця із графічними написами (графіті), позначками, піктограмами, тамгами, символами, орнаментами чи малюнками зустрічаються на усьому ареалі поширення києворуської культури і належать до надзвичайно цінних і рідкісних археологічних знахідок [1–2, 7, 15, 19, 22–23, 29]. Багато написів досі не дешифровані, мають декілька варіантів графічної інтерпретації або містять лише одиничні символи чи літери. У науковій літературі описано біля двох десятків екземплярів пряслиць із написами, більшість із яких походить із великих ремісничих і торгових центрів півдня та півночі Київської Русі (Київ, Вишгород, Любеч, Лютіж, Вовковиськ, Гродно, Друцьк, Новгород, Стара Рязань, Білоозеро). На території Західної України подібні знахідки є малочисельними. Декілька декорованих пряслиць різного типу, одне з яких із латинським графіті, знайдено у шарах XII ст. при розкопках Звенигорода (дослідження І. Свешнікова) у 1987–1990 рр. [8. С. 398–399]. Пряслице з посесивним написом “[*N]ОМАДИНЪ” виявили польські археологи під час дослідження Теремовлі у 30-х рр. XX ст. (зберігається у фондах Львівського історичного музею) [1. С. 243]. З Ленковецького городища Кельменецького р-ну Чернівецької обл. (літописний Черн – Чьрнь) походить пряслице із буквами “NHN” та пошкодженням недешифрованим написом, у якому ідентифікуються графеми “Т”, “А”, “Б” [27. С. 155]. Шиферне пряслице із написом “УРСУЛ/А/” відоме із дитинця літописного Пліснеська [3]. 30 липня 2015 р. при дослідженні Малого Городища у Буську у культурному шарі XII ст. виявлено мергелеве біконічне пряслице сіро-жовтого кольору із графічними символами. При вийманні із землі воно розламалося на декілька фрагментів, які вдалось зібрати і склеїти без шкоди для самого артефакта. Знахідку виявили на глибині 2,2–2,4 м у шарі перевідкладеного гумусованого ґрунту на горизонті, де розташовувався давньоруський цвинтар XII ст. Належність предмета до конкретного об'єкта чи поховального комплексу встановити не вдалось через порушувальність культурного шару у цій ділянці розкопу. Над поховальним горизонтом давньоруського часу стратиграфічно відстежувались залишки глиняного валу і в'їзної брами Буського замку XIV ст. (перша письмова згадка 1376 р. [21]), роботи із спорудження яких і були основною причиною руйнування культурного шару XII–XIII ст. Стратиграфічний метод тому не давав можливості точної хронологічної атрибуції знахідки, залишаючи широке поле для її датування у діапазоні другої половини XII – першої третини XIII ст. Пряслиця часто трапляються у заповненнях об'єктів і в культурному шарі руського часу: у колекціях Буської археологічної експедиції за час досліджень городища літописного Бужська їх накопичилося близько сотні. Найбільшого поширення виробу овруцької пірофілітової індустрії набули в XI–XIII ст. [16] – у період найбільшого економічного і політичного розвитку Київської Русі (до IX–X ст. і у післямонгольські часи у жіночому побутовому інвентарі домінують пряслиця із випаленої глини або із фрагментів

битої кераміки). За 300 років пряслиця практично не змінили зовнішньої геометричної форми, технології виготовлення і джерел сировини, тому технічна характеристика виробу не звужує хронологічних меж для його атрибуції. Об'ємно-розмірні параметри пряслиця не демонструють відхилень від середньостатистичного виробничого стандарту і не містять специфічних слідів обробки. Поздовжні тріщини у нижній частині артефакта не є наслідком механічної дії на предмет, а утворились, найімовірніше, внаслідок термічного впливу (перебування у вогні або пожежі) чи перепаду температур, що його супроводжувала. Висота пряслиця 20 мм, діаметр у найширшій частині – 25 мм, у найвужчій – 15 мм, діаметр отвору – 7 мм.

Графічні символи на верхніх плічках виробу нанесені шляхом продрапування гостроконечним знаряддям. Техніка нанесення графіті без помітного нахилу, з нерівномірною глибиною борозни та асиметричними лініями свідчить про спонтанний (немистецький) характер процесу його творення людиною, що не мала належних навичок різблення на твердій поверхні, і використання для цієї мети непрофесійного інструмента (цвяха, шила або ножа). Палеографічна своєрідність написів на пряслицях в цілому відзначається недбалістю письма, зумовленою технічними умовами його виконання, що призводить до варіантності інтерпретації та різночитання проблемних місць [29. С. 243]. Помилкове накреслення літер чи їх пропускання, орфографічні помилки і скорочення слів у таких написах є неминучими і майже закономірними. Не можна до того ж повністю виключати ймовірності повної неграмотності авторів графіті (особливо у випадках багатоваріантних графічних інтерпретацій), які не так виконували напис, як орнаментально його відтворювали. Графічну композицію напису на буському пряслиці складають три символи, геометричне накреслення яких нагадує кириличні графеми **А Н Н** (рис. 2). Перший знак, попри відсутність обов'язкової скісної поперечки, нагадує кириличну графему **А**, що складається із двох похилих прорізів, під гострим кутом поєднаних у верхній частині. Спосіб накреслення знака (за хронологічним графіком Б. Рибаківа [24–25] і графічною таблицею А. Мединцевої [14]) співвідносний зі стилістичною манерою кириличної графіки початку – першої половини XIII ст. Другий графічний символ, попередньо інтерпретований як лігатура із двох спарених букв **НН**, складається із трьох вертикальних прорізів-щогл різної довжини, поєднаних перпендикулярними горизонтальними поперечками. Спосіб накреслення букви **Н** із горизонтальною поперечкою палеографічно співвідноситься із періодом XIII ст. При попередньому огляді пряслиця виникла робоча версія прочитання напису як жіночого посесивного графіті з іменем імовірної власниці виробу – прядильниці Анни. З технічної точки зору графіті не є завершеним, що ускладнює визначення його морфологічної форми. Найбільш вірогідною видається інтерпретація напису як перших трьох літер жіночого антропоніма у формі номінатива **АНН[А]**, що має аналогії у граматичній формі інших прясличних графіті зі східнослов'янського ареалу (ИУЛИАНА (Вишгород), ННКА (Друцьк, Білорусь)). Слід наголосити, що значна частина відомих прясличних написів має форму посесивних конструкцій із вказівкою на власницю виробу, її соціальний,

сімейний або віковий статус (ПОТВОРИНЪ [прасльнь] (Київ), ЛОЛИН [праслень] (Преслав, Болгарія), (N?)ОМАДИНЪ (Теребовля), ПАРАСИИ (Борки, Росія), ІРННН (Пліск, Болгарія), НЕВЕСТОЧ(Ь) (Вишгород), КЪНЯЖННЪ (Полоцьк, Білорусь), БАБИНО [праслене] (Вітебськ, Білорусь)). Тому не виключений варіант інтерпретації напису як скороченої або незавершеної прикетниково-посесивної (АНН[ИНЪ]/АНИ[НЪ] [праслень]) або іменникової (дарувальної) форми у давальному відмінку (АНН[И]). Орнаментальний набір нижніх плічок виробу складається із 12 вдавнено-свердлених цятток, розташованих у два ряди, і може мати календарну (12 місяців) мотивацію.

Третій епіграфічний артефакт із Бужська репрезентований виробом із кості, призначення і семантичне навантаження якого теж не до кінця зрозумілі. Конусовидний циліндр, вирізаний із трубчастої кістки із відполірованою до блиску поверхнею (рис. 3), виявили у культурному шарі XII ст. під час дослідження північно-східної частини Бужського городища у 2008 р. [11–12] Більший діаметр трубки 14 мм, менший – 11 мм, висота виробу – 25 мм, товщина стінок – 3 мм. Зовнішня поверхня циліндра поділена на сектори горизонтальними та вертикальними прорізами, у одному з яких продряпано два символи, що нагадують кириличну літеру **Н**. Горизонтальна поперечка, яка поєднує щогли першого символа, має ледь помітний діагональний нахил, що дає змогу інтерпретувати його як перехідний тип накреслення графеми **Н**, що набула традиційного вигляду на початку XIII ст. Горизонтальна поперечка другого символа поєднує щогли перпендикулярно. Подібний тип накреслення у XII–XIII ст. був властивий для графеми **И**. Таким чином, можливими є, як мінімум, дві версії прочитання кістяного графіті: **НН** або **НИ**. Логічною і більш послідовною є інтерпретація напису як початкового складу чоловічого імені (**НИ**[КОЛА], **НИ**[КИТА], **НИ**[КОДИМЪ], **НИ**[КИФОРЪ]). Окрім того, не можна виключати цифрової семантики напису: **НИ** – 58. Початкова атрибуція виробу як шахової фігури (пішака) [11. С. 27] не виглядає надто переконливою і не пояснює доцільності його графічної декорації. Заполірованість поверхні циліндра вказує на довге його використання та взаємодію із іншою (м'якшою) поверхнею, якою міг бути верхній одяг людини. У такому випадку знахідку доцільніше було б інтерпретувати як нашійний амулет, прикрасу чи оберег із символічним значенням. Цифрове прочитання графіті може свідчити ще й про використання циліндра як своєрідного прототипу охоронної чи мірно-вагової торгівельної пломби. Більш конкретна атрибуція знахідки можлива лише при порівнянні із подібними предметами. Надзвичайно поширеними подібні орнаментовані предмети є у речовому інвентарі археологічних комплексів західнослов'янського ареалу: у Помор'ї (150 екземплярів), Куявії, Великопольщі, Моравії. У реєстрах археологічних знахідок вони проходять під узагальненою назвою “оправок”, однак їх функціональна інтерпретація не є однозначною: мундштуки музичних інструментів, ігрові шахові фігурки, фіксатори наверх дерев'яних оправ для ножів або шил [6; 30]. Зважаючи на рідкість таких артефактів у східних слов'ян, польські дослідники висували гіпотезу про великоморавське походження технології виготовлення і застосування кістяних оправ, а їх поодинокі поширення

на східнослов'янському ареалі (Буськ, Чермно) пояснювали культурними імпульсами або імпортом через мандрівних ремісників чи торговців.

Під час дослідження північно-східної частини Буського городища у 2008 р. на різних хронологічних горизонтах одного розкопу виявлено два артефакти із берести – сувій із вологого попело-золотого прошарку долівки наземної господарської споруди середини XII ст. (рис. 5) і згорток із розвалу каміння наземної господарської споруди кінця X ст. (подібні знахідки на західноукраїнських землях відомі лише зі Звенигорода, де через специфіку ґрунту добре зберігаються органіка та вироби із неї). Поруч із берестяним сувоем середини XII ст. знайшли відполіроване до блиску кістяне писало із добре заточеним кінчиком (рис. 6), що дозволило попередньо атрибутувати знахідку як заготовку для грамоти [11. С. 27]. Під час розкопок у Новгороді значну частину берестяних сувойів в залежності від їх форми інтерпретували водночас як можливі заготовки для писання або ж легкі поплавки для риболовного реманенту (сітей). У 2008–2009 рр. артефакти вивчали фахівці відділу наукової реставрації та консервації рідкісних видань ЛННБУ ім. В. Стефаника [9]. Згорток берести X ст. вдалося розгорнути після обробки розчином метилцелюлози і законсервувати у двосторонній скляній рамці. Спеціальні дослідження криміналістичної лабораторії юридичного факультету ЛНУ не виявили на згортку жодних слідів написів. Сувій XII ст. розгорнути не вдалося через безповоротну його деструкцію внаслідок термічного впливу. Довжина сувою – 47,8 см, ширина – 3,5 см. Після дослідження артефакт очищено від бруду і законсервовано.

За час розкопок літописного Бужська виявлено близько десятка кістяних виробів (рис. 4), попередньо атрибутованих як обламані кістяні писачки (писала, стилоси, рильця), які використовували для нанесення написів на вощені дощини (цери) чи бересту. Як і класичні кістяні проколки (із якими їх легко сплутати), писала виробляли із гомілкових кісток сарни або косулі, добре загострюючи робочий кінчик, призначений для нанесення написів. На відміну від проколок, писала є довшими (12–15 см) і тоншими, мають значно менший рівень заполірованості поверхні і майже незатерту верхню (присуглобову) частину, що пояснюється різними потребами, умовами і технікою експлуатації виробів. Більшість із знайдених у Буську писал мають зламаний кінчик і опинилися у культурному шарі, очевидно, через втрату функціональної придатності. Типологічні схеми, розроблені А. Медведєвим для характеристики форми та функціональних особливостей металевих давньоруських писал [13], не підходять для опису стилосів із кістки, оскільки у них відсутня обов'язкова для таких інструментів верхня лопатка-скоблик, призначена для затирання воску на церах чи підчищування пергаменту (із руських поселень на території Волині відомо близько 40 таких стилосів, виготовлених переважно із заліза [26]). Кістяні ж рильця слугували, швидше за все, інструментом для писання на бересті, який було дуже дешево, нескладно і швидко виробляти у випадку зношення чи втрати.

Знахідки із Буська суттєво розширюють матеріальну базу епіграфічних артефактів із території Західної Волині та свідчать про високий рівень соціальної інфраструктури міських поселень у XII–XIII ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеев Л. В. Ещё три шиферных пряслица с надписями // СА. – 1959. – № 2. – С. 242–245.
2. Алексеев Л. В. Три пряслица с надписями из Белоруссии // КСИИМК. – 1955. – Вып. 57. – С. 129–132.
3. Багрій Р. С., Овчинников О. Г. Нові матеріали до вивчення літописного Пліснеська // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 1991. – С. 11–13.
4. Вагилевич І. До П. Й. Шафарика (1841) // М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький. Твори. – К., 1982.
5. Возний І. П. Писала XII – першої половини XIII ст. з території Південно-Західної Русі // Сумська старовина. – 2013. – № XLI–XLII. – С. 5–14.
6. Волошин М., Піотровський М., Фльоркевіч І., Грохецький К. Комплекс городища в Чермно: Підсумки археологічних досліджень у 2013 році. Поселення і могильник Чермно-3 (археологічний аналіз) // Наукові студії: Зб. наук. праць. – Вип. 7. Культові та поховальні пам'ятки у Вісло-Дніпровському регіоні: проблеми інтерпретації. – Львів; Винники, 2014. – С. 226–260.
7. Голубева Л. А. Граффити и знаки пряслиц из Белоозера // Культура средневековой Руси. – М., 1974. – С. 18–22.
8. Гупало В. Обереги та апотропеїчні знаки на побутових предметах зі Звенигорода // МДАПВ. – 2011. – Вип. 15. – С. 397–414.
9. Дзендзелюк Л. С., Льюда Л. М. Розкриття берестяних сувоїв X і XII ст., знайдених на Львівщині // Вісник Інституту археології. – 2009. – Вип. 4. – С. 46–53.
10. Довгань П. Буський археологічний комплекс: стан та перспективи дослідження // Вісник Інституту археології. – 2008. – Вип. 3. – С. 136–195.
11. Довгань П. Особливості північно-східної площадки городища літописного Бужська // Вісник Інституту археології. – 2009. – Вип. 4. – С. 22–45.
12. Довгань П. Північно-східна ділянка городища літописного Бужська // Археологія та давня історія України. – 2010. – Вип. 1. – С. 358–365.
13. Медведев А. Ф. Древнерусские писала X–XV вв. // СА. – 1960. – № 2. – С. 63–88.
14. Медынцева А. А. Эпиграфика, писала (стили) и церы // Археология. Древняя Русь. Быт и культура. – М., 1997. – С. 140–152.
15. Орлов Р. С., Козюба В. К. Нова знахідка пряслиця з графіті з Вишгорода // Археологія. – 2008. – № 3. – С. 35–39.
16. Павленко С. В. Овруцька середньовічна пірофілітова індустрія: результати, проблеми та перспективи дослідження // Археологія і давня історія України. Проблеми давньоруської та середньовічної археології. – 2010. – № 1. – С. 157–166.
17. Петегиріч В. М. Археологічні джерела про писемність на південно-західних землях Київської Русі // Київська Русь: Культура, традиції. – К., 1982. – С. 39–45.
18. Петегиріч В. М. Памятники эпиграфики и сфрагистики // Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды). – К., 1990. – С. 171–174.
19. Петегиріч В. М. Про знаряддя письма і кириличні написи на предметах XI–XIV ст. з Галицької землі // ЗНТШ. – 1997. – Т. ССXXXII. – С. 207–214.
20. Петрашенко В. О., Козюба В. К. Нові дані про давньоруську писемність // Археологія. – 2008. – № 4. – С. 90–95.
21. Пишк В. Укріплені міста, замки, оборонні двори та інкастельовані сакральні споруди Львівщини XIII–XVIII ст. (Каталог-інформатор). – Львів: [б. в.], 2008.

22. Рыбаков Б. А. Знаки и надписи на шиферных пряслицах XI–XIV вв. // Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси. – М., 1948. – С. 197–202.
23. Рыбаков Б. А. Овручские пряслица // Доклады и сообщения исторического факультета МГУ. – 1946. – Вып. 4. – С. 28–31.
24. Рыбаков Б. А. Русская эпиграфика X–XIV вв. (состояние, возможности, задачи) // Рыбаков Б. А. Из истории культуры Древней Руси. – М., 1984. – С. 34–59.
25. Рыбаков Б. А. Русские датированные надписи XI–XIV вв. // САИ. – 1964. – Вып. Е1-44.
26. Терський С. Про писемність в містах Західної Волині X–XIV ст. (за археологічними даними) // Наукові записки Львівського історичного музею. – 1996. – Вип. 5. – Ч. 1. – С. 74–91.
27. Тимошук Б. А. Об инструментах для письма (“стилях”) // КСИИМК. – 1956. – Вып. 62. – С. 155–156.
28. Ціхоцький І. Піктографічні написи з Буська // Вісник Львів. ун-ту. Сер. філол. – 2006. – Вип. 38. – Ч. I. – С. 103–107.
29. Янин В. Л. К чтению надписи на пряслице из Гродно // СА. – 1958. – № 1. – С. 243–245.
30. Snotliwy E. Wolińskie oprawki stożkowe i cylindryczne. Zagadnienie funkcji, produkcji, ornamentacji i dystrybucji // Instantia est mater doctrinae. Księga jubileuszowa Prof. dr hab. Władysława Filipowiaka. – Szczecin, 2011. – S. 117–149.

Рис. 1. Бронзова пластина з Бужська з прорисами графіті.

Рис. 2. Мергелеве пряслице із культурного шару XII ст. із кириличним буквеним графіті (розкопки 2015 р.).

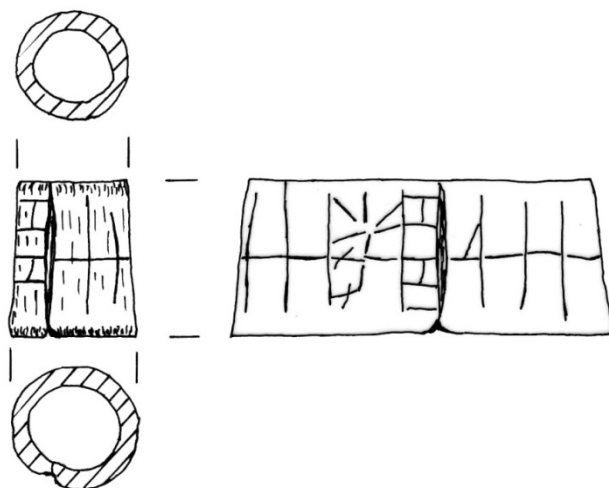

Рис. 3. Кістяна оправка з візерунком та імовірним кириличним буквеним графіті (розкопки 2008 р.).

Рис. 4. Кістяні писала (рильця) для писання на бересті.

Рис. 5. Берестяний сувій середини XII ст. (розкопки 2008 р.).

Рис. 6. Кістяне писало із долівки об'єкта середини XII ст., у якому було виявлено берестяний сувій (розкопки 2008 р.).

EPIGRAPHIC MATERIAL FROM THE HILL-FORT OF ANCIENT BUZHISK

P. Dovhan, I. Tikhotskyi

Ivan Franko Lviv National University,

Universytets'ka St., 1, Lviv, 79000, e-mail: ivan1510@ukr.net

Specifically, it characterizes such epigraphic find as pyrophyllite biconic spindle wheel with graphic symbols which was found in the cultural layer at a depth of 2,2–2,4 meters during studies in 2015. As well the discovery prompted (in 2008) of a conical bone object, which outer surface is polished to a shine and divided into sectors by horizontal and vertical punctures, one of them resembling combination of two cyrillic N letters. In the same archaeological season another discovery was made on the floor of 12th century household building which appeared to be the blank writing chart. There was a scroll bark (length 47,8 cm, width 3,5 cm) and a bone stylus lying beside.

For the first time the finding is acknowledged of so-called Busk bronze plate. It was accidentally found in late 90's by local resident during earthworks at the Buskdowntown (at a depth of 0,5–0,6 m). The item is covered with puzzling geometric patterns more reminiscent of letter graphic signs.

Small collection is considered as well of bone artifacts (9 copies) which could be ascribed as fractured styluses (pysala, ryltsya) used to carve on wax tablets or birch bark.

Key word : epigraphy , graffiti, archaeological research , writing.

Стаття надійшла до редколегії 23. 03. 2016

Прийнята до друку 05. 09. 2016

УДК 904:728.82(477.87)"12/16"

КОРОЛІВСЬКИЙ ЗАМОК НЯЛАБ
І. А. Прохненко, М. А. Жиленко, В. В. Мойжес
Ужгородський національний університет
пл. Народна, 3, м. Ужгород, 88000

Розташований біля селища Королево Виноградівського р-ну Закарпатської обл. України замок Нялаб характеризується потужним культурним шаром, складною стратиграфією та значною кількістю речового матеріалу. У польових сезонах 2007, 2011–2014 рр. експедиція Ужгородського національного університету дослідила на ньому три житлові кімнати, простежила конструкції чотирьох кахлевих печей, виявила тисячі фрагментів керамічного посуду, кахлі, вироби зі шкіри, кістки, скла та металу. Сумарне датування колекції знахідок – кінець XIII – середина XVII ст.

Ключові слова: Королево, замок Нялаб, кахлева піч, кераміка, кахлі, медальйон, жетон, текстильна пломба, монети, зброя.

В останнє десятиріччя на території Закарпатської обл. України спостерігається суттєве збільшення обсягів польових археологічних досліджень пам'яток пізнього середньовіччя та раннього нового часу. Основну увагу науковців спрямовано на вивчення Невицького замку (експедиція Обласної станції юних туристів на чолі з О. В. Дзембасом) та укріплених пунктів у Виноградіві, Королеві, Середньому, Броньці, Квасові, Сільці, Вишкові та Чинадієві (медієвістичний загін експедиції Ужгородського національного університету на чолі з І. А. Прохненком).

Серед вказаних місцезнаходжень за стратиграфічним різномаяттям, потужним культурним шаром і значною кількістю речового матеріалу виділяється замок Нялаб, розташований на північно-західній околиці селища Королево Виноградівського р-ну. Замкова гора, висотою 52 м, вулканічного походження. Вона є справжнім геологічним дивом, тому що найближчі підвищення знаходяться на значній відстані від неї. З вершини відмінно проглядається долина р. Тиси, що протікає за 300 м від підніжжя. Центр фортеці, площею 52×47 м, трапецієподібної у плані форми, розміщений у північно-західній частині верхньої платформи гори. За 30 м від основної замкової споруди проходила додаткова захисна лінія із будівлею прямокутної форми (рис. 1). На південно-східній околиці урочища, на віддалі від основного архітектурного комплексу, зведено бастіон клиноподібної форми, розміром 10,15×9,65 м.

Історії фортеці в науковій літературі надано значної уваги, однак тільки в окремих випадках подано фактичний матеріал, підтверджений даними письмових джерел. Особливо це стосується раннього етапу функціонування Нялабу, про який є лише поодинокі згадки у середньовічних документах [43. Old. 16–42]. Достовірно відомо, що околиці Королева були улюбленим місцем полювання на зубра, ведмедя та кабана “молодшого короля” (iunior rex Hungariae) Іштвана V (1270–1272). Саме він у 1262 р. дав вказівку про будівництво на підвищенні Ня-

лаб біля с. Фелсас (перша назва селища Королево) мисливського будиночка – *Domus regalis*. Про ранній період використання споруди мова йде у листі 1264 р. папи Урбана IV, де він закликає Іштвана V повернути мисливський будинок матері (нікейській принцесі Марії Ласкарині), оскільки раніше той був власністю королеви

Наприкінці XIII ст. на Нялабі звели кам'яні укріплення і він став замком. З цього часу і до початку XV ст. його власники часто мінялися. В епоху Ласло IV (1272–1290) фортеця належала роду Убулфі. На початку XIV ст. нею володів магнат Беке Боршо, а після повстання Матея Чака (1312 р.) проти угорського короля Карла Роберта Анжуйського (1301/1310–1342) у 1315 р. вона перейшла до рук Бережського жупана Томаша. Саме йому король наказав відбудувати зруйновані під час штурму королівськими військами фортифікаційні споруди.

З часом реставрований замок став центром домінії. Король Людовик Великий (1342–1382) на правах ленного володіння у 1378 р. передав його синам молдавського воєводи Балку та Драгу. У цей період значно активізується волошська колонізація комітату, ініційована ще після татарської навали Бейлою IV (1235–1270). За нащадків Драга, крім захисної функції, фортеця виконувала роль культурного центру, про що свідчить переписане тут у 1401 р. тетраєвангеліє слов'янською мовою [1. С. 62–64].

Після повстання 1403 р. король Сигізмунд (1387–1437) позбавив Драгфі права володіння замком, а у 1405 р. передав його Петру Перені. Не враховуючи короткого відрізка часу, у другій половині XV ст., коли укріплення належали Баторі, Нялаб до кінця свого існування залишався у руках Перені.

Барони турбувалися не тільки про зміцнення стін, але і про внутрішнє убранство фортеці. Славилася вона і меценатством. За фінансової підтримки Катерини Франгепан, вдови загиблого у 1526 р. у битві під Мохачем Габора Перені, у 1533 р. в Кракові у видавництві Ієроніма Вістора було надруковано перекладені з латини в замку Нялаб Бенедиктом Комяті “Листи св. Павла угорською мовою” з коментарями автора (*Az zenth Paal leueley magyar nyeluen*), які стали першою друкованою угорською книгою [57. Old. 19].

Згідно із А. Сіладі, саме на Королівському замку відомий поет XVI ст. Петер Ілошваї Шеймеш написав поему про Міклоша Толді, яка пізніше лягла в основу трилогії Яноша Араня (*Az híresneves Tholdi Miklósnak jeles cselekedeteiről és bajnokságáról való história*) [40]. Гостював на Нялабі і видатний представник угорської лірики епохи Ренесансу – Балінт Балашші.

Завершальний етап історії замку пов'язаний з подіями після повстання Ференца Вешшелені 60-х рр. XVII ст., в якому брали участь декілька угочанських родів. Імператор Леопольд I (1655–1687) втратив довіру до дворянства Північно-Східної Угорщини, в Королівській фортеці він розмістив гарнізон на чолі з Конрадом Мейсром Бранденбурзьким і наказав зруйнувати укріплення. Перені намагалися врятувати замок і делегували до імператора віце-жупана Яноша Хартяні, але його місія успіху не мала. Наприкінці 1671 – початку 1672 рр. стіни Нялаба було підірвано, після чого його більше не відбудовували.

Незважаючи на насичену подіями історію замку, донедавна на ньому і в його найближчій околиці проводили лише спорадичні незначні археологічні пошуки. Зокрема, у XIX ст. знахідки з Королева до Угорського національного музею (м. Будапешт) надходили два рази (1859 та 1881 рр.). Це були різноманітні прикраси, в тому числі позолочені, мідне кільце та гілка з виготовленими з коштовного каміння квітками, а також мідний натільний подвійний (“лотарингський”) хрестик. Крім того, серед матеріалів є три трунні цвяхи з зіркоподібними шапочками, вкритими срібною фольгою. Ці знахідки, найімовірніше, походять з крипти каплиці, захоронення якої пов’язані із заможними власниками замку.

Через сто років, у 80-х рр. XX сторіччя, біля центральної частини укріплення невеликі пошукові роботи здійснила палеолітична експедиція Музею Природи (м. Київ). Вона зібрала підйомний пізньосередньовічний матеріал, у тому числі, фрагмент монети угорського короля Матяша I Корвіна.

На початку 90-х рр. минулого сторіччя, на території пам’ятки понад 20 шурфів заклала експедиція Українського спеціального науково-реставраційного інституту “Укрзахідпроектреставрація” [3]. Але роботи лише номінально називалися археологічними. Самі ж пошуки були спрямовані не на дослідження стратиграфії та культурного шару замку, а на визначення планування внутрішньої забудови, і, зазвичай, завершувалися на глибині 0,5 м (при реальній потужності культурного шару в цих місцях 4 – 5 м).

Із 2007 р. за вивчення Королівського замку Нялаб взялася експедиція Ужгородського національного університету. У польових сезонах 2007, 2011–2014 рр. в різних частинах пам’ятки закладено п’ять шурфів і три розкопи, загальною площею 140 м². Потужність культурного шару сягала 1,5–5,7 м. Під час робіт досліджено три житлові споруди з кахлевими печами та зібрано значну колекцію матеріалу: тисячі фрагментів керамічного посуду, в тому числі імпортного, кахлі, вироби зі шкіри, кістки, скла та металу (побутові речі, ремісничий інструментарій, елементи одягу, прикраси, медальйон, жетон, текстильна пломба, монети, зброя) [4–21; 47; 51–52].

Найбільшою на замку є колекція керамічного посуду, сумарне датування якого за регіональною класифікацією М. Улічни [59] знаходиться в межах кінця XIII – середини XVII ст. В основному, асортимент представлений кружальними горщиками, корчагами, “сковорідками” та кубками місцевого виробництва. Усіх їх виготовлено з доволі відмуденого глиняного тіста з незначними домішками дрібнозернистого піску. Посудини добре обпалені, їх колір – від світло-сірого до темно-коричневого. Екземпляри столового ряду в одиничних випадках вкриті поливою зеленого або світло-коричневого кольору, іноді фіксується їх розпис червоною фарбою. Вінця, як правило, сильно профільовані.

Реконструйовані посудини дозволяють встановити розміри певних типів керамічних виробів. Параметри горщиків: діаметр вінець – 11,4–23,5 см; діаметр дна – 5,7–11,0 см; висота – 15,2–30,2 см (рис. 2, 1–4); сіроглиняних горщиків з прикріпленою до вінець та плічок ручкою: діаметр вінець – 17,8 см й 19,4 см; діаметр дна – 9,0 см і 10,8 см; висота – 21,5 см та 25,3 см (див. рис. 2, 8–9); корчаг: діаметр вінець – 3,2 см і 6,7 см; діаметр дна – 8,5 см та 10,0 см; висота –

25,7 см й 23 см (див. рис. 2, 10–11); “сковорідок”: діаметр 8,5–16,5 см; глибина мискової частини – 3–7 см, висота ніжок – 3,2–4,6 см (див. рис. 2, 7). Від іншого загалу відрізняються дві мініатюрні форми: горщик з трьома ручками вохристого кольору (висота – 3,6 см), (див. рис. 2, 5) та дворучний кубочок сірого кольору (висота – 4,1 см) (див. рис. 2, 6).

Імпортний посуд на замку Нялаб представлено уламками чотирьох екземплярів. Перший із них – це политий коричневою поливою глечик, верхню частину тулуба якого прикрашено зооморфними (дракончики) та геометричними (прямі випуклі смужки з нанесеними на них врізаними хвилястими лініями) зображеннями. Реконструкція посудини дозволяє говорити, що вона струнких пропорцій, з високою, прямою, широко відкритою горловиною. З внутрішнього боку вінця мають жолобок і ребро, характерні для пізньосередньовічної кераміки, а ззовні горловину прикрашено кількома рядами горизонтальних вдавлень. Тулуб овальної форми, з найбільшим розширенням у центральній частині. До нього і до вінець кріпилася висока ручка. Параметри посудини: діаметр вінець – 11,9 см; дна – 8,3 см; висота – 24,7 см (рис. 3, 1). Загальна форма, профілювання вінець, а також характер тіста та поливи цього екземпляра дозволяють датувати його кінцем XIV – початком XV ст.

Два кубки з Королівського замку – моравського походження. У першого прямі високі вінця (діаметр – 6,7 см), орнаментовані п’ятьма горизонтальними жолобками. На плічках посудини наліплено десять вертикальних декоративних вушок-ручок, вище яких екземпляр прикрашено горизонтальним рядом насічок. Добре відмулене тісто обпалене до дзвінкого стану. Поверхня бордового кольору, рівномірно вкрита пухирцями-“бородавками” (див. рис. 3, 2). Подібної форми та фактури і другий кубок, від якого залишилася бічна частина з одним цілим і одним зламаним вушком-ручкою, над якими йде горизонтальний ряд дрібних зачіпів (рис. 3, 3).

У пізньосередньовічних керамічних комплексах Європи такий високоякісний посуд займає особливе місце [28. S. 98–107]. Його специфіка визначалася складом глиняного тіста, що формувалося зі значними домішками заліза, які за високої температури перетворювалися на порожні пухирці. Згідно з картографуванням знахідок, виготовлялися моравські кубки в Лоштицях (округ Оломоуц) [30; 48. S. 150] або в їх найближчій окрузі [50. S. 232]. В. Гошем та Я. Новаком ця територія визначена як північноморавський виробничий район [31. S. 399–404]. Виготовлення лоштицької кераміки почалося у XIV ст. і тривало до XVI ст. [48. S. 151; 31. S. 399–404; 30].

На території Верхнього Потисся донедавна було відомо лише про поодинокі знахідки фрагментів подібних за фактурою посудин. Усі вони походять із західної частини регіону (Красна над Горнадом, Шаріш, Бардейов) [23. S. 49, obr. 1:1, 4, 10, 40; 75, Tab. XXXI: 5–6, 8–9; 50]. Отримані на Королівському замку Нялаб дані, дозволили переглянути межу розповсюдження лоштицької кераміки і разом з новими знахідками з Румунії [22] та Закарпаття (Ужгород–Горяни) [2. С. 133] на 160 км розширили ареал її розповсюдження у східному напрямку.

До імпорту на замок Нялаб також відноситься уламок вінець посудини, виготовленої із глиняного тіста зі значною домішкою графіту (див. рис. 3, 4). Середньовічна графітова кераміка добре представлена в комплексах на території Австрії, Чехії і Північно-Західної Словаччини. У Східній Словаччині вона відома за одиничними фрагментарними знахідками, а на Закарпатті, до виявлення на Королівському та Броньківському замках, не фіксувалася взагалі [13]. У науковій літературі подібні екземпляри віднесено до категорії тиглів, центром виробництва яких вважається Австрія [42. S. 84–85; 55].

Одну з найбільш масових категорій інвентаря Королівського замку представляє колекція кахлів різноманітних типів: мископодібні, цибулеподібні, з пуклями, коробчасті плитки з рослинним декором, антропо- та зооморфними зображеннями, біблійними мотивами, на релігійну тематику, з геральдичними символами, коронкоподібні з верхнього обрамлення печей і т.д. Знахідки характеризуються формуванням з добре відмуденого глиняного тіста з більшим або меншим додаванням піску, достатнім випалом переважно до дзвінкого стану, кольором від вохристого до світло-сірого та темно-коричневого.

Мископодібних кахлів реставровано декілька десятків. За одиничними винятками, поливою їх не прикрашали. У всіх екземплярів – горизонтально зрізаний зовнішній бортик, у плані вони квадратної форми, розмірами: 18,5–22,1×19,1–21,9 см. Дно округле, діаметром 7,5–10 см (рис. 5, 1–2).

Наступна категорія – цибулеподібні кахлі. Вони нагадують перевернуті крупні бокали без підставок. Поверхню більшості з них вкрито поливою зеленого кольору. Параметри: висота – 17–24,6 см; діаметр основи – 10,5–12,2 см (див. рис. 5, 7–8).

Гібридною формою мископодібних та цибулеподібних знахідок є кахлі з пуклями. Їх лицеву сторону вкрито поливою зеленого або жовтого кольору, а значну частину екземплярів прикрашено валикоподібними наліпами з насічками, врізними горизонтальними або хвилястими лініями. У всіх предметів горизонтально зрізаний зовнішній бортик, у плані вони квадратної форми, розмірами: 18,8–22×19,7–22 см. Дно округле, в двох випадках вирізане (див. рис. 5, 3–6).

Значною кількістю представлені зразки коробчастого типу. Серед них окрему групу складають вкриті рослинним орнаментом кахлі. Характеризуються вони серійністю і різноманітним декором. Як правило, у центральній частині площини зразків є квітка або хрест, від яких до кутів, а іноді і до бічних стінок плиток, відходять листки або квітки. Лише в одному випадку квітку (лілію) вміщено до вази у натюрмортному стилі (рис. 6, 6). Більшість кахлів оздоблено зеленою, салатовою та коричневою поливою, але зустрічаються і неглазуровані екземпляри. Зовнішня поверхня зазвичай наближена до квадратної форми, розмірами: 19,7–21,3×19,8–21,5 см. Висота тильної румпи – 7,6–8,8 см (див. рис. 6, 1–5).

Зооморфні зображення на кахлях Королівського замку представлено чотирма штампами. Перший – серія коробчастих зразків із двома розташованими один поперед одного єдинорогами, голови яких обернуто у різні боки. Тулуби тварин вкриті лускоподібним декором, самі ж вони знаходяться у сидячому положенні. Між єдинорогами височіють дві вигнуті і переплетені у формі

серця квітки. У верхній частині плитки є дата її виготовлення, яка, скоріш за все, визначає і час спорудження печі 4 – 1610 р. За винятком одного неглазурованого екземпляра, всі зразки з цієї серії вкриті поливою світло-зеленого кольору. Параметри плиток: ширина – 21 см; висота – 21 см; висота тильної румпи – 7 см (рис. 7, 1). Відзначимо, що єдинокорони в іконографії символізують чистоту, незайманість і часто виступають супутниками діви Марії [49].

Наступним типом кахлів є вкриті зеленою поливою коробчасті плитки, на лицевій поверхні яких передано фантастичного птаха з масивним тулубом і розправленими крилами, який у загальних рисах нагадує дракона. Тварина вкрита лускоподібним декором, подібним до орнаментів єдинокоронів. Параметри зразків: ширина – 20 см; висота – 22 см; висота тильної румпи – 7,5 см (див. рис. 7, 2).

Окрему серію кахлів представляють політі зеленою поливою коробчасті екземпляри із зображенням двох леопардів. Звірі йдуть назустріч один одному і підтримують лапами розміщену між ними квітку. Ширина зразків – 27,9 см; висота збереженої частини – 9,1 см (див. рис. 7, 3).

Біля печі 3 знайдено фрагмент кахлі (5,3×5,1 см), вкритої поливою жовтого кольору. На ній збереглася частина стилізованого лева з довгим вигнутим хвостом. Поруч з хижакон знаходяться три зірки (див. рис. 7, 4).

Як правило, на пам'ятках пізнього середньовіччя значну групу кахлів становлять плитки з антропоморфними зображеннями. На Королівському замку – це маса уламків від різноманітних зразків, серед яких всього два екземпляри підлягають реконструкції. Найбільш повно збереглася плитка, виявлена у паливній камері печі 1. Це коробчаста кахля, лицева поверхня якої вкрита жовтою поливою. На ній передано лицаря-вершника. У нього комплектне озброєння: – меч, спис, щит та шолом. Зовнішня поверхня кахлі – прямокутної форми, розміри – 17,6×20,4 см. Висота тильної румпи – 5,4 см (див. рис. 8, 1). Подібні за сценарієм плитки добре відомі на пам'ятках Румунії [41. Р. 115–140, Pl. 3, 14–15].

У Королево на сьогоднішній день виявлено лише один зразок зі світським мотивом. Це фрагмент коробчастої кахлі з поліхромною поливою світло-коричневого, зеленого та чорного кольорів. Аналогії з Требішова та Кошице (Словаччина) дозволяють говорити, що зовнішня поверхня екземпляра – наближеної до квадрата форми, розмірами 21,0×22,8 см (див. рис. 8, 2); на ній зображено сцену заручин закоханих [24. S. 54; 53]. Візуальне порівняння зроблених одним штампом плиток, дозволяє вважати, що виготовлені у кошицькій майстерні форми, ремісник привозив як у близькі (Требішов), так і віддалені (Королево) пункти, де з місцевої глини формували зразки і фарбували їх у відповідності до кольорової гами конкретних печей.

Серед виявлених на Нялабі кахлів, окрему групу складають екземпляри зі старозавітними сюжетами [19; 51]. Перший мотив (понад десять плиток) – король, що сидить на троні під аркою, у лівій руці тримає скіпетр, а правою підпирає бік. Коробчасті зразки вкриті поливою коричневого, гірчиного або зеленого кольору. Їх лицева поверхня підквадратної форми, розмірами 23,0×23,2 см, висота тильної румпи – 5,8 см (рис. 9, 1–2). Іконографія та написи на подібних знахідках з регіону (Кошице, Шаріш, Фюзер) [56; 29. Old. 37–38] дозволяють

ідентифікувати зображення не з конкретним королем Угорщини, а з модернізованим поданням біблійного царя – Давида або Соломона.

На відміну від попереднього, наступний сюжет представлений дуже фрагментарно. Це уламки коробчастих кахлів, вкритих поливою зеленого кольору. Незважаючи на їх малі розміри, вдалося встановити, що на них зображено Самсона, який розриває пащу лева (див. рис. 9, 3–6). Для трьох фрагментів одного штампу є аналогія – ціла плитка з музею Прикладного мистецтва (м. Будапешт, Угорщина) [33; 35. Р. 353]. Мотив належить до одного з найпопулярніших у пізньому середньовіччі. На території Угорського королівства А. Груя нараховує 19 різних штампів із Самсоном та левом [33. Р. 203].

У колекції кахлів Королівського замку представлені й зображення святих. Як і на більшості пам'яток Європи, на Нялабі особливою популярністю користувався епізод боротьби зі змієм-драконом християнського великомученика Юрія (Георгія). Це плитки двох варіантів. Перший – коробчасті кахлі, вкриті поливою коричневого або зеленого кольору. Зовнішня поверхня екземплярів підквадратної форми, розмірами – 19,5×19,8 см. Юрій, верхи на коні, проштрикує списом дракона. Святий, одягнений у лицарські обладунки, в правій руці тримає спис, випускаючи його з-під пахви. Зображення не відзначається реалістичністю. Особливу увагу майстер намагався сконцентрувати на обличчі, яке непропорційно велике щодо розміру всього тіла. Біля голови Юрія в лівому верхньому куті сцени знаходиться принцеса, що навколішки, молитовно склавши руки, благає про порятунок. Крилатий змії лежить під копитами коня, заплівши хвостом його задню ліву ногу. Спис Юрія спрямовано у розкриту пащу рептилії (рис. 10, 1).

Зображення цього мотиву в значній кількості різноманітних варіацій зустрічаються на кахлевих плитках пізнього середньовіччя та ранньонового часу [32; 36; 45]. Фрагмент ідентичної до знайденої у Королеві плитки, виявлено тільки на замку Парич в м. Требішов (Словаччина) [24. S. 54]. При єдності штампу, знахідка з резиденції палатіна Імре Перені більш парадна, вона вкрита поліхромним розписом.

У Королеві також виявлено фрагменти від трьох плиток іншого штампу з мотивом протиборства св. Юрія зі змієм-драконом. Це коробчасті зразки, вкриті поливою жовтого та зеленого кольору, на яких частково збереглися зображення принцеси, Юрія, коня та дракона. Майже ціла кахлева плитка даного штампу з Тирнави (Румунія) знаходиться в фондах Музею прикладного мистецтва (м. Будапешт, Угорщина, інв. № 78.146.1) [35. Р. 354]. У центрі композиції св. Юрій сидить на коні і проштрикує дракона списом. На відміну від попередньої групи кахлів з Нялаба, Юрій не одягнений у лицарські обладунки. У правій руці він тримає спис і спрямовує його у відкриту пащу змія. На відстані від подій, на другому плані, крім принцеси у правому верхньому куті, подано обличчя царя та цариці (див. рис. 10, 2).

Одним екземпляром у кахлевій колекції релігійного спрямування представлено вкритий зеленою поливою фрагмент антропоморфної кахлі-ліпнини (довжина збереженої частини – 10,6 см; ширина – 8,3 см). Це зігнута в лікті ліва

рука з обламаними перстами. Особливості одягу, розміщення долоні і відтиск на плечевій частині дозволяють ототожнити цю скульптуру з Богородицею, яка тримає дитя-Ісуса (див. рис. 10, 3). На території Закарпаття подібний тип кераміки зустрічається доволі рідко. Він відноситься до кутових скульптур кахлевих печей, характерних для Західної Європи. З кінця XIV ст. такі екземпляри, правда в дуже обмеженій кількості, відомі в угорських фортецях і королівських замках Діюшдьор, Вішеград, Тата, Буда та інших. Усі скульптури зліплено окремо і тому вони дуже відрізняються одна від одної.

Однією знахідкою представлено і фрагмент коробчастої кахлевої плитки, вкритої поліхромною поливою (коричневого та зеленого кольору), на якій зображено Богородицю з Ісусом. Лицева поверхня зразка прямокутної форми, розмірами 16,9×24,9 см (див. рис. 10, 4).

Серед кахлів з релігійними мотивами також відзначимо половину коробчастої плитки, вкритої зеленою поливою, із зображенням янгола. Зовнішня поверхня екземпляра підквадратної форми, розмірами – 21,0×21,1 см (див. рис. 10, 5).

Окрему і доволі значну групу кахлів Королівського замку становлять знахідки з геральдичною символікою (герби короля Матяша Корвіна, роду Перені та Габсбургів). За влучним визначенням Ш. Голчіка, погляд на власний герб зігривав господаря навіть тоді, коли у печі не палили [38. S. 12]. Зрозуміло, що це відноситься лише до тих геральдичних символів, які належали власнику замку або його високопоставленим гостям.

Іноді ж у печах використовували кахлі із зображенням герба вже померлого правителя, мабуть, у якості декоративного елементу без будь-якого змістовного навантаження. Ця категорія на замку Нялаб представлена фрагментами зразків XVI ст., на яких є геральдичні символи короля Матяша Корвіна. В першу чергу, це два уламки від вкритих зеленою поливою коробчастих кахлів із зображенням геральдичного лева. На основі цілих екземплярів цього штампу з м. Клуж (Румунія) [34. Р. 32–34; 54], можна говорити, що зовнішня поверхня виробів – підквадратної форми, розмірами – 21,3×21,8 см. Художню композицію складали великий геральдичний щит і включений у нього менший щит з гербом Угорського королівства, над якими знаходиться ворон з перстеном у дзьобі. Два обернуті один до одного леви, що стоять на одній лапі, тримають над вороном корону. У верхній частині великого щита розміщено ряд декоративних трикутників (рис. 11, 1–3). Ворон з перстеном у дзьобі – основний символ дворянського роду Гуняді. Про дарування графського титулу і розширення герба Яноша Гуняді мова йде у грамоті угорського короля Ласло V Постума (1445–1457) від 1 лютого 1453 р. (Національний архів Угорщини, № DL 24762).

На сьогоднішній день тільки на Нялабі відомі кахлі з гербом Перені – одного з найвпливовіших родів Угорського королівства. Представлені знахідки трьома штампами. Перший – неглазуровані коробчасті екземпляри, зовнішня поверхня яких наближена до квадратної форми, розмірами – 18,3×19,4 см. Висота тильної румпи – 7,2 см. На плитках передано оточений рослинним декором геральдичний щит, на полі якого – профіль розвернутої управо крилатої чоловічої бородатої голови, яка в коротких лапках тримає корону (див. рис. 11, 4).

Інші два фрагменти з верхнього окантування печі, один від грубої поліхромної плитки, политої темно-зеленою, світло-зеленою, помаранчевою та чорною поливою, другий – із зеленою поливою. На зразках – розвернута вправо аналогічна голова з бородою та косою, перед профілем поліхромного екземпляра стоїть дата – 1578 (див. рис. 11, 5–6).

Зазначимо, що хоча це геральдичне зображення на кахлях зустрічається вперше, воно добре відоме за епітафіями з Абауйвара, Кошиць, Рудабані та Требішова [25. S. 10, 13, 73–74; 26; 27. Old. 41, 43, 56; 37; 56. S. 212]. Також герб Перені представлено в оформленні залів замків Шарошпоток, Шикловш і у самому Королеві. Є він і на печатках представників роду, і в книгах Януса Панноніуса та Бенедикта Ком'яті.

На чотирьох кахлевих плитках передано герб Габсбургів – двоголовий орел з розпущеними крилами та хвостом. Його лапи розставлені в боки. У пазурах правої орел тримає меч, а лівої – скіпетр. На грудях птаха – геральдичний щит з гербом Угорщини, а над головами – корона. Біля меча написана літера “А”, скіпетра – літери “DM”, тобто “після різдва Христового”. Зразки вкриті зеленою або світло-коричневою поливою, в одному випадку є обидва ці кольори. Ширина плиток – 16,6 см; висота – 20,7 см (див. рис. 11, 7–9).

На основі археологічного матеріалу з Угорщини, Румунії та Словаччини К. Козак помітив, що на ранніх зображеннях двоголового орла птах не тримає у пазурах ні шаблі, ні булави, вінець знаходиться на головах, а не в полі між ними, кінцівки крил спрямовані до нижніх кутів. У свою чергу, на зразках XVII–XVIII ст. лише іноді зустрічається, що орел не тримає в лапах зброї і крила завжди спрямовані до верхніх кутів [44]. Ці спостереження дозволяють датувати королівські знахідки першою половиною XVII ст.

Кахлі верхнього окантування печей на Нялабі представлені значною кількістю уламків і лише три штампи підлягають реконструкції.

Перший, це коробчасті плитки, вкриті зеленою поливою. Лицеву поверхню прикрашено антропо-зооморфним зображенням (дві розвернуті у протилежні боки і зв'язані між собою хвостами риби з людськими головами). Над сюжетом розміщений ряд короноподібних наліпів. Форма виробів прямокутна, зовнішня поверхня має розміри 17,2×22,1 см. Висота тильної румпи – 7 см (рис. 12, 1).

Одиничним екземпляром представлена пластинчаста плитка, з тильного боку оспаткована напівовальним виступом-підставкою. Зовнішня сторона вкрита поливою зеленого кольору. Зразок увінчано трьома виступами у вигляді розпущених бутонів лілій. Ширина екземпляра – 24,6 см; висота – 6,3–6,9 см (див. рис. 12, 2).

Наступний вид – серія пластинчастих прямокутних кахлів печі 4 з напівовальними виступами-підставками. Прикрашені знахідки лускоподібним декором, над основою на 11,5 см височіє арфоподібний наліп. Параметри пластини: висота – 10,1 см; ширина – 15,3–15,6 см (див. рис. 12, 3).

Різноманітність типів, форм, штампів і технології виготовлення кахлевих плиток з Королева дозволяє стверджувати про функціонування на Нялабі

значної кількості опалювальних споруд. На даний момент простежено конструкції чотирьох з них.

Піч 1. Датується початком XVI ст. Її кахлеву викладку було розібрано у XVII ст. і складено у збудованій з туфових блоків паливній камері. Овальну в плані кочегарку обмежувала кладка з трьох рядів у півцегли, у верхній частині злегка нахилена всередину конструкції. На 2,5 м над нею з порівняно легких туфових блоків зведено аркове перекриття. Устя паливної камери виходило до вмонтованого у стіні димаря, за яким були дві розміщені одна над одною житлові споруди 1а та 1б. Конструктивні особливості печі дозволили визначити її як гібридний варіант кахлевих печей і кам'яних печей типу *hypocaustum* (див. рис. 4, 1–1а).

Піч 2 була у південно-західному куті споруди 1б. Зведено її наприкінці XV – початку XVI ст., розібрано під час перепланування замкових стін у XVI ст. У результаті реконструкції фортеці, від печі залишилася вмонтована у стіну паливна камера, яку закидали камінням, частково залили розчином і закрили туфовими блоками стелі споруди 1а. Збережена частина кочегарки увінчана аркою і по всій площі облицьована добре випаленою цеглою. За 20 см над аркою, у стіні, простежено квадратний у перерізі (0,1×0,1 м) невеличкий димовідвід (див. рис. 4, 2–2а).

Піч 3. Функціонувала у першій половині XVII ст. Від конструкції залишилася викладена в північно-західному куті кімнати 1а у два шари цегли і вкрита незначним шаром вимазки платформа підквадратної форми (1,1×1,2 м) (див. рис. 4, 3).

Піч 4. Її завал був біля західної стіни кімнати 2, за 0,6 м від входу до споруди. Основа печі (розміри 1,6×1,3 м) складена з невеликих туфових блоків на рівні підлоги. З південного та західного боків на туфову подушку було вертикально поставлено та з'єднано між собою залізною скобою дві кам'яні плити. Вони складали основу конструкції нижнього ярусу печі, до якого входили більше 60 мископодібних кахлів. Верхній ярус печі був зібраний із коробчастих неполиваних зразків із рослинним орнаментом, коробчастих плиток вкритих зеленою поливою з рослинним декором і зооморфними (єдинороги, птах-дракон) зображеннями (див. рис. 7, 1–2). Верхнє окантування печі представляли пластинчасті кахлі, вкриті зеленою поливою, увінчані арфоподібними наліпами (див. рис. 12, 3). Дрова до печі завантажували із кімнати, а дим відводили через прикрашений хвилястими та горизонтальними лініями масивний керамічний димар (висота – 0,86 м; діаметр нижнього отвору – 0,48 м; діаметр верхнього отвору – 0,3 м). Як вже зазначалося, 1610 р. – рік зведення печі – встановлено за датою на зразку з єдинорогами.

Біля печі 4, серед уламків стін, виявлено значну кількість шліфованих рельєфних кам'яних плит, на одній з яких зображено герб роду Перені (розвернута вліво літаюча чоловіча бородата голова в коротких лапах тримає корону) (рис. 13, 1). Також тут зафіксовано фрагменти шліфованих кам'яних блоків, прикрашених рослинним орнаментом (див. рис. 13, 3) й уламок з частиною напису – ...NVS... (див. рис. 13, 2).

На Королівському замку зібрано солідну колекцію металевих, скляних та кістяних індивідуальних знахідок. Однією з найбільш інформативних серед них

є бронзовий медальйон вагою 1,78 г. Він складається із пластини круглої форми, діаметром – 1,7 см зі зображеннями, та петлі для підвішування. Аверс: у профіль голова св. Ігнатія Лойоли з легендою – .S.IGMA.SIS. Реверс: у фас голова св. Франциска Ксаверія з легендою – .S.FRANCI.XAVR (рис. 14, 1). На думку словацького нумізмата Я. Гунки, подібні єзуїтські медальйони почали випускати в XVII ст., однак найбільш активно вони розповсюджувалися у першій половині XVIII ст. Виходячи з дати канонізації Ігнатія Лойоли та Франциска Ксаверія (1622 р.) і часу руйнування Королівського замку (1671–1672 рр.), медальйон з Королівського замку Нялаб скоріше за все датується серединою XVII ст. Також зауважимо, що його було виготовлено не у спеціалізованій майстерні, а в звичайній, ювелірній. Неосвічений майстер зробив помилку при написанні імені Ігнасію, яке стало Ігмасію. Відзначимо і нечітке зображення облич обох святих, без передачі окремих характерних деталей.

З виявлених на замку металевих виробів, також привертає увагу мідний жетон дошки-рахівниці для лічби великої кількості товарів (див. рис. 14, 2). Я. Гунка визначив екземпляр – Німеччина, Норінберг, *rechenpfenig*, 1490–1550 рр. На жетоні зображено корабель англійського типу з одного боку та державний герб Франції з ліліями, з другого. Навколо них є ряд вибитих готичним шрифтом літер недіагностичного напису [46. Р. 365].

Серед елементів поясних наборів Нялабу виділяється мідна пластинка від ремінної пряжки. Вона прямокутної форми (2,4×1,4 см), у центральній частині, до лінійної рамки, вміщено напис, від якого зберігся фрагмент ...EVILLEMOI... Літери вибито готичним шрифтом. Вище та нижче від них пряжку прикрашено випуклим спіралеподібним орнаментом (див. рис. 14, 3). Виходячи з того, що в XIV ст. таких пряжок ще не було (стиль напису – готична мінускула), а на початку XVI ст. подібні пластинки зустрічаються лише в одиничних випадках, скоріше за все даний екземпляр датується XV ст.

Дві аналогічні знахідки зафіксовано на території Північно-Східної Угорщини (монастир Сер та могильник Оргондасентміклош). Напис на них О. Трогмаєр реконструював як DE VILLEMONT і пов'язав пряжки з будівельниками-французами [58]. Подібна інтерпретація аналогій і датування Королівського екземпляру дозволяє припустити участь французьких каменотесів у перебуванні замку Нялаб. На користь цієї думки свідчить не тільки величезна кількість конструкцій кінця XV ст. з туфових блоків аркового типу замку Нялаб, для зведення яких якраз і була необхідна саме ця категорія майстрів-каменотесів, але й знахідка поруч з уламком пряжки, інструментарію каменотеса з одного робочого комплексу – два зубила з різними робочими частинами.

Про торговельні зв'язки мешканців Королівського замку свідчить половина свинцевої товарної текстильної пломби (див. рис. 14, 4). Незважаючи на масовість подібних знахідок на території Угорщини, на Закарпатті це всього другий екземпляр. Судячи з двох штифтів, скоріше за все пломба походить з Фландрії або Голландії, або з Англії. За стилістикою зображення і типологією датується вона не раніше XV ст. і не пізніше рубежу XV–XVI ст.

З кількох предметів столового набору виділяється руків'я ножа, довжиною 8,1 см. Зберігся невеликий вихід на обламане лезо гостротрикутного розрізу. Основу руків'я виготовлено із залізної пластини, товщиною 0,1 см, шириною 1 см, до закінчення якої прикріплене мідне навершя з дзьобоподібним виступом, прикрашене по гребеню поздовжніми борозенками. З двох боків трьома наскрізними мідними заклепками до основної пластини приєднані дерев'яні планки, на кожній з яких зроблено по дві невеликі мідні вставки у вигляді карткової трефи (див. рис. 14, 9).

Значна, виявлена на замку Нялаб, і монетна колекція. На сьогоднішній день вона складається з двох десятків екземплярів хронологічного діапазону від XIV до XVII ст. з помітним переважанням угорських номіналів (рис. 15, 1–18). Польського карбування лише дві монети (див. рис. 15, 19–20). Серед знахідок домінують динари Фердинанда I [39. S. 935], широко розповсюджені по всій історичній Угорщині. Тисячі подібних номіналів 1526–1564 рр. входили до складу скарбів.

У нумізматичній літературі відзначається феномен присутності значної кількості фальшованих монет XVI ст. на території Північно-Східної Угорщини. На Нялабі ця група представлена двома знахідками: мідними посрібленими підробками динарів Людовика (див. рис. 15, 12) та Фердинанда I (див. рис. 15, 15).

Для визначення часу руйнації стін замку найбільш вагому інформацію дає знахідка під завалами каміння, на глибині 4,5 м, польської монети Сигізмунда III Вази (1587–1632). Це півтора гроша 1621 р. Вага – 1,11 г, діаметр – 19 мм. Монетний двір – Будгошц (див. рис. 15, 20). Саме цей номінал дозволяє пов'язати завали каміння з одномоментною подією – фінальним руйнуванням стін у XVII ст.

Окрему групу знахідок на Королівському замку складають предмети озброєння: ядра, куля, картеч і наконечники арбалетних стріл. Їх аналіз дозволяє встановити види вогнепальної та ручної метальної зброї, які використовували захисники Нялаба і війська, що його штурмували.

Найбільші за розмірами ядра виготовлено з пористої, але доволі міцної породи каменю. Діаметр екземплярів – 8,5–9 см (рис. 16, 33–35). Частини сфер з одного боку відколоті. Це дозволяє припустити ламання снарядів від удару по кам'яній стіні замку під час обстрілу і, відповідно, говорити про використання військами, що обложували укріплення, гармат середнього калібру. Про застосування ними і порівняно легких гармат малого калібру свідчить представлене одиничним екземпляром залізне ядро, діаметром 4,6 см (див. рис. 16, 9). До озброєння атакуючих треба віднести й мушкети. Випущені з них залізні картеч та кулі мали діаметр 1,3 та 2,1 см (див. рис. 16, 7–8).

Про використання арбалетів військами, що штурмували замок, неодноразово вказувалося у низці публікацій про Королівський замок. Як аргументація, наводилися пошкодження ударних частин наконечників стріл [12]. Навершя виділено у два типи.

Тип І. Залізний черешковий наконечник, загальною довжиною 5,1 см. Ударна частина квадратна в перерізі, витягнутої пірамідальної форми,

довжиною 2,5 см. Круглий в перерізі черешок сягає близько половини довжини екземпляра – 2,6 см (див. рис. 16, 4).

Тип II. Втульчасті наконечники довжиною 8–10 см, з ромбічною або квадратною в перерізі ударною частиною (див. рис. 16, 1–3, 5–6).

Необхідно зазначити, що подібні види вогнепальної та ручної метальної зброї повинні були використовувати й захисники Нялабу. За археологічними даними до їх озброєння на сьогоднішній день, безумовно, можна віднести лише рушницю дрібного калібру. Про це свідчить виготовлена на місці свинцева картеч діаметром 1,3 см з незбитими черешками від заливання металу до форми (див. рис. 16, 10–32).

Закінчуючи побіжний огляд інвентаря фортеці, зауважимо, що аналіз стратиграфічної ситуації й отриманих знахідок свідчить про функціонування укріплень Нялабу з кінця XIII до середини XVII ст., що не суперечить інформації писемних джерел. Безперечно, додаткові відомості для конкретизації історії цієї ключової споруди дадуть результати подальших археологічних досліджень й аналіз свідчень солідного пласту писемних джерел.

ЛІТЕРАТУРА

1. Микитась В. Л., Чучка П. П. Дві Закарпатські оригінальні пам'ятки XV ст. // Мовознавство. – 1968. – № 1. – С. 62–64.
2. Мойжес В. В. Дослідження багатощарового поселення Ужгород–Горяни в 2013 р. // АДУ 2013. – К., 2014. – С. 133–134.
3. Пам'ятка архітектури XIV ст. Руїни замку в смт. Королево Виноградівського р-ну Закарпатської області. Топогеодезичні пошукові роботи і археологічні науково-дослідні роботи. – Львів, 1993. – Т. II. – Кн. 5. – Вип. I. – Шифр 93–41.
4. Прохненко И. Новые данные о восточной границе распространения керамики типа Лошнице // *Východoslovenský pravek*. – Nitra, 2007. – VIII. – С. 105–110.
5. Прохненко И. А. Меч с Королёвского замка // *Carpatica–Карпатика*. – Ужгород, 2008. – Вип. 37. – С. 186–188.
6. Прохненко И. К вопросу о создании средневековых фортификационных сооружений на территории Закарпатья // *Východoslovenský pravek*. – Nitra, 2009. – IX. – С. 205–208.
7. Прохненко И. А. Знахідки лошницького посуду на руїнах Королевського замку // Ужгородські чеські наукові читання: історія, культура, політика, право: Наук. зб. – Ужгород, 2013. – С. 32–39.
8. Прохненко И., Гомоляк О. Дослідження Виноградівського та Королівського замків у 2007 році // *Relații româno-ucrainene. Istorie și contemporaneitate*. Румунсько-українські відносини. Історія та сучасність. – Cluj-Napoca; Satu Mare, 2007. – С. 83–94.
9. Прохненко И. А., Гомоляк О. М. До історії замків Закарпаття // Військово-історичний альманах. – К., 2009. – 1(18). – С. 71–97.
10. Прохненко И. А., Гомоляк О. М. Дослідження Королівського замку в 2011 р. // АДУ 2012. – К.; Луцьк, 2013. – С. 170–171.
11. Прохненко И. А., Гомоляк О. М. Розкопки Королівського замку в 2012 р. // АДУ 2012. – К.; Луцьк, 2013. – С. 171–172.
12. Прохненко И. А., Гомоляк Е. М., Мойжес В. В. Результаты исследования Виноградского и Королёвского замков в 2007 году // *Carpatica–Карпатика*. – Ужгород, 2007. – Вип. 36. – С. 219–255.

13. Прохненко І. А., Гомоляк Е. М., Мойжес В. В. Результаты исследования Броньковского замка // *Carpatica–Карпатика*. – Ужгород, 2008. – Вип. 37. – С. 139–148.
14. Прохненко І. А., Гомоляк О. М., Мойжес В. В. Результаты дослідження Виноградівського і Королівського замків // *АДУ 2006 – 2007*. – К., 2009. – С. 296–301.
15. Прохненко І. А., Гомоляк Е. М., Мойжес В. В. Результаты исследования замков Закарпаття // *Satu Mare. Studii și comunicări. Seria arheologie*. – Satu Mare, 2011. – XXVIII/I. – S. 187–234.
16. Прохненко І. А., Гомоляк Е. М., Мойжес В. В. Результаты исследования Королёвского замка в 2011 году // *Карпатика*. – 2011. – Вип. 40. – С. 213–232.
17. Прохненко І., Мойжес В., Гомоляк О. Дослідження замків Закарпаття археологічною експедицією Ужгородського національного університету // *Історичні студії*. Зб. наук. праць з проблем давньої і середньовічної історії та етнології. – Ужгород, 2012. – Вип. 4. – С. 59–78.
18. Прохненко І. А., Мойжес В. В., Жиленко М. А. Результаты исследования Королёвского замка Нялаб в 2012 году // *Carpatica–Карпатика*. – 2012. – Вип. 41. – С. 204–248.
19. Прохненко І. А., Мойжес В. В., Жиленко М. А. Біблійні сюжети на кахлях Королівського замку // *Наукові записки Ужгородського університету. Серія: історично-релігійні студії*. – Ужгород, 2013. – Вип. 2. – С. 142–151.
20. Прохненко І. А., Мойжес В. В., Жиленко М. А. Єзуїтський медальйон з Королівського замку // *Наукові записки Ужгородського університету. Серія: історично-релігійні студії*. – Ужгород, 2013. – Вип. 2. – С. 152–163.
21. Пьянчак П., Прохненко І. А. Анализ остеологического материала замков северо-восточной части Верхнего Потисья // *Carpatica–Карпатика*. – 2008. – Вип. 37. – С. 166–177.
22. Bencze Ü. Importuri de vase ceramice central-europene în Transilvania. Secolele XIV–XVI. / [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.medievistica.ro/texte/arta>.
23. Čaplovič D., Šlivka M. Stredoveká importovaná keramika na Východnom Slovensku // *AR*. – Praha, 1985. – XXXVII. – 1.
24. Chovanec J. Palatínska kachľová pec Imricha Perényiho // *Gotické a renesančné kachlice v Karpatoch*. – Trebišov, 2005. – S. 23–54, 257–259.
25. Chovanec J., Dronzek J., Bajus L. Kostol Navštívenia blahoslavenej Panny Márie v Trebišove. – Trebišov, 2004.
26. Csoma-Csergheő M. A Perényiek középkori síremlékei // *Archaeologiai Értesítő*. – 1888. – VIII. – Old. 295–303.
27. Dercsényi D., Gerő L. A sárospataki Rákóczi-vár. – Budapest, 1963.
28. Drobná Z. Loštické poháry. K otázce jejich datování a slohového zařazení // *Český Lid*. – 1957. – 44. – S. 98–107.
29. Feld I. Gótikus és reneszánsz kályhacsempék Északkelet – Magyarországról // *Gerencsések, kályhások, tűzvígyázók. Feudáliskori kályhacsempék az Alföldről és peremvidékéről*. – Gyula, 2002.]
30. Goš V. Město středověkých hrnčírů. – Opava, 2007.
31. Goš V., Novák J. Počátky výroby loštické keramiky // *Archeologické rozhledy*. – Praha, 1978. – XXVIII. – 5. – S. 399–404.
32. Gruia A.-M. Saint George on Medieval Stove Tiles from Transylvania, Moldavia and Wallachia. An Iconographical Approach // *Studia Patzinaka*. – Cluj-Napoca, 2006. – 3. – P. 7–48.
33. Gruia A.-M. Winged Samson and popular iconography in sixteenth-century Transylvania // *Acta musei Napocensis*. – Cluj-Napoca, 2010. – 47/II. – P. 203–211.
34. Gruia A.-M. Povestiri la gura sobei. Catalog selectiv al colecției de cahle a Muzeului Național de Istorie Transilvaneie. – Cluj-Napoca, 2012.

35. Gruia A.-M. Religious representations on stove tiles from the medieval kingdom of Hungary. – Cluj-Napoca, 2013.
36. Gyuricza A. Reneszánsz kályhacsempék Északkelet – Magyarországról. – Miskolc, 1992.
37. Héczey-Markó Á., Rácz M. Perényi Péter sírköve az abaújházi református templomban // *Folia historica*. – Budapest, 2013. – XXVIII. – Old. 55–71.
38. Holčík Š. Stredoveké kachliarstvo. – Bratislava, 1978.
39. Huszár L. Münzkatalog Ungarn von 1000 bis Heute. – München, 1979.
40. Ilosvai Selymes P. Az híresneves Tholdi Miklósnak jeles cselekedeteiről és bajnokságáról való história. (bev. és jegyz. kísérte Szilády Áron). – Budapest, 1886.
41. Istrate D.-M. Cahle din Transilvania și Banat de la începuturi până la 1700. – Accent, 2004.
42. Keramische Bodenfunde aus Wien. – Wien, 1982.
43. Komáromy A. Nyalábvár és uradalma // *Ugocsa vármegye a történelemben. Válogatott írások*. – Ungvár, 2001. – Old. 16–42.
44. Kozák K. Kétféjű sasos kályhacsempék Magyarországon // *Budapest Régiségei*. – Budapest, 1963. – XX. – Old. 65–200.
45. Krása, která hřeje. Výběrový katalog gotických a renesančních kachlí Moravy a Slezska. – Uherské Hradiště, 2008.
46. Michiner M. The medieval Period and Nuremberg. Jetons, medalets at tokens. 1. – London, 1998.
47. Mihok L., Prochnenko I. A. Analysis of Iron Objects from Korolevo and Vinogradovo Castles // *Carpatica–Карпатика*. – 2008. – 37. – P. 149–165.
48. Nekuda V., Reichertová K. Středověká keramika v Čechách a na Moravě. – Brno, 1968/
49. Pavlík Č., Vitanovský M. Magický jednorožec a jeho ztvárnění na kachlích gotiky a renesance // *Archaeologia historica*. – Brno, 2008. – 33/08. – S. 539–558.
50. Polla B. Košice Krásna. K stredovekým dejinám Krásnej nad Hornádom. – Košice, 1986.
51. Prochnenko I., Mojzsesz V., Zsilenko M. A királyházi csempékálya // *A nyíregyházi Jós András Múzeum Évkönyve*. – Nyíregyháza, 2012. – LIV. – Old. 241–285.
52. Prochnenko I., Mojzsesz V., Zsilenko M. Kárpátalja középkori és kora újkorai várainak kutatása // *A nyíregyházi Jós András Múzeum Évkönyve*. – Nyíregyháza, 2013. – LV. – Old. 203–250.
53. Rusnák R. Archeologické výskumy AÚ SAV v historickom jadre Košíc // *AVANS za rok 2010: У друці*.
54. Rusu A. A. Stove Tiles with the Royal Coat of Arms of King Matthias I Corvinus // *Ephemeris Napocensis*. – București, 2012. – XXII. – P. 313–326.
55. Scharrer–Liška G. Die hochmittelalterliche Grafitkeramik in Mitteleuropa und ihr Beitrag zur Wirtschaftsgeschichte // *Römisch-Germanisches Zentralmuseum Mainz*. – Mainz, 2007. – 68. – S. 62–65.
56. Slivka M., Vallašek A. Hradky a hradky na východnom Slovensku. – Košice, 1991.
57. Székely T. A magyar bibliafordítások történetéből. – Budapest, 1957.
58. Trogmayer O. Villemont úr rejtélyes övei // *A nyíregyházi Jós András Múzeum Évkönyve*. – Nyíregyháza, 2001. – XLIII. – Old. 259–263.
- Uličný M. Premeny východoslovenskej keramiky v 13. – 17. storočí [na poklade analýzy keramického fondu z hradu Šariš] / Dizertačná práca. – Prešov, 2004.

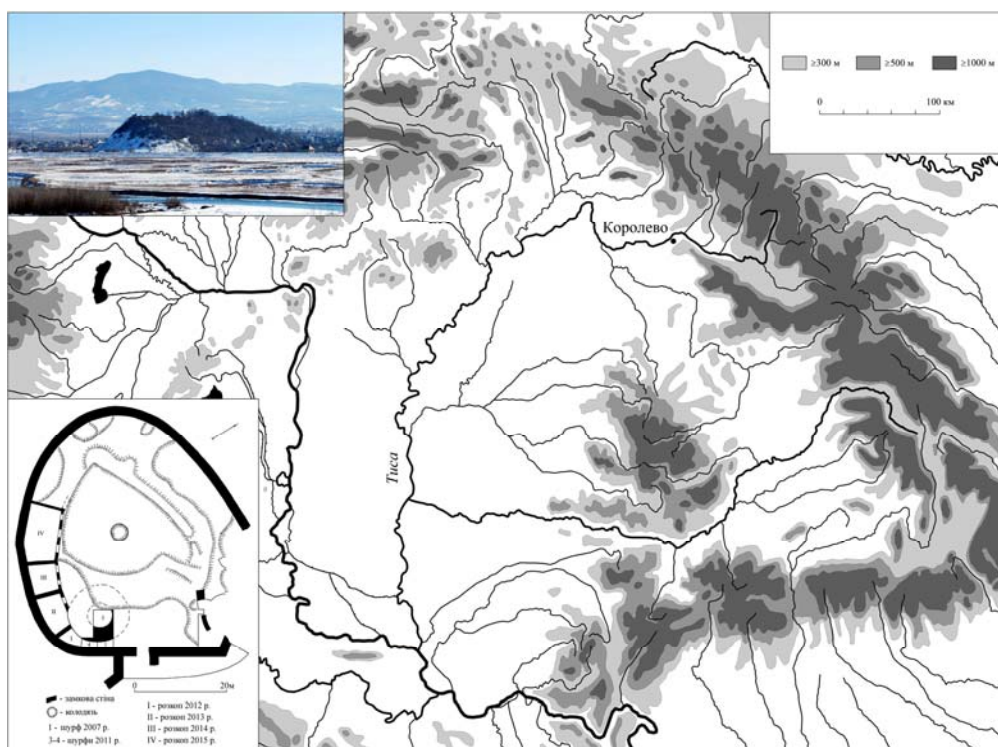

Рис. 1. Королівський замок Нялаб на карті Карпато-Дунайського ареалу.

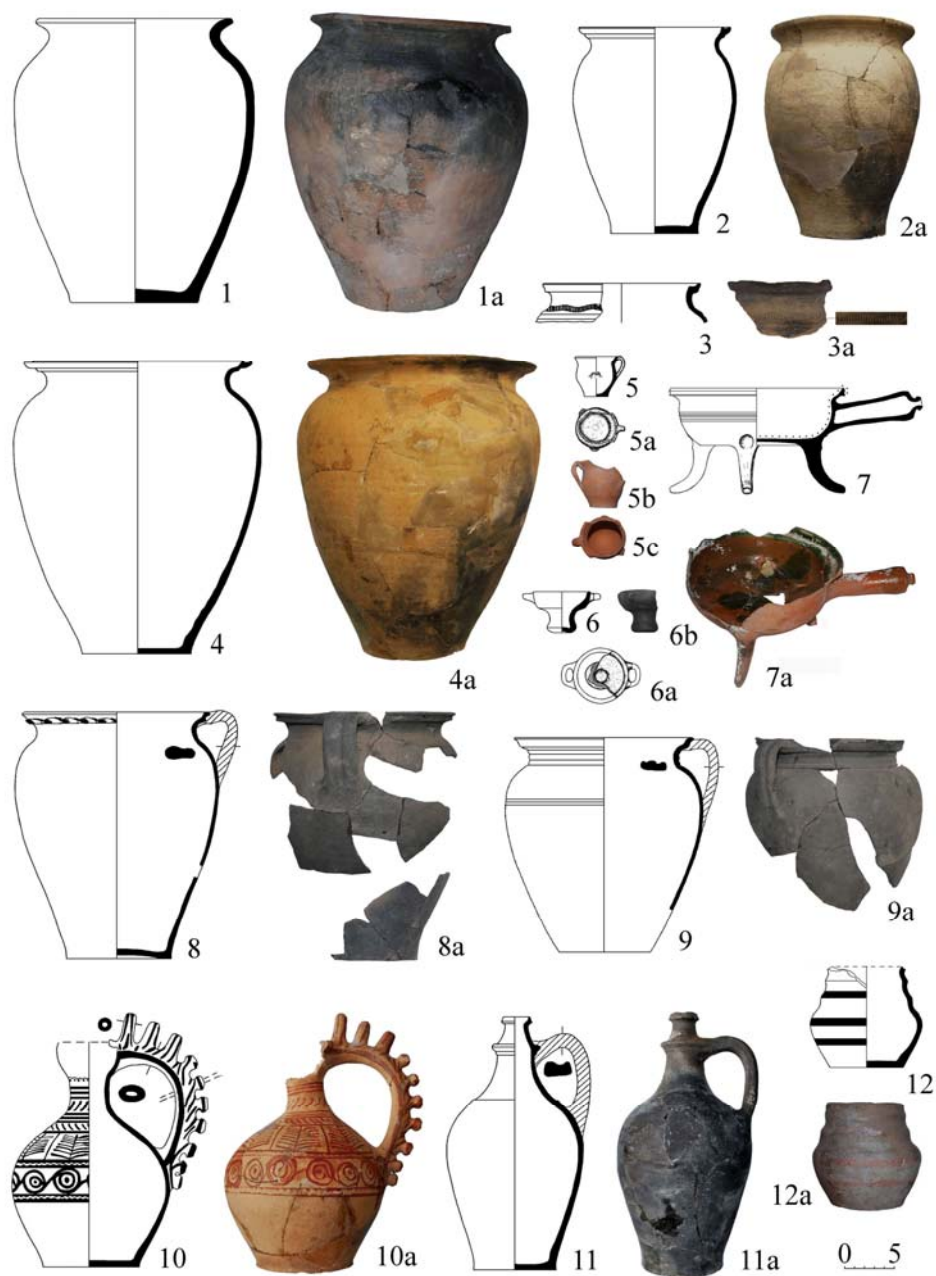

Рис. 2. Королево. Замок Нялаб. Керамічний посуд.

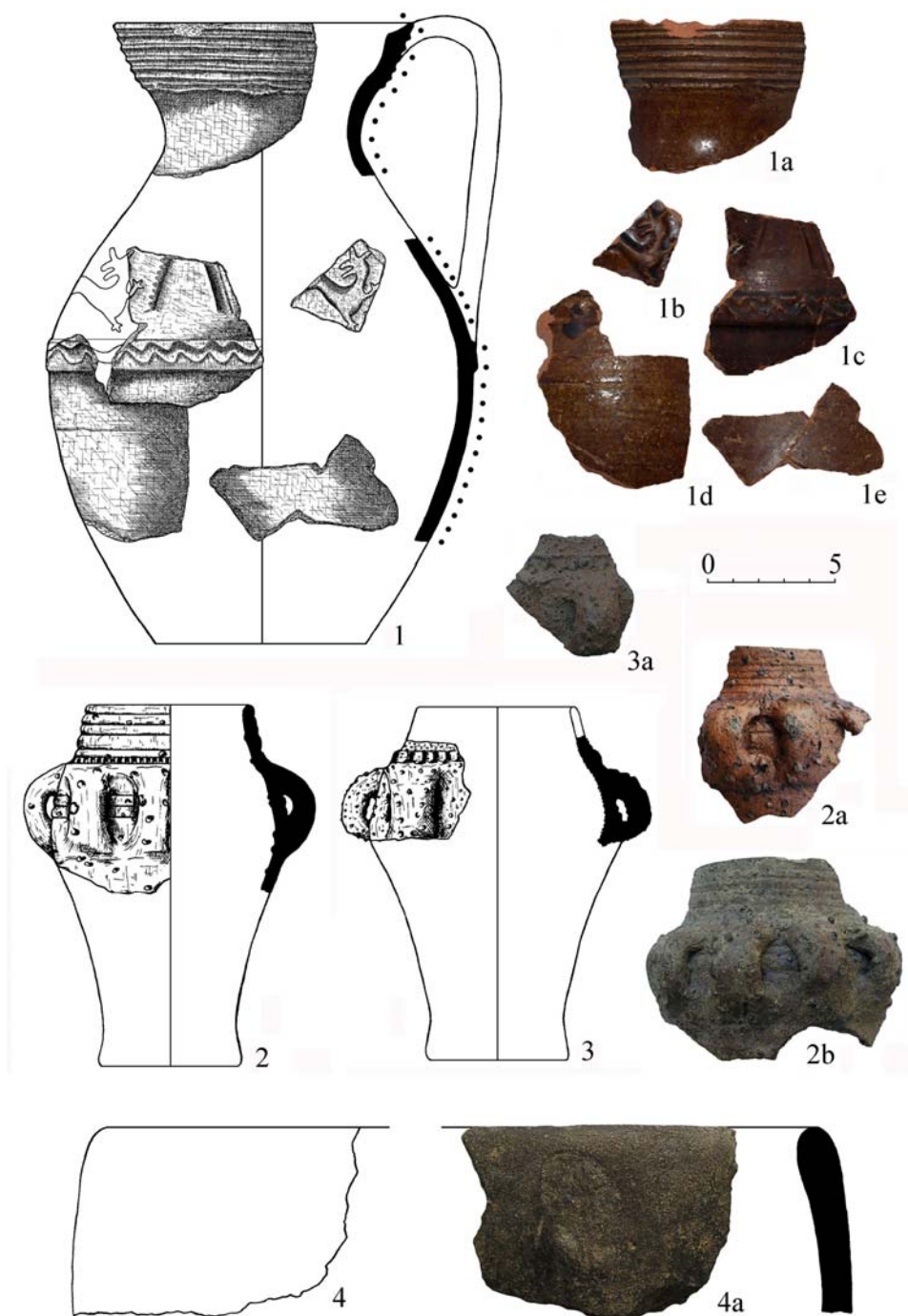

Рис. 3. Королево. Замок Нялаб. Імпортні посудини.

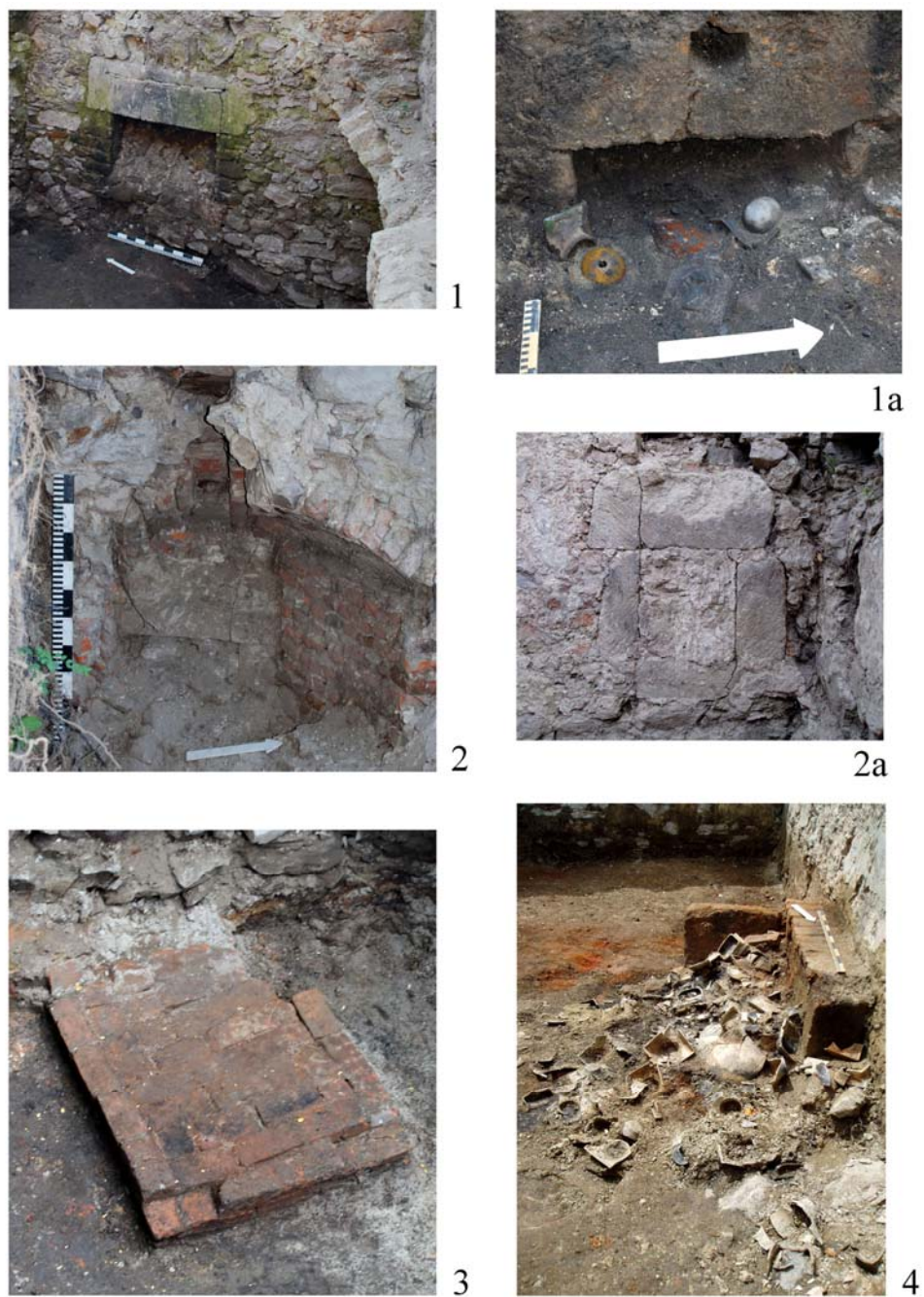

Рис. 4. Королево. Замок Нялаб. Залишки конструкцій кахлевих печей.

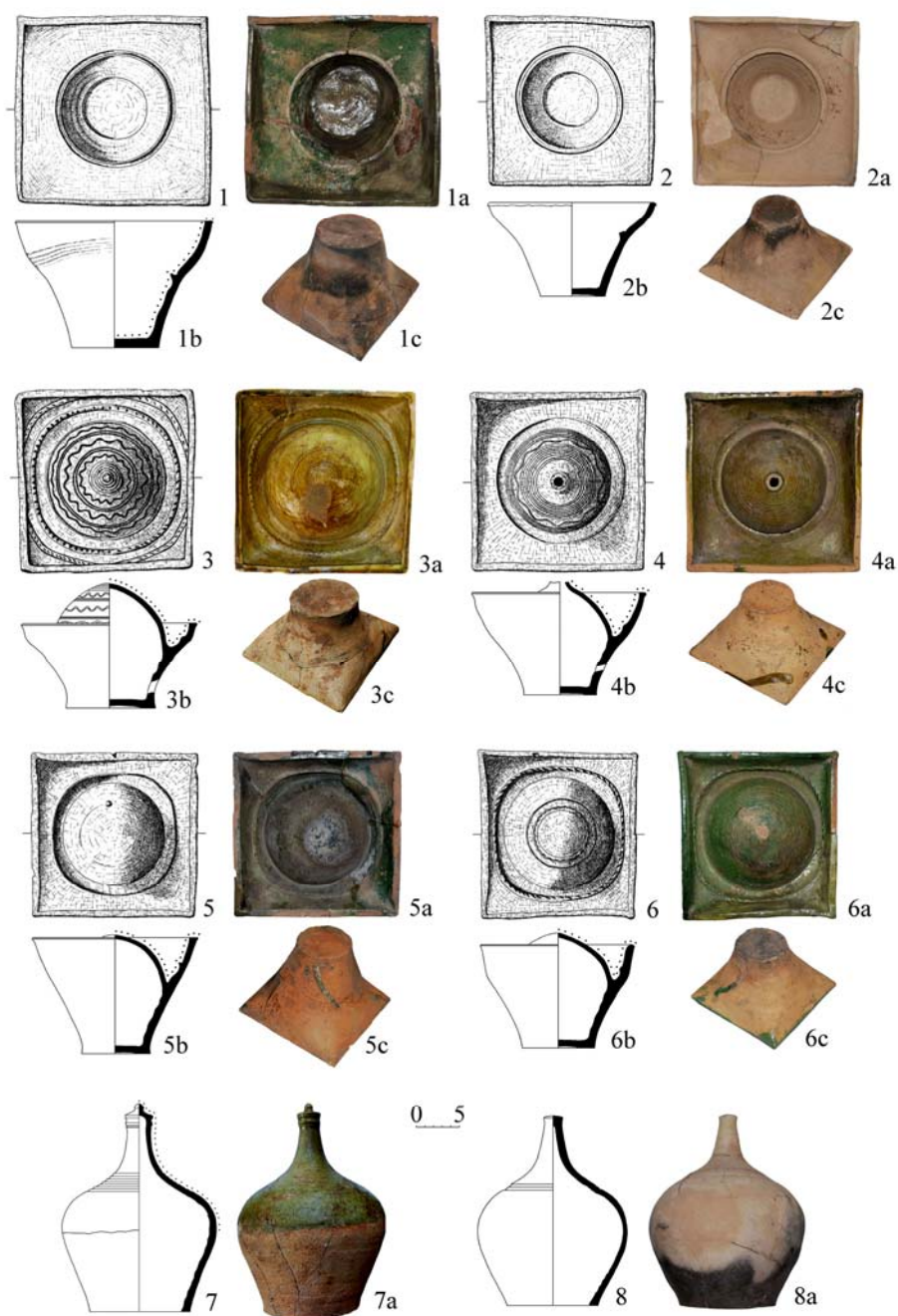

Рис. 5. Королево. Замок Нялаб. Мископодібні та цибулеподібні кахлі.

Рис. 6. Королево. Замок Нялаб. Коробчасті кахлі з рослинним орнаментом.

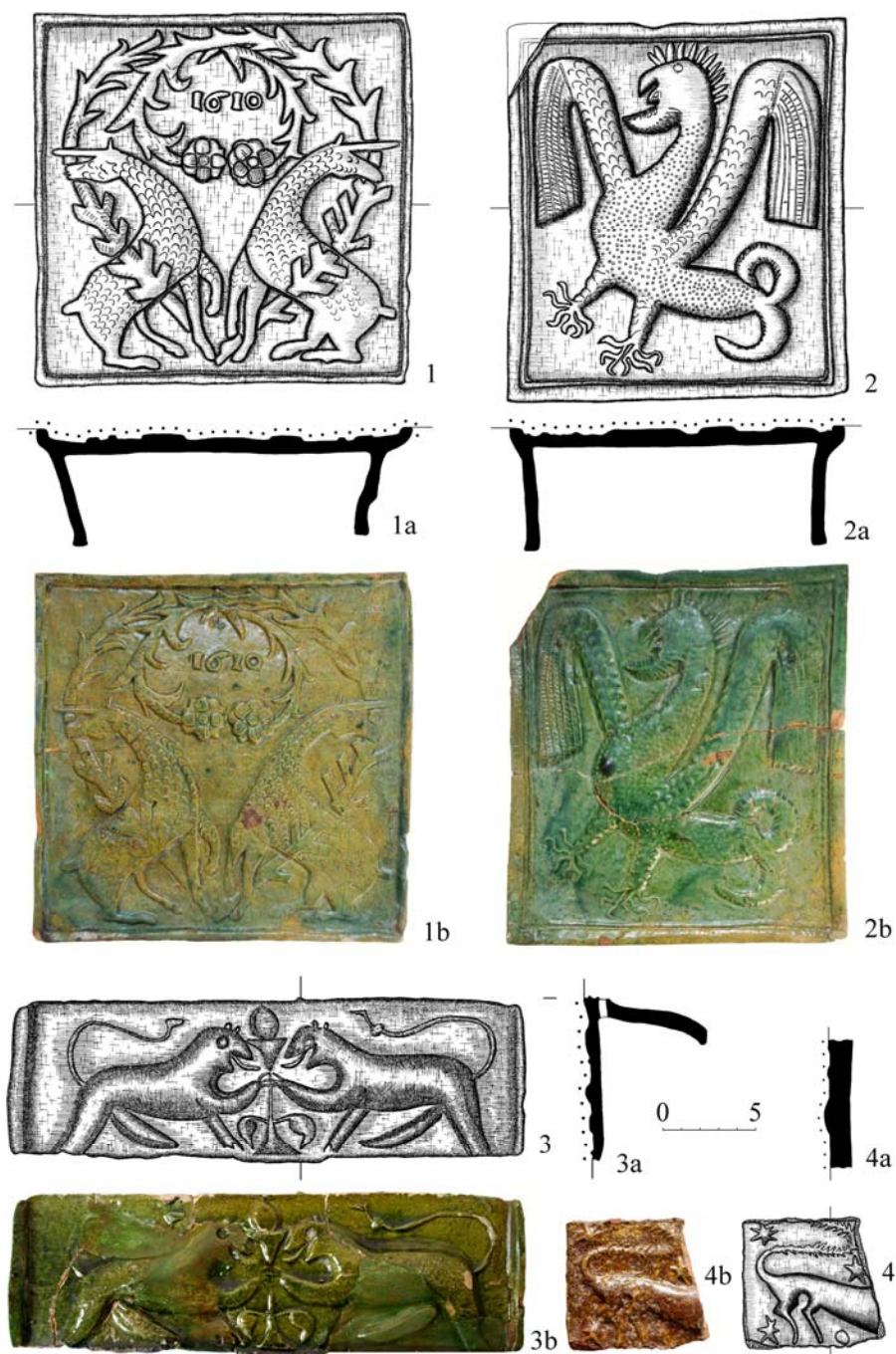

Рис. 7. Королево. Замок Нялаб. Коробчасті кахлі із зображеннями тварин.

Рис. 8 Королево. Замок Нялаб. Коробчасті кахлі з антропоморфними зображеннями.

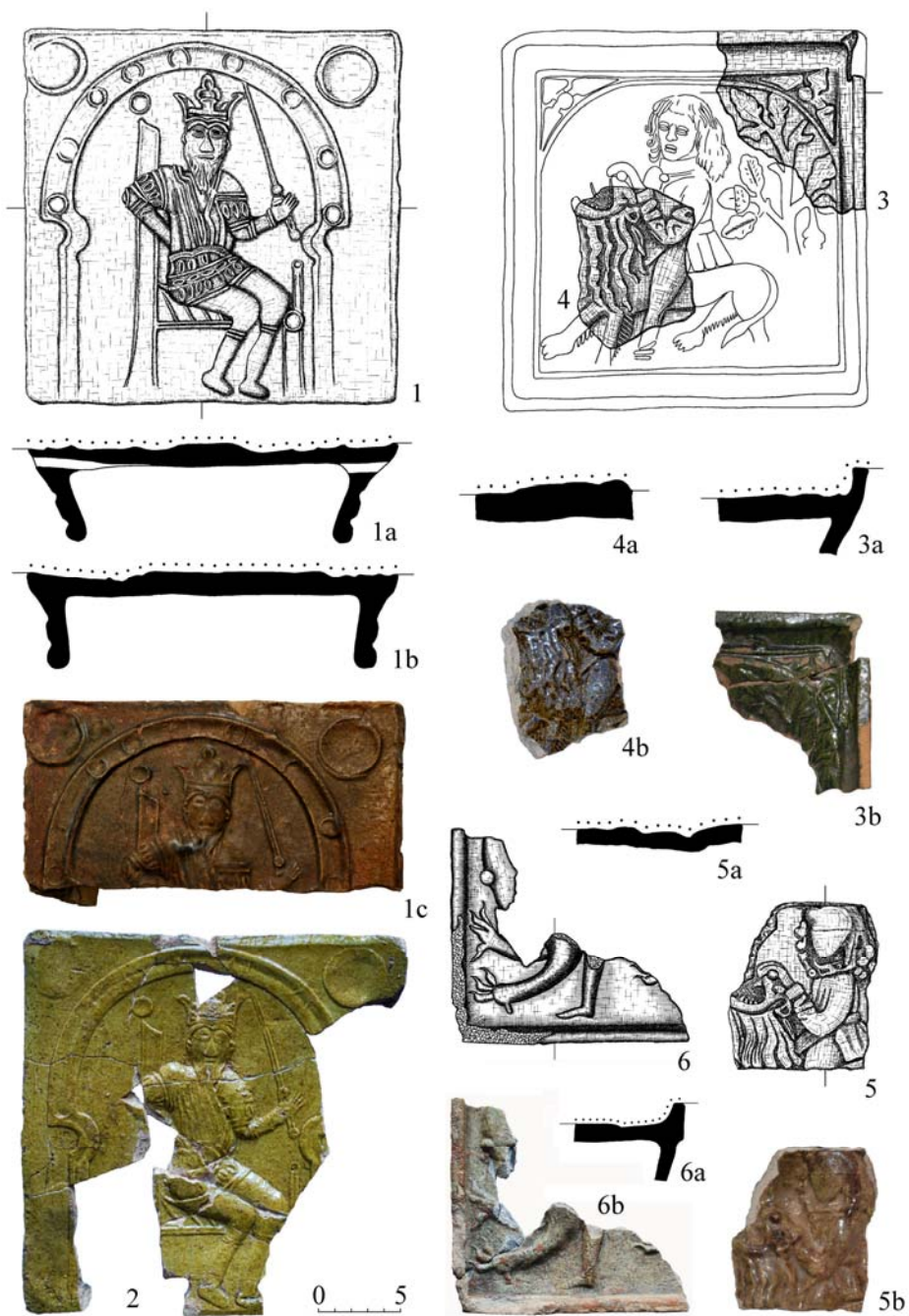

Рис. 9. Королево. Замок Нялаб. Коробчасті кахлі з біблійними мотивами.

Рис. 10. Королево. Замок Нялаб. Кахлі із зображеннями на релігійну тематику.

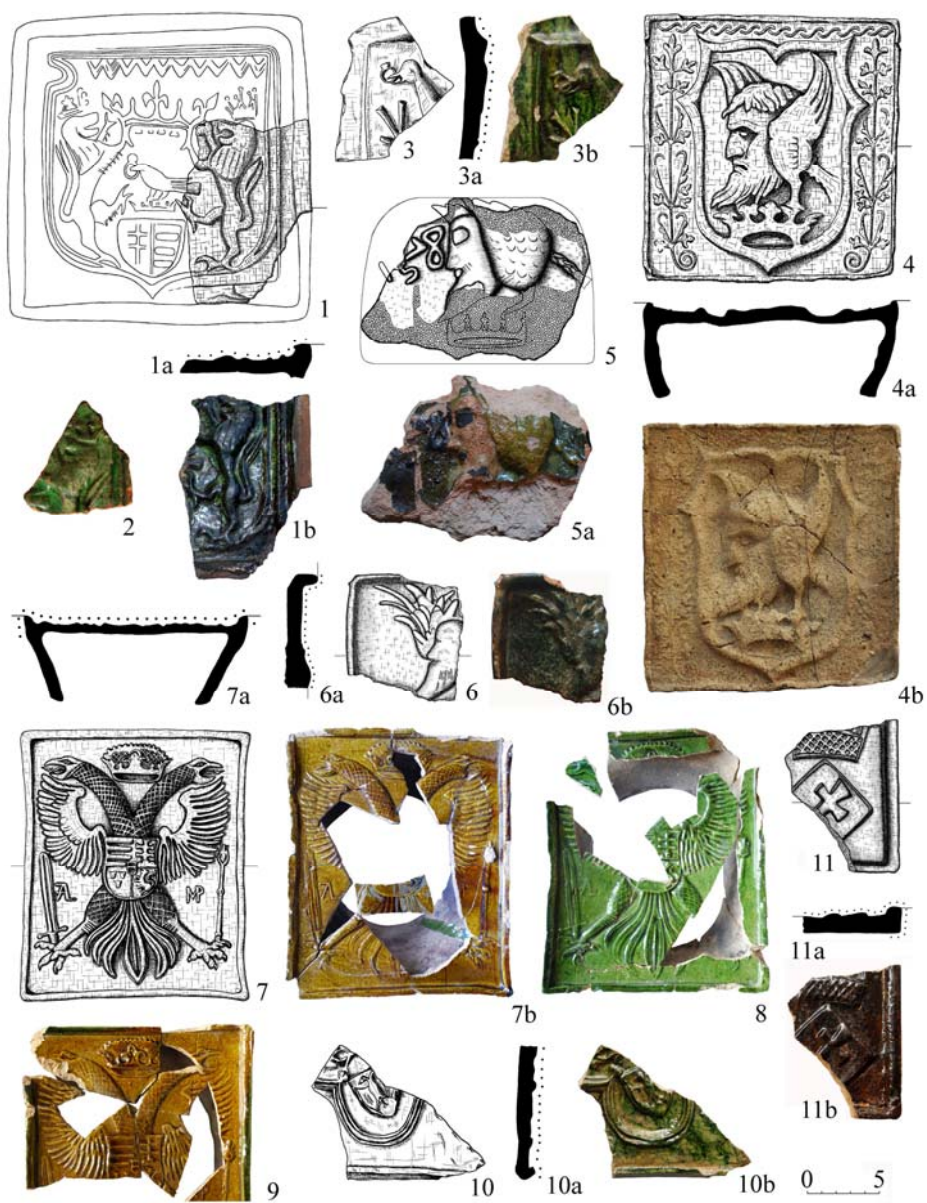

Рис. 11. Королево. Замок Нялаб. Кахлі із геральдичними символами.

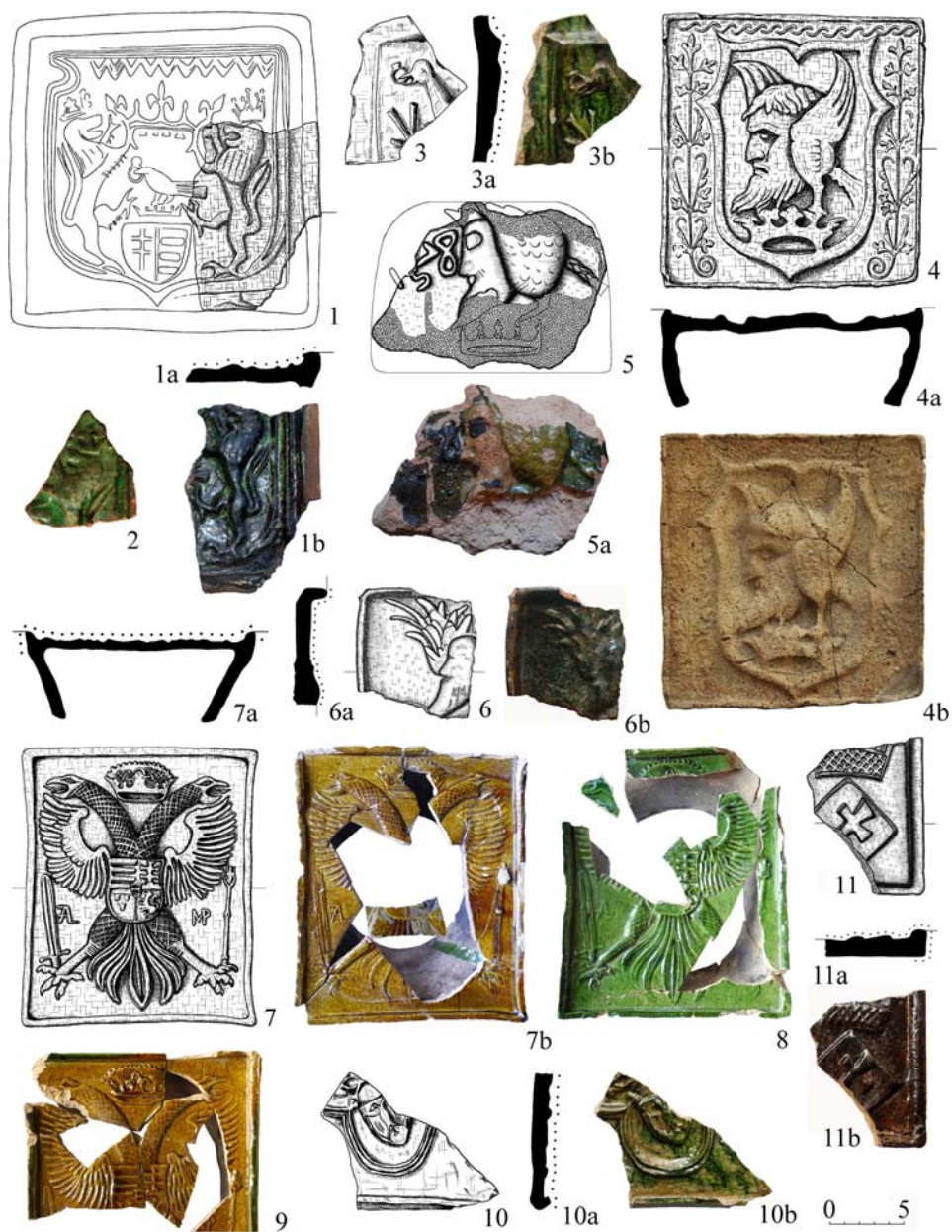

Рис. 12. Королево. Замок Нялаб. Кахлі верхнього окантування печей.

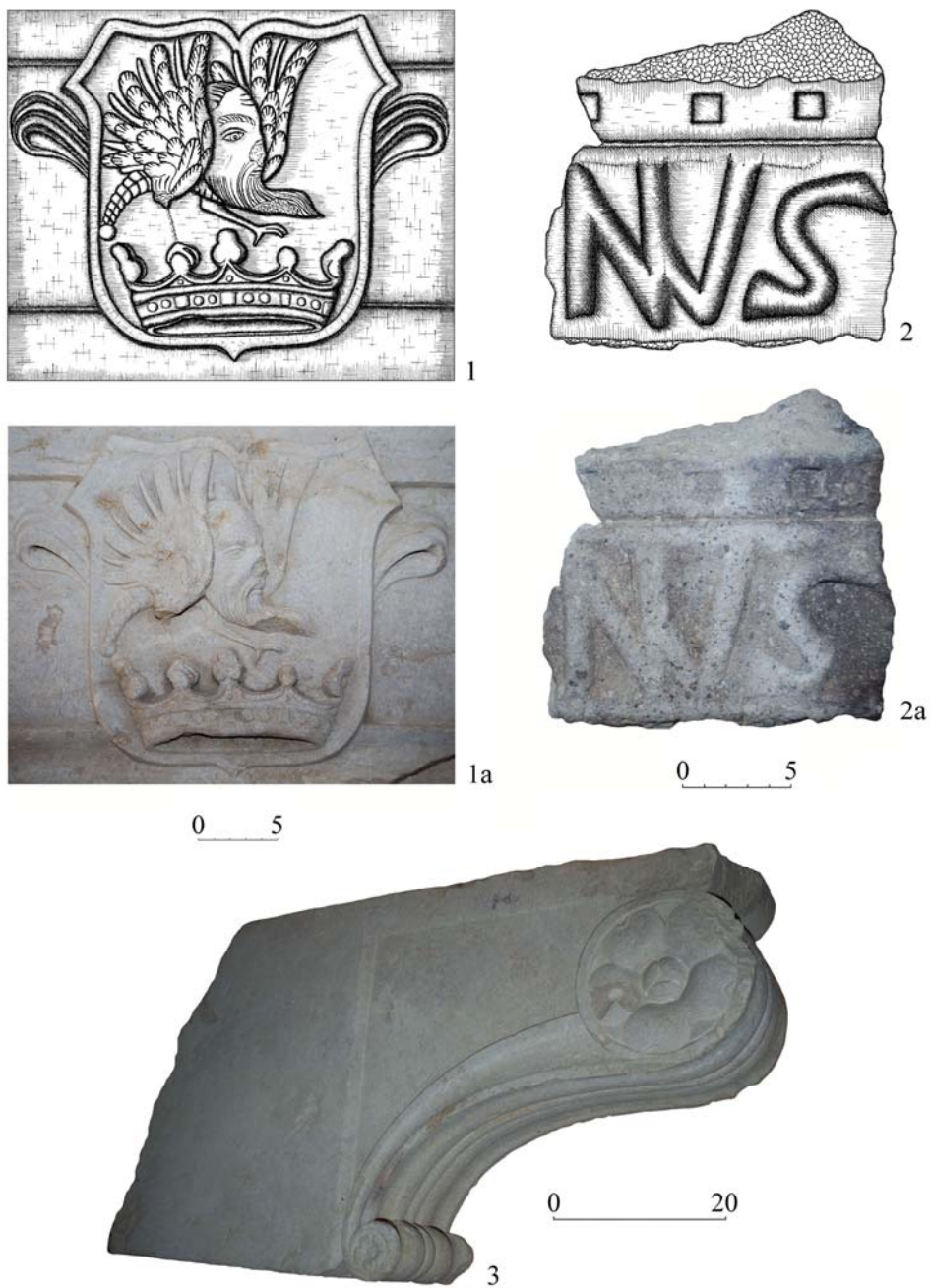

Рис. 13. Королево. Замок Нялаб. Елементи кам'яного архітектурного оздоблення.

Рис. 14. Королево. Замок Нялаб. Індивідуальний інвентар.

Рис. 15. Королево. Замок Нялаб. Монети.

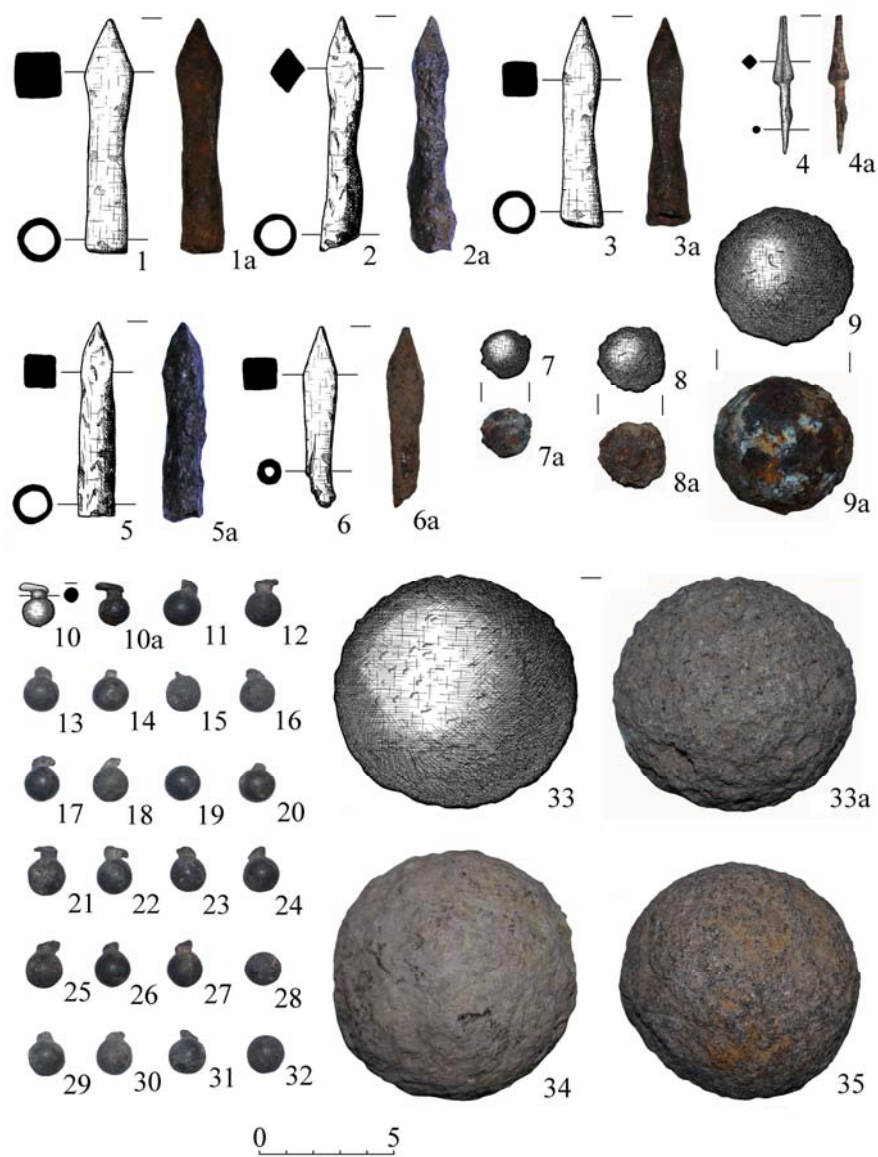

Рис. 16. Королево. Замок Нялаб. Озброєння.

KING NYALAB CASTLE
I. Prohnenko, M. Gylenko, V. Moydges
Uzhgorod National University
Narodna Sq., Uzhgorod, 88000

Located near the village Korolevo of Vynohradiv district, Transcarpathian region, Ukraine Castle Nyalab is characterized by powerful cultural layer, complicated stratigraphy and a large number of proprietary material. In the field season of 2007, 2011–2014, Uzhgorod National University expedition explored it three living rooms, observed the construction of four tile furnaces, found thousands fragments of pottery, tiles, leather, bone, glass and metal. The total dating of the findings collection is the end of XIII – the middle of the XVII centuries.

Key words: Korolevo, Nyalab castle, tile furnace, ceramic, tiles, medallion, token, textile seal, coins, weapons.

Стаття надійшла до редколегії 22. 03. 2016

Прийнята до друку 05. 09. 2016

УДК 904:711.7-035.3(477.83-25)"14/16"

**ДЕРЕВ'ЯНІ ДОРОГИ ЛЬВОВА
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ)**

М. Г. Шніцар

*Науково-дослідний центр "Рятивна археологічна служба"
Інституту археології НАН України
вул. В. Винниченка, 24, Львів, 79008, e-mail: shnitzar_87@ukr.net*

Під час археологічних досліджень, що проводились протягом останніх десятиліть у Львові, виявлено низку конструктивних елементів дерев'яних доріг – фрагментів дерев'яного настилу пізнього середньовіччя та нового часу. Два з них досліджено на території середмістя (пл. Катедральна та вул. Лесі Українки), решта – за його межами, на території колишнього Краківського передмістя (пл. Князя Ярослава Осмомисла, вул. Б. Хмельницького, вул. Городоцька). Подано їх загальну характеристику та особливості конструкції. Зіставивши результати археологічних досліджень з історичними матеріалами та існуючими історико-урбаністичними розробками, розглянуто основні напрямки доріг, а також деякі аспекти розвитку планувальної структури Львова на різних етапах його формування.

Ключові слова: Львів, дерев'яні дороги, планувальна структура, пізнє середньовіччя, новий час.

Вивчення давніх доріг і вулиць, як складових інфраструктури міста, є важливим питанням урбаністики. У середньовічних містах вони мали багато функцій. Від перебігу вулиць залежала планувальна структура міста, а їх система поділяла його на окремі квартали забудови. Однак, однією з найважливіших функцій вулиць та доріг є комунікаційна. Вона прямо залежить від стану дорожнього покриття, по якому відбувається рух. Як приклад, складні кліматичні умови та вологість ґрунту у Львові, які негативно впливали на здатність доріг здійснювати свої функції, змушували городян постійно дбати про стан їхньої поверхні. З цією метою у пізньому середньовіччі (XIV–XV ст.) та у новий час (XVI–XVIII ст.) поверхні львівських доріг замощували. Саме мощення (настил) було двох типів: дерев'яне та кам'яне.

Як і в багатьох інших середньовічних містах, дороги у Львові спочатку вкривали настилем з дерев'яних дощок та брусів. Згодом поверхні міських вулиць почали замощувати камінням. Широкому використанню деревини у будівництві епохи середньовіччя та нового часу сприяли географічні умови – розташування Львова у смузі лісів. У давнину околиці міста, яке було значно меншим за розмірами, були заліснені. Про велику кількість деревини, придатної для будівництва, на початку XVII ст. згадував І. Альнпек у своєму "Описі міста Львова". Також він зазначав, що з-поміж усіх міст Польщі, Львів мав найкращі каменоломні [7. С. 64–65]. Хоча каміння – важча для оброки сировина, проте, висока стійкість перед впливом навколишнього середовища й механічними пошкодженнями робить його довговічнішим будівельним матеріалом, аніж дерево.

Завдяки цим якостям у пізньому середньовіччі все більше використовували при будівництві каміння, яке з плином часу поступово витісняло дерево.

Відомості про час заміни дерев'яного настилу на кам'яну бруківку донесли до нас історична традиція. Зокрема, Б. Зиморович зазначає, що від 1490 р. міські вулиці, які раніше вкривали дошками та колодами, розпочали замошувати кам'яною бруківкою [7. С. 28]. Натомість у “Хроніці міста Львова” Д. Зубрицького наведено відомості, які засвідчують, що брукування вулиць Львова розпочалось майже на півстоліття швидше. У згадці від 1452 р. він зазначає, що пл. Ринок й головні вулиці вже були забруковані, для чого місто щороку наймало брукарів. А у 1487 р. на деяких бічних вулицях, де ще було дерев'яне мощення, його замінили на кам'яний брук [6. С. 97, 112]. Отже, писемні джерела свідчать, що у Львові почали брукувати дороги із середини XV ст., спочатку бруківку було покладено на пл. Ринок та головних вулицях міста, а до кінця XV ст. вже було забруковано усі вулиці на середмісті.

Незважаючи на понад столітню історію археологічних розкопок у Львові, залишки давніх доріг з дерев'яним настилом було виявлено та досліджено лише в останні десятиліття, а більшість з них – протягом останніх років. За цей період науковцям вдалось дослідити ряд невеликих відрізків вулиць, як в середмісті, так і за його межами (рис. 1).

Найдавнішим зафіксованим мощенням дороги у Львові є фрагмент дерев'яного настилу відкритий на вул. Лесі Українки, навпроти будинку № 7. Його виявила і дослідила експедиція НДЦ “РАС” ІА НАНУ у 2012 р. [3. С. 233]. Цей відрізок дороги, покладений з масивних поперечних дощок на поздовжніх брусах, орієнтований по осі південний захід – північний схід; зверху настил дороги перекривав каналізаційний короб XVIII ст. (рис. 2). Її напрям не співпадає з жодною із сучасних вулиць, які, як відомо, свою планувальну структуру в середмісті отримали ще в період локації Львова на магдебурзькому праві. Дослідженнями встановлено, що на дорогу зверху також посаджено Високий мур, а отже, вона мусила функціонувати до часу спорудження оборонної стіни, тобто до другої половини XIV ст. Попередньо, не маючи результатів дендрохронологічного аналізу, її можна датувати в межах XIII–XIV ст.

Дослідження частково підтверджують концепцію Р. Могитича про розвиток планувальної структури “долокаційного” Львова (рис. 3). Йдеться про те, що давня дорога на Галич не проходила сучасною вул. Краківською, а мала більш довільну форму і пролягала дугою, повторюючи обриси берега по трасі вул. Театральної [12. С. 15]. На думку Ю. Диби, таке відхилення дороги відносно сучасних вулиць доводить ключову роль Низького Замку у первинній планувальній структурі міста [5. С. 17]. Таким чином, ця мостова відображає первісну (долокаційну) планувальну структуру міста, яка за осі мала дороги, до яких добудовували елементи міської структури, а не цілеспрямовану містобудівельну діяльність, що у своїй основі мала ринкову площу, від якої розплановувались вулиці [12. С. 15].

Ще одну мостову, що відображає первісну планувальну структуру Львова, досліджено у 1992 р. на місці будівництва готелю “Золотий Лев” (нині ринок

“Добробут”). На жаль, на сьогоднішній день результати цих досліджень не знайшли належного висвітлення у літературі, тому відомості про цю дорогу досить скупі. Відомо, що мостову було викладено з дерев'яних дощок на двох поздовжніх лагах і скріплено дерев'яними тиблями. Один кінець вулиці, очевидно орієнтованої по осі північний схід – південний захід, вів у напрямку до храму Івана Хрестителя, протилежний – до містка через потічок. Судячи з фото дороги, її ширина сягала понад 2 м [13. С. 40–41]. Зважаючи на характер дороги, її топографію та ширину настилу, можна стверджувати, що в даному випадку маємо справу не з головною, а однією з бічних вулиць Львова долокаційного періоду.

Систему двох різночасових мостових було відкрито у середмісті Львова, на пл. Катедральній у 2006 р. Верхній ярус являв собою поперечний настил з дощок, покладених на два поздовжні лежні. Він мав Т-подібне розгалуження. Одна з його гілок пробігає по сучасній вул. Галицькій, а друга відгалужується у західному напрямку до вул. П. Беринди. Нижній ярус зберігся лише на рівні дерев'яних підкладок з пазами під настил. Він має виразно інший напрямок від верхніх доріг, прямуючи по осі Ратуша–Катедра. Мостові характеризуються плавними поворотами та менш строгою регулярністю у плані [15. С. 14–15]. Виявлені дороги відображають ранню планувальну структуру готичного Львова, і свідчать про те, що планувальна структура локаційного Львова на ранньому етапі не була ще остаточно сформована і вулиці зазнавали незначних коригувань своїх напрямків.

Дещо більше відомостей про дерев'яні дороги здобуто під час розкопок на передмістях Львова. Зокрема, найцікавіші результати отримано у процесі досліджень, які провели працівники НДЦ “РАС” ІА НАНУ в 2010 р. на пл. Князя Ярослава Осмомисла. Тут вдалося дослідити декілька фрагментів дерев'яних доріг [9. С. 215–216].

На перетині осі вул. І. Гонти – Торгова на середині пл. князя Ярослава Осмомисла виявлено фрагмент вилазки* Краківської брами, в якому зафіксовано залишки мостових. Тут частково збереглися три яруси настилу з дерев'яних брусів, покладених поперек на поздовжніх лагах. Дорога, як і сама вилазка, орієнтована по осі південний схід – північний захід. Найкраще збережений нижній ярус настилу на підставі дендрохронологічного аналізу датовано XIV ст., тобто час його спорудження співпадає з появою фортифікацій середмістя.

У північній частині площі зафіксовано розгалуження двох доріг (рис. 4). Дорога 1, від якої зберігся один ярус, плавно відгалужується і завертає у східному напрямку. Дорога 2, із збереженими двома ярусами, прямує у північному напрямку до сучасної вул. Б. Хмельницького. Зауважимо, що верхній настил дороги мав дещо зміщений напрямок щодо нижнього. Це можна пояснити коригуванням напрямку дороги на різних етапах її функціонування. Верхній ярус настилу на основі дендрохронологічного аналізу датовано серединою XVI ст.

---

* Вилазка – оточений мурами своєрідний міст-коридор, що провадив під кутом до міської брами.

Продовження дороги 2 було простежено дещо північніше навпроти будинку № 1 вул. Б. Хмельницького [10. С. 12–14].

У зв'язку із реконструкцією вул. Б. Хмельницького у 2013 р., проведено археологічні дослідження на її відрізку від пл. князя Ярослава Осмомисла до вул. Мулярської. Тут, у кількох місцях, вдалося зафіксувати залишки дороги з дерев'яним настилом. Це були дубові дошки, вистелені поперек на масивних поздовжніх колодах. Тут її простежено навпроти будинків № 10, 13, 27–29 [2. С. 175–176]. В одному із шурфів (навпроти будинку № 10) зафіксовано три яруси дороги, нижній з яких дослідники датують другою половиною XV ст. Результати досліджень засвідчують, що напрямок давніх мостових загалом співпадає з осями сучасної вулиці. Отримані матеріали, співставленні з попередніми дослідженнями, засвідчують, що виявлені тут залишки мостових є продовженням дороги 2, відкритої при розкопках на пл. князя Ярослава Осмомисла у 2010 р.

Ще один відрізок дерев'яної дороги досліджено у 2013 р. на початку вул. Городоцької. Напрямок збережених двох ярусів дерев'яного настилу, верхній із яких дослідники відносять до XVII ст., на даному відрізку співпадає з осями сучасної вулиці [4. С. 2]. Отримані матеріали також добре корелюються з результатами досліджень на пл. князя Ярослава Осмомисла, тому можна припустити, що цей відрізок дерев'яної дороги є продовженням настилу, виявленого у вилазці Краківської брами.

Результати археологічних досліджень, зіставлені з історичними матеріалами, доповнюють відомості про систему вуличної мережі та доріг давнього Львова і дають змогу простежити певні зміни у її розвитку на різних етапах становлення. На жаль, писемні джерела – мало інформативні щодо цієї проблематики. Більше відомостей про розвиток вуличної мережі Львова й перебігу основних шляхів можна почерпнути з картографічних джерел. Вивчення історичних планів та карт Львова XVII–XVIII ст., які загалом відтворюють планувальну структуру міста, сформовану після локації на магдебурзькому праві (привілей надано 1356 р.), засвідчують зв'язок сучасної вуличної мережі у межах території історичної забудови Львова з давньою планувальною сіткою [1. Ч. 2].

Таким чином, під час археологічних робіт вдалось частково дослідити дерев'яні дороги, які були складовими давніх шляхів, що вели з середмістя через Краківську браму. Власне, зафіксовано два основні шляхи. Перший, який вів із вилазки Краківської брами, що проходила під кутом до міських фортифікацій по осі південний схід – північний захід, завертав на захід, оминаючи оборонні споруди і прямував до Городка. На відрізку при міських мурах (вул. Торгова) напрямок дороги на різних етапах, ймовірно, зазнавав певних змін у зв'язку з розбудовою оборонних споруд міста. Другий напрям, що вів на Белз та Жовкву (з XVII ст.), на виході з вилазки, завертав на північ – на виліт вул. Б. Хмельницького і далі проходив по її трасі. Ще на початку цього шляху при костелі Марії

Сніжної йшло відгалуження на схід*. Сама ж вулиця Б. Хмельницького, яка первісно входила до давньоруського підгороддя, є однією з найстаріших у Львові і відома з XIII ст. як Волинський шлях [11. С. 218].

Порівнявши дані археології з історичними матеріалами, можна стверджувати, що давній шлях, який сполучав Львів з Галичем та Белзом пролягав таким чином: у долокаційний період він проходив сучасними вулицями Б. Хмельницького (тут на відрізу в межах підгороддя княжого періоду, ймовірно як і в період локації, повторював контури сучасної вулиці), яка своєю чергою, була головною планувальною віссю міста у XIII – першій половині XIV ст. Далі вона прямувала у бік вул. Театральної, по якій проходила дугою з деяким відхиленням, повторюючи контури рельєфу. В наступний локаційний період (з середини XIV ст.), коли нове місто, засноване на магдебурзькому праві, розбудовувалось, цей шлях в межах середмістя залишився головною його планувальною віссю (про що свідчить розташування двох міських брам – Галицької та Краківської, яке в принципі співпадає з напрямком шляху), проте зазнав коригування. Відбулось вирівнювання, в результаті чого його вісь дещо зміщено на схід і тепер він проходив прямою лінією по трасі сучасних вулиць Краківської та Галицької, перетинаючи із заходу ринкову площу.

Щодо особливостей конструкції дерев'яних доріг, то дослідженнями встановлено, що дерев'яний настил у всіх випадках було покладено поперек дороги. Всього зафіксовано декілька його варіантів. У більшості випадків мостові викладали із масивних дощок, товщиною понад 5 см. Мощення з брусів зафіксовано лише на пл. Князя Ярослава Осмомисла. Як правило, настил клали поверх поздовжніх брусів-лаг. Їх не мали лише нижні яруси настилу доріг на пл. князя Ярослава Осмомисла, які покладено на мергелево-кам'яну подушку. Часто для скріплення у настилі та на лагах були пази (вул. Б. Хмельницького, пл. князя Ярослава Осмомисла та Катедральна), а для скріплення настилу і лаг дороги із “Золотого Лева” та у верхньому ярусі мостової на пл. Катедральній використовували дерев'яні тиблі. В залежності від інтенсивності руху та тривалості функціонування доріг, у різних місцях було від одного до трьох ярусів настилу, які, як правило, були покладені один поверх другого. Інколи дороги зазнавали коригування напрямків, тому осі різних ярусів мали відхилення одна від одної. Достатньо потужний шар (до 0,5 м) між двома ярусами дороги зафіксовано лише на вул. Городоцькій. На жаль, ширину настилу вдалося встановити лише на двох дорогах – на пл. князя Ярослава Осмомисла та на “Золотому Леві”.

---

* Археологічними роботами 2013 р. залишки її настилу вдалося простежити майже до церкви Св. Миколая. У результаті археологічних досліджень 2015 р., поблизу церкви Параскеви П'ятниці в межах сучасної вулиці, зафіксовано край давньої дороги, що датується XVII ст. Щоправда, на цьому відрізу її поверхня була не заощена – тут лише наявна дрібнокам'яна підсіпка [16. С. 18–19]. Також вивчення картографічного матеріалу та топографія львівських храмів на цьому напрямку засвідчують, що траса давнього шляху в цілому й надалі співпадає із сучасною вулицею Б. Хмельницького.

Ширина обох доріг (1 і 2) з пл. князя Ярослава Осмомисла – приблизно однакова і сягає трохи більше 4 м. У принципі така ширина дороги є тим необхідним мінімумом, щоби при зустрічному русі могли розминутися два вози. Дорога ж із “Золотого Лева” майже вдвічі вужча і сягає близько 2 м. Очевидно, у середньовічному Львові вулиці поділялися на головні та другорядні. Ширина замощеної частини головних вулиць сягала понад 4 м, другорядні ж були вдвічі вужчими.

На сьогоднішньому етапі досліджень важко визначити закономірності у використанні того чи іншого варіанту настилу в різних місцях. Однак можна з певністю говорити, що відмінності в деталях конструкції настилу, які відображають застосування тих чи інших технічних прийомів залежали від багатьох чинників: від локалізації дороги в певній частині міста, інтенсивності руху по ній, наявності достатньої сировини для будівництва, природних умов (типу ґрунтів, заболоченості місцевості тощо), будівельних традицій.

Загалом дерев’яні дороги з поперечним настилом на поздовжніх лагах є найпоширенішим типом мостових епохи середньовіччя і мають досить широку географію. Такі мостові досліджено під час археологічних досліджень у Новгороді, Києві, Вроцлаві [8. С. 50–115. Рис. 6–44; 17. С. 179–180; 18. S. 119–121. Рис. 1]. Якщо у Новгороді та Києві вони є чи не єдиним типом мостових, то у Вроцлаві зафіксовано декілька їх типів. При цьому найпоширенішим типом був покладений без поздовжніх лаг просто на піщану подушку [18. S. 126]. Відомі і більш складні конструкції із Вроцлава, де настил покладено на решітці з брусів та колод. На думку дослідників, це визначало найвищий стандарт мостових у місті [19. S. 21. Рис. 15–17]. Мостову аналогічної конструкції відкрито і на Західній Україні, в м. Рівне (щоправда, вона пізнішого часу – XVIII ст.) [14. С. 271–272. Рис. 1]. Більшість львівських доріг відносяться до першого типу. До другого, спрощеного (настил без поздовжніх лаг), відносяться лише нижні яруси двох доріг на пл. князя Ярослава Осмомисла. Немає зовсім у Львові мостових з настилом на дерев’яних решітках, що можна пояснити відсутністю потреби у складніших конструкціях, оскільки тут дороги з настилом на поздовжніх лагах, за даних природних умов, могли в повній мірі виконувати свої функції.

Згідно з археологічними матеріалами, час використання дерев’яного настилу на вулицях Львова припадає практично на весь період пізнього середньовіччя та ранні етапи нового часу. Проте зафіксовано деякі просторові відмінності у часі його застосування. Зокрема, на території середмістя мостові були в експлуатації лише до кінця XV ст., тобто лише на протязі пізнього середньовіччя, на що вказують ряд фактів. Насамперед, незважаючи на інтенсивність археологічних досліджень, проведених на території середмістя, тут не виявлено жодного фрагмента дерев’яного настилу, який можна датувати пізніше згаданого часу. На території середмістя виявлено ряд давніх кам’яних мощень, окремі з яких датуються XV–XVI ст. Також про заміну в XV ст. дерев’яного настилу на кам’яний брук засвідчують і письмові джерела (“Хроніка міста Львова”). Щодо території передмість, то на відміну від “міста в мурах”, тут дороги, вкриті дерев’яним настилом, ще довго виконували свої функції – їхнє використання фіксується аж по XVIII ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Атлас українських історичних міст. Т. 1: Львів. / За наук. ред. М. Капралю. – К., 2014.
2. *Войтович Н., Войтович М.* Результати археологічних досліджень на вул. Б. Хмельницького у м. Львові // АДУ 2013. – К., 2014. – С. 175–177.
3. *Войтович Н., Лазурко О., Шніцар М.* Дослідження у м. Львові по вул. Лесі Українки // АДУ 2012. – К.; Луцьк, 2013. – С. 232–233.
4. *Войтович Н., Ткач Є.* Звіт про результати пам'яткоохоронних робіт (археологічного нагляду) під час капітального ремонту вулиці Городоцької (від вул. Т. Шевченка до вул. Шпитальної) у м. Львові у 2013 р. // Наук. архів НДЦ РАС ІА НАН України. – Львів, 2014. – НД 2014: АР-5.
5. *Дибя Ю.* Планувальна структура долокаційного Львова // Атлас українських історичних міст. Т. 1: Львів. / За наук. ред. М. Капралю. – К., 2014. – С. 17–20.
6. *Зубрицький Д.* Хроніка міста Львова / Перекл. з пол. І. Сварника. – Львів, 2006.
7. Історія Львова в документах і матеріалах. – К., 1986.
8. *Колчин Б. А.* Топографія, стратиграфія и хронология Неревского раскопа // МИА. – 1956. – № 55. – С. 44–137.
9. *Лазурко О., Ткач Є., Шніцар М., Войтович М.* Дослідження в м. Львів на пл. Кн. Осмомисла // АДУ 2010. – К., Полтава, 2011. – С. 215–216.
10. *Лазурко О., Ткач Є., Шніцар М.* Звіт про результати археологічного нагляду під час реконструкції пл. Князя Ярослава Осмомисла у м. Львові у 2010 р. // Наук. архів НДЦ РАС ІА НАН України. – Львів, 2014. – НД 2010: АР-7.
11. *Мельник Б.* Вулицями старовинного Львова. – Львів, 2002.
12. *Могитич Р.* Розвиток планувальної структури північно-західної частини львівського середмістя (до кінця XIV ст.) // Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація». – Львів, 2000. – Вип. 11. – С. 15–22.
13. *Петегирич В., Филипчук М.* Город під Золотим Левом // Літопис Червоної калини. – Львів, 1993. – Ч. 3–4 (21–22). – С. 39–42.
14. *Прищепя Б. А., Чекурков В. С., Войтюк О. П.* Роботи в м. Рівне на пл. Театральна // АДУ 2010. – К.; Полтава, 2011. – С. 271–272.
15. *Шишак В., Лукомський Ю., Войтович Н., Лазурко О.* Звіт про рятівні археологічно-архітектурні дослідження на площах Кафедральній та Ринок у Львові 2006 року // Наук. архів НДЦ РАС ІА НАН України. – Львів, 2006.
16. *Шніцар М., Ткач Є.* Звіт про результати пам'ятко-охоронних робіт (археологічного нагляду) під час реконструкції вулиць Гайдамацької і Богдана Хмельницького у м. Львові у 2015 р. // Наук. архів НДЦ РАС ІА НАН України. – Львів, 2014. – НД 2015: АР-2.
17. *Янченко В. В.* Реконструкція мостових давньоруського Києва (досвід “Парку Київська Русь”) // Археологія і давня історія України. – К., 2013. – Вип. 10. – 178–184.
18. *Buśko C.* Nawierchnie ulic średniowiecznego Wrocławia // Archaeologia historica polona. – Toruń, 1997. – Т. 5. – S. 117–132.
19. *Piekalski J.* Elementy infrastruktury średniowiecznego Wrocławia // Wrocław na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych // Wrocławia antiqua. – Wrocław, 2004 – Т. 6. – S. 9–24.

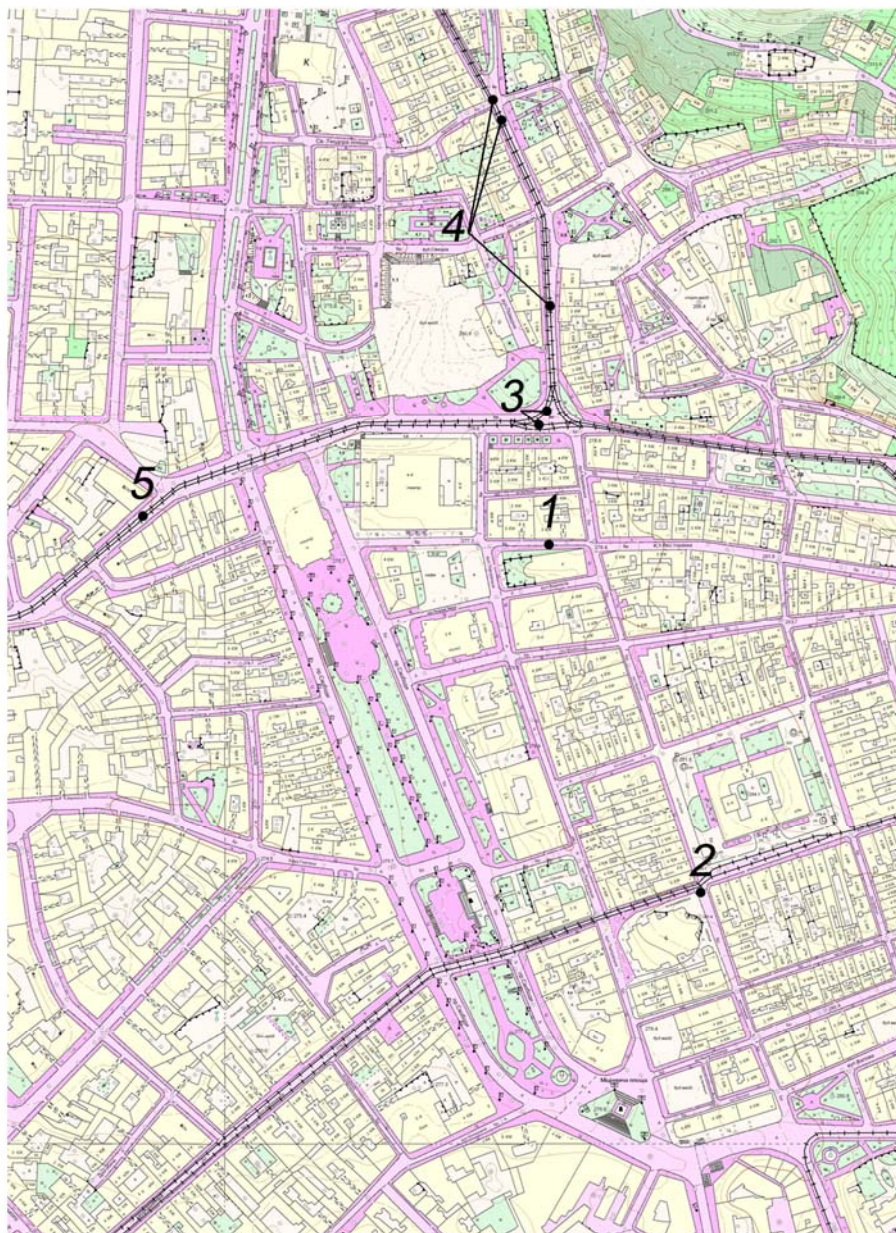

Рис. 1. Місцезнаходження дерев'яних доріг на сучасному плані Львова:
1 – вул. Лесі Українки; 2 – пл. Катедральна; 3 – пл. князя Ярослава Осмомисла;
4 – вул. Б. Хмельницького; 5 – вул. Городоцька.

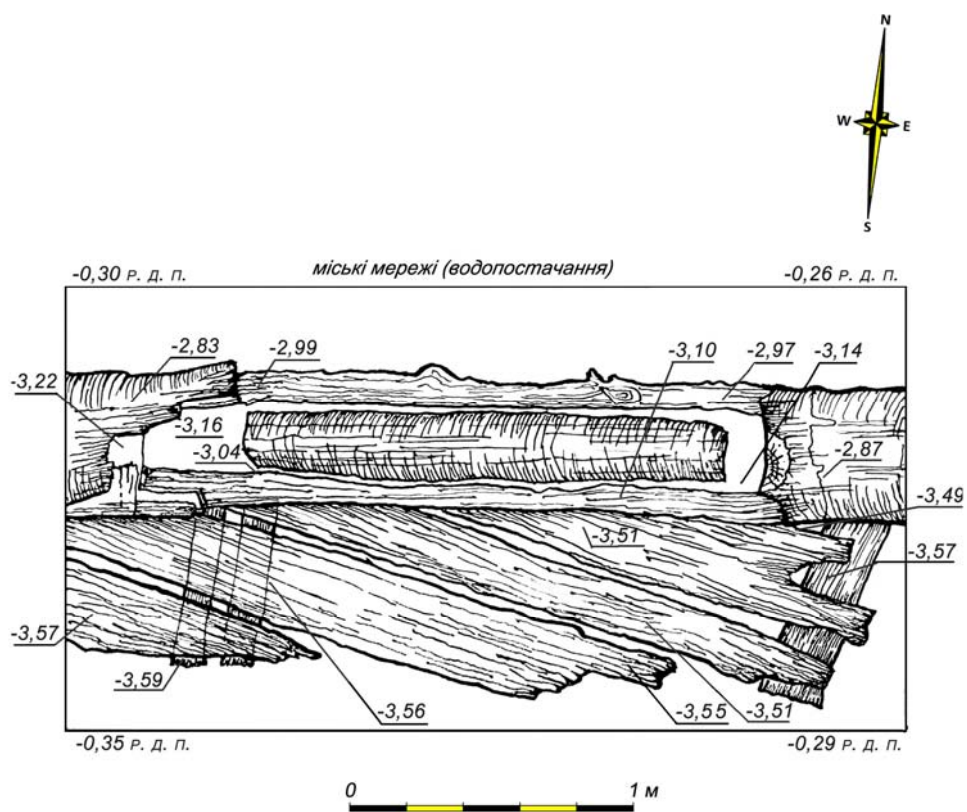

Рис. 2. План дерев'яної дороги на вул. Лесі Українки.

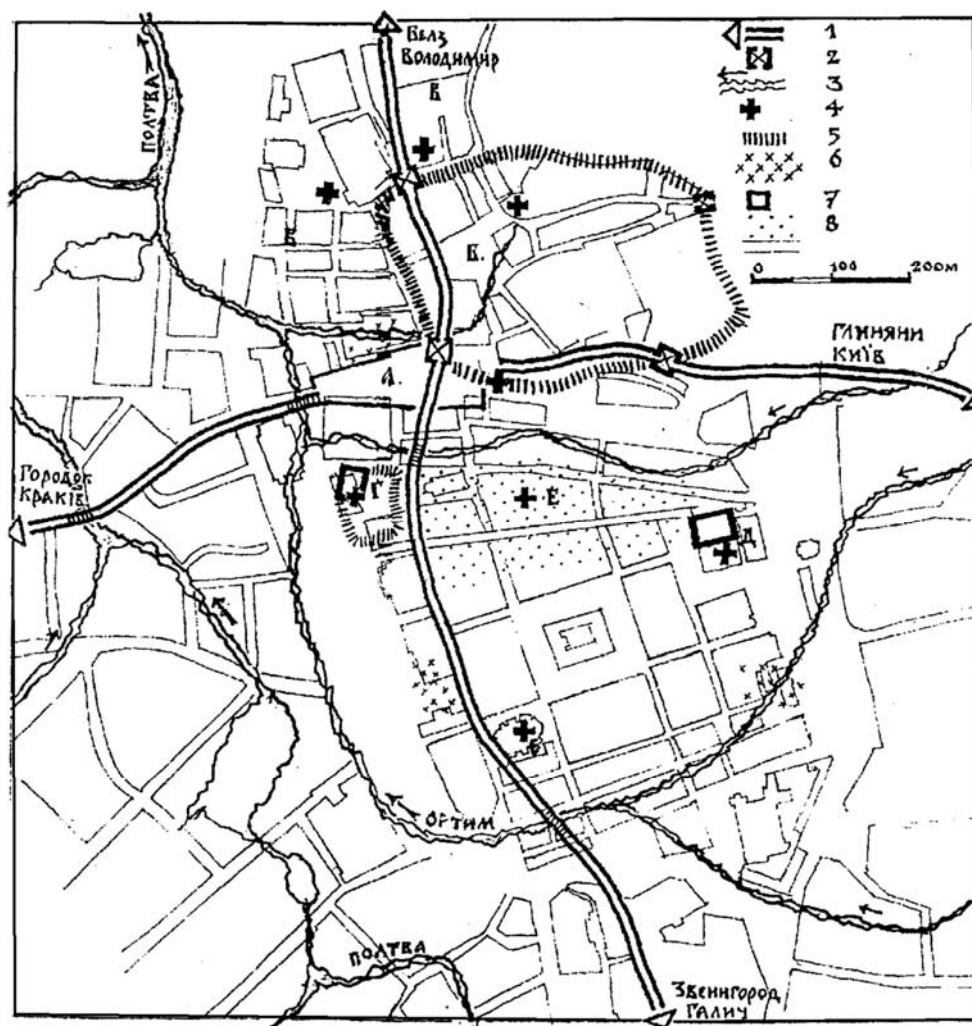
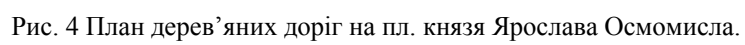

Рис. 3. Територія Середмістя у структурі “долокаційного” Львова (За Р. Могитичем).

**LVIV WOODEN ROADS
(ON THE MATERIALS ARCHAEOLOGICAL RESEARCHES)**

M. Shnizar

*Scientific Research Centre "Rescue Archaeological Service",
Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine
Vynnychenka St. 24, Lviv, 79008, e-mail: shnizar_87@ukr.net*

During the archaeological researches that were carried out over the last decades in Lviv, were revealed a number of structural elements of wooden roads – fragments of wooden flooring of the late Middle Ages and Modern Time. Two of them studied at downtown area (Cathedral sq. Lesya Ukrainka St.), others – outside, in the former suburb of Krakow (J. Osmomysl sq. B. Khmeltsky St. Horodotska St.). Posted their general characteristics and design features. Comparing the results of archaeological research historical materials and existing historical and urban development, the basic directions of roads, as well as some aspects of city planning structure at various stages of its formation.

Key words: Lviv, wooden road planning structure, Late Middle Ages, Modern Time.

Стаття надійшла до редколегії 15. 04. 2016

Прийнята до друку 05. 09. 2016

З ІСТОРІЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ НАУКИ

УДК 902-057.41.Старчук:374.4(477.83-25) "1894/1950"

ВПЛИВ ГРОМАДСЬКИХ ТА НАУКОВИХ ДІЯЧІВ НА СВІТОГЛЯД ІВАНА СТАРЧУКА (1894–1950)

Б. М. Гринюка

КЗ ЛОР "Адміністрація історико-культурного заповідника "Давній Пліснеськ"
вул. В. Винниченка, 14, м. Львів, 79008, e-mail: hrynjuk@ukr.net

Висвітлено вплив громадських та наукових діячів на світогляд Івана Старчука (1894–1950 рр.). Основну увагу надано діяльності ученого в Українських Січових Стрільцях та його співпраці з Е. Буляндою, О. Новаківським, І. Свенціцьким, Я. Пастернаком та ін.

Ключові слова: І. Старчук, УСС, Е. Булянда, О. Новаківський, І. Свенціцький, Я. Пастернак, античне мистецтво, археологія.

Кінець XIX – перша половина XX ст. в історії України відзначався часом пробудження на західноукраїнських землях культурного, національного та суспільно-політичного життя, що сприяло об'єднанню українців Східної Галичини. У цьому контексті відбувався процес активізації суспільно-політичного руху та утворення різноманітних українських товариств – "Наукового Товариства імені Тараса Шевченка", "Просвіти", "Рідної Школи", "Сокола", "Пласту" та ін., які стали на шлях національно-державного будівництва. Одним із каталізаторів цього процесу стала Перша світова війна, що розділила та змусила воювати українців у складі двох імперій – Австро-Угорської та Російської. Саме в такому середовищі

на початку XX ст. й формувалася молода українська інтелігенція, зокрема Я. Пастернак, Ю. Назарак, М. Голубець, Л. Лепкий, Л. Гец, О.-Р. Сорохтей та ін., які розпочали активну боротьбу за національний та культурний розвиток західноукраїнських земель. До таких діячів належав й Іван Данилович Старчук (1894–1950). На сьогодні, задекларована проблема не знайшла належного висвітлення в історичній науці. Таким чином, актуальність роботи зумовлена необхідністю комплексного дослідження впливу громадських та наукових діячів на світогляд І. Старчука.

Одними із перших праць про життєвий і творчий шлях І. Старчука є статті львівських науковців М. Филипчака [53–54] та Р. Яціва [61], присвячені

* На фото – Іван Старчук – студент Університету Яна Казимира у Львові (1925–1930) [35–36].
© Гринюка Б., 2016

100-річчю з дня народження ученого. Окремі аспекти окресленої проблеми аналізували О. Купчинський [17], Л. Волошин [5], О. Ситник [44], Г. Филипчук [52] та автор цієї статті [8–11].

Значний вплив на світогляд й громадянську позицію І. Старчука у його дитячі роки мала мати. Завдяки цілеспрямованому та безперервному її вихованню, із сина виросла всебічно розвинена особистість й високоосвічений інтелектуал. Також вплинула на світогляд ученого Перша світова війна, де він активно брав участь в легіоні Українських Січових Стрільців (далі – УСС).

У 1914 р. після створення УСС галицька молодь масово зголошувалася до її лав. Під час формування легіону австрійська влада значно зменшила кількість добровольців. Незважаючи на це, І. Старчук увійшов до складу січових стрільців. Окрім нього, в легіоні УСС воював його рідний брат – Василь Микетюк [18. С. 259–282].

Спочатку стрілець Іван був біля с. Горонда Мукачівського р-ну Закарпатської обл., де формували бойові частини УСС та проводили їх навчання [50. С. 5–6]. Цікаво, що своє перебування у цьому місці він зафіксував у замальовках [28–29]. Таким чином, вступивши у легіон УСС, І. Старчук засвідчив свою громадянську позицію – він українець, який пішов захищати рідний край. Воюючи на фронті разом із побратимами-січовиками, майбутній науковець й дослідник давньої історії України формувався як активний громадський діяч, для якого історія українців Галичини була чи не найпершому місці. Поряд з цим, важлива роль у світогляді І. Старчука належить стрілецькому середовищу та відносинам і співпраці з Л. Гецом, І. Іванцем, О. Куриласом, О.-Р. Сорохтеєм, В. Бобинським, В. Сідельником та ін. [15. С. 43, 81, 92; 63. С. 3–11], частину з них він зобразив на рисунках [31].

У цей же час у Beskidax, що на Закарпатті, при легіоні УСС створена окрема структура – “Пресова Квартира”, що охоплювала “...усі сфери духовного життя молодого українського війська: ідеологічну, політичну, культурну, освітню, мистецьку, видавничу”. Її провідними діячами були: Ю. Буцманюк, І. Іванець, М. Угрин-Безгрішний, І. Боберський та ін. [50. С. 6]. Власне до її діяльності долучився й стрілець І. Старчук, який ілюстрував стрілецькі видання та писав статті [1. С. 307; 59. Арк. 13].

Дійсно, у 1916 р. він написав невелику публікацію “Дещо про стрілецьке мистецтво, або проба праці в тім напрямі” [6. Арк. 26; 45. С. 2]. У ній І. Старчук висвітлював не лише військовий побут і діяльність січовиків, але й висловив думку про створення “українського воєнного музею”, основу якого мали б скласти зібрані січовими стрільцями військові речі та зброя. Окрім цього, музей мав би існувати не лише формально, але й орієнтуватися на наступні покоління, які зможуть на основі зібраного матеріалу реконструювати стрілецьке життя, побут й військове спорядження [45. С. 2]. Як бачимо, значний вплив на формування І. Старчука як громадського діяча належить УСС. Також у ті буремні часи він не полишав надії на незалежність українського народу і розвиток рідного краю та прагнув створити музей вояків УСС. На жаль, реалізація й відкриття таких музейних експозицій відбулася лише після проголошення незалежності України.

У розпал Першої світової війни він перебував на Східному фронті. Саме тут І. Старчук як вояк УСС брав участь у карпатському поході та у боях на Маківці [1. С. 307; 48. С. 330]. Окрім цього, неодноразово був у воєнних рейдах січових стрільців [58. Арк. 39].

За час війни, здійснивши чимало воєнних рейдів й операцій, І. Старчук не оминув важкого поранення. Так, у 1919 р. в бою під м. Жовква, він отримав поранення в голову, втративши праве око, що стало сумною згадкою про війну на все життя [4. Арк. 6 зв.]. Зі спогадів О. Старчук дізнаємося, що батько "... по дорозі з Києва переніс черевний тиф. Повернувся у ранзі хорунжого..." [48. С. 330]. До речі, перебуваючи на лікарняному ліжку у Жовкві, він написав власний автопортрет [30].

Цікаво, що у міжвоєнний час в альманаху "Червона калина" (1929 р.) надруковано "список інвалідів УГА по повітам Галичини", які отримували фінансову допомогу через поранення. Так, у списку від Коломийського повіту зазначено, що "Іван Старчук з села Пилипи 45 %, без ренти!" [13. С. 167; 57. Арк. 7]. На жаль, стрілець не отримував "10 золота" (10 зл.) за 45 % поранення з фонду "Українського Краєвого Товариства Опіки над Інвалідами у Львові". Вважаємо, що це, можливо, пов'язано із його тогочасною працею у семінаріях Львова та Львівському університеті.

Досить цікаво про ті буремні часи Першої світової війни у біографії І. Старчука писала його дочка Оксана: "... участь у визвольних змаганнях зробили неабиякий вплив на долю батька. Свої думки записував у щоденнику, який продовжував багато років... Під час визвольних змагань рисував товаришів (деякі рисунки шаржовані) і себе на лікарняному ліжку з пов'язкою на оці..." [48. С. 330]. У статті, присвяченій огляду мистецької спадщини дослідника, О. Купчинський вказував, що "... залишаються не виданим "Щоденник" І. Старчука (зберігся частково) – спогади про воєнні часи 1918–1919 рр. ..." [17. С. 562]. На жаль, зі слів Ю. Тузяка (зятя І. Старчука), ці спогади про його перебування у легіоні УСС втрачені, оскільки зберігалися у підвальному приміщенні, і через прорив водогону вони, як і інші матеріали, були знищені.

Доречно відзначити, що у ювілейному виданні "Українські січові стрільці 1914–1920" вміщено поіменний список бойових відділів І полку УСС. Однак, у списку немає прізвища І. Старчука, лише серед фотографій старшин є його фото, як "хорунжого" [51. С. 156].

Таким чином, активна участь І. Старчука у Першій світовій війні – діяльність в легіоні УСС та "Пресовій Квартирі" – дають підстави стверджувати, що він підтримував ідею побудови української національної держави. Власне перебування у середовищі українських січовиків дало йому можливість налагодити знайомство з українською інтелігенцією та майбутніми громадськими і науковими діячами західноукраїнських земель.

У міжвоєнний період значний вплив на світогляд І. Старчука мав Львівський університет ім. Яна Казимира. Саме під час навчання в університеті учений особисто познайомився з відомими науковцями, професорами Е. Буляндю, В. Подляхою, Р. Ганшинцем, Р. Інгарденом, К. Твардовським, С. Лемпіль-

ким, З. Кукульським та ін. [35–36], які зацікавили його знаннями з педагогіки, психології, філософії, історії, іноземних мов та інших гуманітарних наук. У Львівському університеті на перспективного молодого науковця, який вивчав іноземні мови, звернула увагу багата американка, дружина відомого геолога і геофізика Генрика Арцтовського – Еріан Джейн Едді-Арцтовська. Свого часу вона “давала лекції англійської мови” та підтримувала у навчанні перспективних студентів [44. С. 104; 53. С. 98–99]. Досить цікаво про її роль у житті батька відзначала дочка Оксана, пишучи, що “... вона вважала, що це держава майбутнього і хотіла, щоби він удосконалювався в американському варіанті англійської мови. Захоплення античною скульптурою, проте, перемогло, батько використав кошти для поїздки в Англію, працював у Британському музеї і бібліотеці...” [48. С. 330]. Незважаючи на короткочасне перебування у європейських наукових центрах, І. Старчук не лише опрацював чимало експонатів античного мистецтва, але й набув досвіду дослідника, який знадобився йому в подальшій науковій та викладацькій діяльності.

Серед викладачів Львівського університету найбільший вплив на світогляд І. Старчука мав Е. Булянда – його ідейний натхненник та наставник, за яким закріпилася слава авторитетного польського науковця у дослідженні античних пам’яток. Професор зумів прищепити своєму учневі деякі світоглядні позиції та ідеї. І. Старчук успадкував від свого учителя, передусім, його інтерес до античного мистецтва. До речі, він неодноразово звертався до Е. Булянди, керівника Інституту класичної археології Львівського університету, за порадою чи консультацією щодо опису окремої скульптури чи пам’ятки мистецтва. Зокрема, при написанні праць “*Les sculptures antiques de Wilanów*” (“Стародавні скульптури Віляніва”) [71] та “*Ornament roślinny na Ara Pacis Augustae i jego Rekonstrukcja*” (“Рослинний орнамент на Вівтарі Миру Августа і його реконструкція”) [72–73] І. Старчук написав подяку професору за допомогу в описі античних скульптур Віляніва та реконструкції рослинного орнаменту Вівтаря Миру.

Одночасно з працею у Львівському університеті та науковими поїздками Європою, учений досліджував античну культуру. На цьому поприщі І. Старчук досягнув наукового визнання провідних фахівців з античного мистецтва Польщі, Європи та США [68–70]. Налагодив дружні стосунки з європейськими науковцями: Г. Роденшельдтом, Е. Потье, Г. Ліппольдом, Е. Леві та ін. [17]. Цьому сприяло й те, що у Львівському університеті він познайомився з професором Р. Ганшиньцем, завідувачем кафедри класичної філології та засновником і редактором низки львівських наукових журналів – “*Filomata*”, “*Przegląd klasyczny*”, де публікувався І. Старчук. До речі, про нього у спогадах О. Старчук записала: “і ще я мала чудові книжечки з диснеєвськими героями від Ришарда Ганшиньця, батькового приятеля. Добре його самого пам’ятаю... редагував журнал “*Filomata*”...” [48. С. 332].

Ще одним науковцем, з яким познайомився І. Старчук у Львівському університеті, був К. Маєвський. З ним він налагодив дружні стосунки, часто листувався, обмінювався європейською науковою літературою та враженнями з

наукових поїздок Європою [17. С. 579–580]. Окрім цього, в приватному архіві Ю. Тузяка зберігаються праці К. Маєвського з подякою “колезі” І. Старчуку [66–67]. Зокрема, із його статті “*Tanec w Egei w świetle źródeł zabytkowych Kreteńsko-Mukeńskich*” (“Танець в Егеї у світлі історичних джерел Крито-Мікенських”) [66] І. Старчук використав фото критських статуток для написання публікації “Глиняні забавки” [46].

У 30-х рр. XX ст. І. Старчук здобув репутацію перспективного фахівця з античного мистецтва, що підтверджували його наукові й науково-популярні статті, рецензії та ілюстрації з описами у журналах Львова та Європи. Також він співпрацював з науковцями та науковими установами Європи й Америки, куди надсилав свої праці та фото з описами й реконструкцією пам’яток античного мистецтва. Серед учених, з якими у різний час І. Старчук листувався, були В. Вітвіцький, А. Герлер, Р. Ганьшинець [41], Я. Константинович, Е. Леві, Г. Ліппольд, К. Маєвський, К. Мартін та ін. [17. С. 555–600]. Окрім листування та консультацій щодо опису пам’яток античного мистецтва, учений неодноразово ділився особистими науковими працями. Так, дослідження про античні скульптури Вілянів він надіслав у Париж французькому археологові, досліднику античного мистецтва та історії Е. Потье [17. С. 586–586]. Пізніше, у 1935 р., працю про античні скульптури Польщі І. Старчук надіслав С. Гонсьоровському – польському археологові та історичному мистецтву, професору Краківського університету [17. С. 570].

Значне місце у висвітленні наукової діяльності ученого займає його кореспонденція з європейськими науковими установами. Так, статтю “*Les sculptures antiques de Wilanów*” (“Стародавні скульптури Вілянів”) І. Старчук передав через “графиню Лянцкоронську” Німецькому археологічному інституту у Римі [17. С. 585]. Іншу працю, присвячену огляду античних пам’яток Польщі, він надіслав у відділ класичного мистецтва Музею мистецтв “Метрополітен” (м. Нью-Йорк). Пізніше про їх отримання ученого повідомила Гізела М. А. Ріхтер, відома на той час класичний археолог та історик мистецтв, яка висловила йому подяку за ґрунтовне дослідження [17. С. 589–590].

У 1937 р., після опублікування праці “*Ornament roślinny na Ara Pacis Augustae i jego Rekonstrukcja*” (“Рослинний орнамент на Вівтарі Миру Августа і його реконструкція”) І. Старчук надіслав декілька копій у закордонні наукові інституції, серед яких були Музей Римської імперії, Інститут романістики [17. С. 583–584; 38], Музей мистецтв “Метрополітен” у Нью-Йорку [17. С. 583; 39] та бібліотека “Товариства сприяння розвитку романістики у Лондоні”, з якої йому відповів головний бібліотекар В. Пурдон і одякував за надіслані екземпляри [17. С. 588; 38]. Пізніше він отримав подяку від Л. Курліуса – археолога, дослідника античного і середньовічного мистецтва з Німецького археологічного інституту у Римі за статтю про реконструкцію рослинного орнаменту на Вівтарі Миру [17. С. 572–573] та від Мері Гамільтон Свіндлер – американського археолога, мистецтвознавця, працівника Американського археологічного інституту та одного із редакторів “*American Journal of Archeology*” [17. С. 593; 40]. Також учений співпрацював й обмінювався науко-

вою літературою з іншими польськими дослідниками: Б. Білінським [62. С. 201–205], Є. Кульчицьким [65], Е. Коніком [64] та ін. Таким чином, це свідчить про авторитет І. Старчука як фахівця з античного мистецтва, розширенню світогляду якого сприяла співпраця із згаданими науковцями і науковими установами.

На окрему увагу в формуванні І. Старчука як українського мистецтвознавця та етнографа заслуговує І. Свенціцький. Уперше з ним учений познайомився, навчаючись у Вільній Академії Мистецтв [60. Арк. 39 зв.–40]. Згодом, завдяки його допомозі, брав участь у мистецьких виставках [7. С. 15; 49. С. 15] в Національному музеї м. Львова та у 30-х рр. XX ст. навчав його дочку Віру малярству й іконописанню [43]. Пізніше І. Свенціцький посприяв, щоб І. Старчука прийняли у 1932 р. до складу етнографічної комісії НТШ [8; 55. Арк. 18]. До речі, тоді І. Свенціцький був заступником голови цієї комісії – Ф. Колесси. В НТШ І. Старчук особисто познайомився із українською інтелігенцією, насамперед, з Я. Пастернаком, М. Кордубою, Є.-Ю. Пеленським, В. Дорошенком та ін. [34]. Цікаво про період діяльності ученого у складі етнографічної комісії НТШ писав О. Купчинський, з думкою якого автор статті погоджується: "... з-посеред української наукової інтелігенції 30-х років (виняток становлять хіба що М. Кордуба та І. Свенціцький) І. Старчук чи не найширше контактує із західним світом. Це вигідно вирізняє його через колег по НТШ..." [17. С. 559]. На жаль, через політичні процеси у Польщі, зокрема пацифікацію та роботу у Львівському університеті, він припинив діяльність у складі етнографічної комісії НТШ. Однак продовжував й надалі співпрацювати з діячами товариства, насамперед, із І. Свенціцьким та Я. Пастернаком [8].

Важлива роль у розширенні світогляду й збагаченні наукових інтересів І. Старчука належить Я. Пастернаку. Він зацікавив ученого історією українських земель та дослідженнями з археології. Пізніше з ним він проводив археологічні розкопки у Галичі [33] та Пліснеську [27].

У 30-ті рр. XX ст. наукові інтереси ученого були достатньо широкими, на що вказує його захоплення археологією, історією, етнографією, мистецтвом і мистецтвознавством. Тому І. Старчука, як авторитетного фахівця з античного мистецтва й учня О. Новаківського, часто запрошувало Українське Товариство Прихильників Мистецтва (далі – УТПМ) та Асоціація Незалежних Українських Митців (далі – АНУМ) як члена журі чи критика або рецензента [10]. У виставках брали участь українські та закордонні представники різних мистецьких груп і напрямків, з якими він налагодив зв'язок. Поряд з цим у середовищі товариств І. Старчук продовжував співпрацювати з учнями Мистецької школи О. Новаківського та особисто навів добрі відносини з іншими членами УТПМ і АНУМ – П. Ковжуном, М. Голубцем, В. Січинським, М. Кричевським, Г. Смольським, С. Гординським, М. Драганом, В. Перебийносом, Е. Козаком та ін. [32. С. 67–72; 48. С. 331]. Власне його перебування й навчання серед учнів школи, досить-таки допитливих юнаків – Л. Геца, Е. Козака, В. Лісовського, А. Чайковського, В. Гаврилюка та ін., позитивно вплинуло на розвиток і становлення світогляду ученого як митця й мистецтвознавця. У цьому аспекті важливо відзначити, що особливий вплив на світогляд І. Старчука мав О. Новаківський,

який спонукав свого учня до аналізу мистецьких творів минулого й сьогодення та заохочував до копіткої роботи з написання власних мистецьких праць. Одночасно у школі, завдяки допомозі учителя, він налагодив зв'язки із українською інтелігенцією, митцями й мистецтвознавцями міжвоєнної Польщі й Європи, зокрема м. Львова.

У міжвоєнний час І. Старчук одружився з дочкою українського греко-католицького священика Степана Йойка Любомирою (17.08.1913–30.04.2004). У них народилася донька Оксана (09.08.1936–16.11.2003), яка за чоловіком Юліаном, отримала прізвище Тузяк. Як пам'ять і пошану про тестя І. Старчук намалював його портрет, що й досі зберігається у родині у Львові [37].

У 1939 р. розпочалася Друга світова війна. Згідно з пактом Молотова-Ріббентропа СРСР окупував західноукраїнські землі. Нова влада проводила кадрові зміни в усіх без винятку сферах західноукраїнського суспільного життя [14]. Тоді у стінах Львівського державного університету І. Старчук навів дружні відносини з викладачами новоствореного історичного факультету – українцями І. Крип'якевичем та М. Смішком. Він особисто знав Ю. Мушака – українського перекладача, педагога, літературознавця, який з 1939 р. викладав у Львівському університеті, а студентом відвідував лекції науковця [48. С. 332].

Зі встановленням радянської влади у Львові археологія розвивалася у новоствореному Львівському відділі археології АН УРСР, де й працював І. Старчук. Саме тут він налагодив дружні стосунки з працівниками цієї наукової установи, насамперед із С. Круковським, М. Смішком, О. Феніним та ін. [44. С. 165–167].

З нападом Німеччини на СРСР і вторгненням 30 червня 1941 р. гітлерівських військ робота університету та відділу археології припинилася аж до звільнення Львова у 1944 р. На звільнених територіях радянська влада здійснювала структурні зміни у діяльності наукових установ, університетів, музеїв та інших галузей господарства західноукраїнських земель. Саме у повоєнний час І. Старчук активніше долучився до наукової праці. Основним його місцем роботи став відновлений після війни Львівський відділ археології АН УРСР, де працював на посаді старшого наукового співробітника слов'яно-руського відділу [4. Арк. 12].

Зазначимо, що у повоєнному Львові радянська влада влаштовувала різні перевірки документів. Зокрема, про ці події дізнаємося зі спогадів О. Старчук: "... а ще пам'ятаю, як вночі прийшли служаки з НКВД перевіряти паспорти (в рр. 1945–46), між ними виявився студент з юрфаку, який слухав лекції батька. "Я ваш студент, вибачте..." – швиденько забрав свою групу. Ми полегшено зітхнули..." [48. С. 329].

У радянський час діяльності І. Старчук змінив свої наукові уподобання, перейшовши з дослідження культури античності до вивчення давньої історії України. Його увагу привернуло літописне городище Пліснесько, де він проводив археологічні дослідження [9; 11]. Цьому передувало й те, що більшість науковців Львова, насамперед поляки, які спеціалізувалися на добі античності, виїхали працювати до Польщі. Окрім цього, наприкінці 40-х рр. XX ст. в СРСР

розпочали широкомасштабні археологічні дослідження, на які держава виділяла значні кошти й цим заохочувала археологів. Між іншим, важлива роль у переоцінці наукових поглядів І. Старчука належить Я. Пастернаку, який вплинув на формування його наукового світогляду та заохотив до археологічної діяльності у вивченні пам'яток давньої історії України під час розкопок Галича.

Упродовж 1944–1945 рр. у відновленому відділі археології АН УРСР продовжували працювати М. Смішко, Й. Пеленський [47], Л. Крушельницька, К. Масвський та ін., з якими співпрацював І. Старчук. Науковці неодноразово приїжджали на розкопки, дискутували й обговорювали виявлені нові археологічні матеріали та праці з археології [19–26]. Ось що про повоєнний період життя І. Старчука написала дочка Оксана: “з ним їздили Смішко, Ратич, Костюк, Нечиталюк, Крушельницька, Свешніков. Приїжджали науковці з Ленінграду (Тіханова). У розкопках брали участь місцеві селяни. Батько був їм дуже вдячний, фотографувався з ними на пам'ять...” [17. С. 331]. Розкопки 1947 р. у Пліснеську дали ученому цілісну картину існування пам'ятки. Тому в експедицію неодноразово приїжджали науковці зі Львова, зокрема М. Смішко, П. Гнип, Е. Борисенко та ін., які знайомилися з городищем та виявленими ученим житлами заглибленого типу [20. Арк. 22–23]. Окрім цього, віднайдені об'єкти не лише фотографували, але й фільмували. Так, 23 серпня 1947 р. усі розкопки за участі кожного члена експедиції знімав на камеру кінооператор з кіностудії “Львів” та фотограф з м. Олеська [44. С. 222–224].

У 1949 р. як і у попередні роки, пам'ятку відвідали наукові співробітники ІА АН УРСР, керівництво районного центру з Олеська та колгоспники сусідніх сіл. У серпні цього ж року на розкопках був В. Гончаров – працівник Інституту археології АН УРСР, який приїхав до Пліснеська, як зазначав І. Старчук, “... з припорученням П. П. Єфіменка для пізнання городища та для використання можливого терену як заповідника” [25. Арк. 56–62]. Пізніше, на свято Спаса, експедицію відвідав М. Смішко, наукові працівники історичного музею у Львові та російський археолог М. Тіханова [25. Арк. 67]. До речі, задуми І. Старчука щодо відкриття заповідника реалізовано аж у вересні 2015 р., коли було створено “Адміністрацію історико-культурного заповідника “Давній Пліснеськ”.

Цікаві спогади про працю ученого у відділі археології АН УРСР залишила Л. Крушельницька – про ставлення науковців, зокрема І. Старчука до радянської влади та комуністичної ідеології “... в 1947–49 рр., нас привчали до нових порядків, перевиховували. З бібліотеки Академії наук (тепер ім. Стефаника) щотижня приходив лектор і вчив нас марксизму-ленінізму. Але робив він це так невміло і наївно, що доводив до нервів Івана Даниловича Старчука, який ще, мабуть, з часів студій на філософському факультеті за Австрії значно краще орієнтувався в працях Маркса, ніж лектор – Головачов...” [16. С. 243–251]. Таким чином, надмірна радянська заідеологізованість науки негативно сприймалася ученим і викликала у нього спротив.

17 листопада 1950 р. І. Старчук помер у Львові, в своєму помешканні на вулиці Глибокій, буд. 18 [4. Арк. 6]. Зі смертю ученого зупинилися фундаментальні археологічні розкопки Пліснеського городища та залишилися неопубліко-

ваними праці з античного мистецтва, археології й давньої історії України. Поховано ученого на Янівському кладовищі поряд із побратимами – січовими стрільцями, як і заповідав дружині Любомирі [53. С. 103]. На похорон прийшли працівники Львівського університету та відділу археології АН УРСР, учні мистецької школи О. Новаківського, близькі знайомі й родичі. Зокрема, зберігся лист І. Свенціцького до дружини І. Старчука Любомири, у якому він висловлював від свого імені та “доктора Драгана” співчуття про втрату “дослідника класичного мистецтва і археологічної старовини” західноукраїнських земель. Наприкінці листа він запитував “чи в майбутньому будуть нам доступні його мистецтвознавчі матеріали”, що вказує на їх наукову цінність навіть після смерті дослідника [42].

Слушно зауважила дочка ученого Оксана, що “основою громадянської постави батька були Бог і Україна. Він був віруючим справді, любив церкву, як місце молитви і як пам’ятку мистецтва... Віра і почуття краси поєднувались у батькові разом з надією на краще. Віра у велич Бога-Творця і радість пізнання. Розуміння призначення людини у житті, щастя у праці і співпраці. Цінив людину за її працю, захоплення, за громадянську позицію. Прожив не довге, але яке цікаве життя. Не легке, у складну епоху... І ще пам’ятаю останні слова батька, задуманого перед відчиненим вікном: “який прекрасний світ...” [48. С. 333].

Таким чином, формування І. Старчука як особистості, науковця, педагога та мистецтвознавця відбувалося під впливом національно свідомого родинного середовища, а також в легіоні УСС. Як науковець, насамперед мистецтвознавець, він розвивався у середовищі учнів ВАМ і мистецькій школі О. Новаківського та у Львівському університеті. І. Старчук пройшов складний життєвий шлях – від родини малоземельних селян через здобуття освіти – до відомого львівського науковця та педагога, що було типовим для нового покоління української інтелігенції кінця XIX – першої половини XX ст. Поряд з цим, активна участь у легіоні УСС, етнографічній комісії НТШ, праця у семінаріях Львова та відділі ІА АН УРСР вказує, що діапазон його наукового зацікавлення був широкий і охоплював історію, археологію, етнографію, мистецтвознавство та вивчення іноземних мов. У цьому середовищі І. Старчук налагодив співпрацю із закордонними та українськими фахівцями з античної доби, археології, миттями й мистецтвознавцями, як авторитетний науковець та фахівець античного мистецтва і слов’яно-руської археології.

ЛІТЕРАТУРА

1. А ми тую стрілецькую славу збережемо... / [Авт. Я. Полатайчук. Ред. Г. Гуменюк]. – Коломия, 1999. – Т. 1.
2. Архів ЛНУ ім. Івана Франка. – Ф. Р-119. – Оп. 1. – Спр. 412. – 39 арк.
3. Архів ЛНУ ім. Івана Франка. – Ф. Р-119. – Оп. 1, – Спр. 2023. – 128 арк.
4. Архів ЛНУ ім. Івана Франка. – Ф. Р-119. – Оп. 1. ОС. – Спр. 2415. – 48 арк.
5. *Волошин Л.* Мистецька школа Олекси Новаківського у Львові. Бібліографічний словник учнів. – Львів, 1998.

6. Відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотека імені Василя Стефаника. – Ф. 238. – Спр. 247. – 35 арк.
7. Виставка сучасного малярства Галицької України: [Каталог] / Авт. вступ. ст., упорядн. виставки М. Голубець. – Львів, 1919.
8. Гринюка Б. Внесок Івана Старчука у розвиток української етнографії (1931–1934 рр.) // Глухівські наукові читання – 2013: Зб. матер. III Міжн. наук. конф. молодих вчених та студентів, присвячений 270-літтю укладання “Прав за якими судиться малоросійський народ”. – Глухів, 2013. – С. 29.
9. Гринюка Б. Іван Старчук – дослідник Пліснеського городища // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Матер. XII Міжн. студент. наук. археологічної конф. – Чернігів, 2013. – С. 49–51.
10. Гринюка Б. Іван Старчук – митець, мистецтвознавець, рецензент і критик // Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника: Зб. наук. праць. – Львів, 2014. – Вип. 6 (22). – С. 470–484.
11. Гринюка Б. Житлові та господарські будівлі на дитинці літописного Пліснеська (за матеріалами Івана Старчука) // Вісник Інституту археології. – 2015. – Вип. 10. – С. 65–76.
12. Домбровський О. Іван Старчук – видатний клясичний археолог // Український історик. – Нью-Йорк, 2005. – Т. 42. – № 2/4. – С. 229–233.
13. Інваліди УГА / Історичний календар-альманах Червоної калини на 1929 рік. – 1929. – С. 162–176.
14. Історія Університету / [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://lnu.edu.ua/index.php?q=university/history>.
15. Каталог втрачених експонатів Національного музею у Львові / Авт.-упорядники: Арофкін В., Посацька Д. – К.; Львів, 1996.
16. Крушельницька Л. Олексій Онисимович Ратич // Рубали ліс... (Спогади галичанки). – Львів, 2008. – С. 243–279.
17. Купчинський О. Античне мистецтво у дослідженнях Івана Старчука (листи до вченого і відгуки на його праці) // ЗНТШ. – Львів, 1998. – Т. ССXXXVI. Праці Комісії образотворчого та ужиткового мистецтва. – С. 555–601.
18. Микетюк В. Дневник // Зерна: Літературно-мистецький альманах українців Європи. – 1998. – Ч. 4–5. – С. 259–282.
19. Наук. архів відділу археології Інституту українознавства імені Івана Крип'яке-вича НАН України. – Оп. 5. – Спр. 15. – 24 арк.
20. Наук. архів відділу археології Інституту українознавства імені Івана Крип'яке-вича НАН України. – Оп. 5. – Спр. 33. – 43 арк.
21. Наук. архів відділу археології Інституту українознавства імені Івана Крип'яке-вича НАН України. – Оп. 5. – Спр. 34. – 48 арк.
22. Наук. архів відділу археології Інституту українознавства імені Івана Крип'яке-вича НАН України. – Оп. 5. – Спр. 35. – 29 арк.
23. Наук. архів відділу археології Інституту українознавства імені Івана Крип'яке-вича НАН України. – Оп. 5. – Спр. 49. – 108 арк.
24. Наук. архів відділу археології Інституту українознавства імені Івана Крип'яке-вича НАН України. – Оп. 5. – Спр. 50. – 75 арк.
25. Наук. архів відділу археології Інституту українознавства імені Івана Крип'яке-вича НАН України. – Оп. 5. – Спр. 69. – 105 арк.
26. Наук. архів відділу археології Інституту українознавства імені Івана Крип'яке-вича НАН України. – Оп. 5. – Спр. 400. – 67 арк.

27. Звіт з праці Галицької археологічної експедиції у 1940 р // Наук. архів відділу археології Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України. – 3 арк.
28. Національний музей імені Андрея Шептицького у Львові. – ГН–819. – Кв–18761/5.
29. Національний музей імені Андрея Шептицького у Львові. – ГН–1865. – Кв–18761/6.
30. Національний музей імені Андрея Шептицького у Львові. – ГН–1943. – Кв–25096/9.
31. Національний музей імені Андрея Шептицького у Львові. – ГН–3703. – Кв–48010.
32. *Нога О., Яців Р.* Мистецькі товариства, об'єднання, угруповання, спілки Львова 1860–1998. – Львів, 1998.
33. *Пастернак Я.* Археологія України. Первісна, давня та середня історія України за археологічними джерелами. – Торонто, 1961.
34. *Пацай Т.* Особливості етнографічних студій в НТШ у міжвоєнний період (на основі протоколів засідань Етнографічної комісії) // Народознавчі зошити. – 2012. – № 2.(104). – С. 294–299.
35. Приватний архів Ю. Тузяка – № 9. Książeczka legitymacyjna J. Starczuka (1925/26–1929/30).
36. Приватний архів Ю. Тузяка. – № 10. Książeczka legitymacyjna J. Starczuka (1925–1926).
37. Приватний архів Ю. Тузяка. – № 23. Картина “Портрет священика”.
38. Приватний архів Ю. Тузяка. – № 43. Лист від Музею Римської історії Інституту романістики (5 липня 1937 р.).
39. Приватний архів Ю. Тузяка. – № 44. Лист з Музею мистецтв “Метрополітен” у Нью-Йорку до І. Старчука (20 липня 1937 р.).
40. Приватний архів Ю. Тузяка. – № 45. Лист М. Г. Свіндлер з “Американського археологічного інституту” (25 серпня 1937 р.).
41. Приватний архів Ю. Тузяка. – № 46. Лист Р. Ганьшинця (8 квітня 1938 р.).
42. Приватний архів Ю. Тузяка. – № 56. Лист І. Свенціцького (17 листопада 1950 р.).
43. *Свенціцька М.* Іван Старчук // Нові дні. – Нью-Йорк, 1995. – № 546. – С. 17–18.
44. *Ситник О.* Археологічна наука у Львові. Перша половина ХХ століття. – Львів; Жешів, 2012.
45. *Старчук І.* Дещо про стрілецьке мистецтво, або проба праці в тім напрямі // Українське слово. – 9 квітня 1916. – Ч. 92 (263). – С. 2.
46. *Старчук І.* Глиняні забавки // Життя і знання. – Львів, 1931. – Ч. 3. – С. 67–69.
47. *Старчук І.* Йосип Пеленський // АДЛУ. – 2005. – Вип. 8. – С. 400–401.
48. *Старчук О.* Спогади про батька // МДАПВ. – 2006. – Вип. 10. – С. 329–334.
49. Українська мистецька виставка. Гурток діячів українського мистецтва / [Каталог]. – Львів, 1922.
50. Українські січові стрільці у боях та міжчасі. Мистецька спадщина / [Упоряд.: І. Завалій, О. Кіс-Федорук, Т. Лозинський, О. Романів-Тріска; Вступ. стат., каталог, біографії художників О. Кіс-Федорук]. – Львів; К., 2007.
51. Українські січові стрільці. 1914–1920 / За ред. Б. Гнаткевича. – Львів, 1991.
52. *Филипчук Г.* Дослідження І. Старчуком літописного Пліснеська (розкопки 1946 року) // Наукові записки Львівського історичного музею. – 2014. – Вип. 16. – С. 21–38.
53. *Филипчук М.* Археологічні, мистецтвознавчі та педагогічні студії Івана Старчука // ЗНТШ. – 1993. – Т. ССХХV. Праці Історично-філософської секції. – С. 97–103.
54. *Филипчук М.* Іван Старчук – дослідник давнього Пліснеська // Тези III Всесвітнього з'їзду бріджан. – Броди, 1993. – С. 26–27.
55. ЦДІАЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 746. – 33 арк.
56. ЦДІАЛ. – Ф. 316. – Оп. 1. – Спр. 33. – 18 арк.
57. ЦДІАЛ. – Ф. 316. – Оп. 1. – Спр. 35. – 18 арк.

58. ЦДІАЛ. – Ф. 353. – Оп. 1. – Спр. 4. – 56 арк.
59. ЦДІАЛ. – Ф. 353. – Оп. 1. – Спр. 225. – 18 арк.
60. ЦДІАЛ. – Ф. 750. – Оп. 1. – Спр. 4. – 151 арк.
61. Яцив Р. Українське мистецтво XX ст.: ідеї, явище, персоналії: 36 статей. – Львів, 2006.
62. Bilinski B. In circo Flaminio tzw. Świątynia Bellony // EOS. – Lwów, 1939. – № XL. – S. 201–205.
63. Hrycaj O. Pavillon der “Ukrainischen Legion” (Kriegsausstellung Wien 1916, 1917) // Ukrainische Legion. – Wien, 1917. – S. 3–11.
64. Konik E. Pheidiasa fryz Parthenoński // Przegląd klasyczny. – Lwów, 1937. – III. – N 5–7. – S. 361–376.
65. Kulczycki J. Upadek Jakości w produkcji kapitalistycznej. – Warszawa, 1931.
66. Majewski K. Tanec w Egei w świetle źródeł zabytkowych Kreteńsko-Mykeńskich // Kwartalnik klasyczny. – Lwów, 1929. – N III. – S. 99–128.
67. Majewski K. Terminologia kultury Aigajskiej. – Lwów, 1933.
68. Müller V. J. Starczuk. Les sculptures antiques de Wilanów // American Journal of Archeology. – New-York, 1933. – N 38. – P. 179.
69. R. G. J(an) Starczuk. Antiquités de Pologne // Przegląd klasyczny. – Lwów, 1935. – I. – S. 434–435.
70. Reinach S. J. Starczuk. Sculptures antiques de Wilanów-II // Revue archeologique. – Paris, 1932. – N 35. – S. 351.
71. Starczuk I. Les sculptures antiques de Wilanów // EOS. – Lwów, 1929. – N 32. – S. 389–422.
72. Starczuk J. Ornament roślinny na Ara Pacis Augustae i jego Rekonstrukcja // Przegląd klasyczny. – Lwów, 1937. – N III. – S. 399–420.
73. Starczuk J. Das Rankenornament der Ara Pacis Augustae. Eine Rekonstruktion // Przegląd klasyczny. – Lwów, 1937. – N III. – S. 421–422.

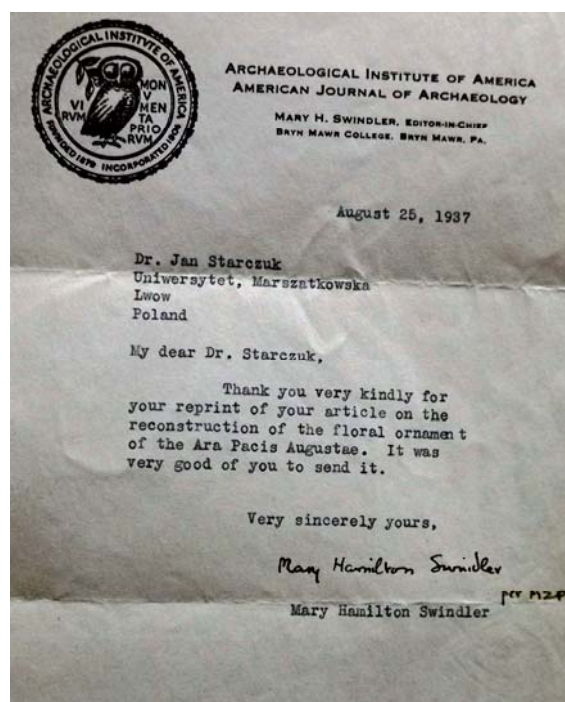

Рис. 2. Лист М. Свіндлер до І. Старчука (25 серпня 1937 р.) [40].

Рис. 3. Працівники Пліснеської археологічної експедиції 1947 р.
Зліва направо: 7-й – О. Фенін, 8-й – І. Старчук, 10-та – Є. Вінтоняк,
11-й – О. Ратич, 12-та – Т. Плаксій, 14-й – С. Судаков [44. С. 224].

INFLUENCE PUBLIC FIGURE AND SCIENTIST OUTLOOK IVAN STARCHUK (1894–1950)

B. Gryniuka

Municipal Institution of Lviv regional Council

Historical and Cultural Reserve “Ancient Plisnesk”

Vynnychenka St. 14, Lviv, 79008, e-mail: hrynjuka@ukr.net

The article highlights the impact of public and scientific figures outlook I. Starchuk (1894–1950). The main focus is on scientific activities in the Ukrainian Sich Riflemen and its cooperation with E. Buljanda, A. Nowakowski, J. Svetsitskiy, J. Pasternak and others.

Key words: I. Starchuk, USS, E. Buljanda, A. Nowakowski, J. Svetsitsky, J. Pasternak, ancient art, archeology.

Стаття надійшла до редколегії 16. 04. 2016

Прийнята до друку 05. 09. 2016

ПУБЛІКАЦІЇ І МАТЕРІАЛИ

УДК 903/904:911.37(477.83) "632/652"

SETTLEMENTS OF EARLY SLAVS ON THE RIVER BILYI STIK

V. Konopla*, O. Silayev**

**Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies,
National Academy of Sciences of Ukraine
Kozelnytska St., 4, Lviv 79026*

***Scientific Research Centre "Rescue Archaeological Service",
Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine
Vynnychenka St. 24, Lviv, 79008, e-mail: silayevs@ukr.net*

In the last few years intensive surveys were conducted by scientists of Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies and Scientific Research Centre "Rescue Archaeological Service" in the basin of river Bilyi Stik which has resulted in discoveries of a large group of previously unknown ancient settlements. Eleven of them were identified as settlements of the latest stages of Luka-Raykovetska culture of the 9th – early 10th centuries. These were mainly located in the vicinities of nowadays villages Bendyuga and Komariv (Lviv region, Sokal district). Surface surveys presented vast number of Early Slavic pottery richly decorated with the specific ornaments.

Key words: Bilyi Stik basin, Luka-Raykovetska culture, settlement, hand-made and wheel-made pottery, pots, ornaments.

In 2009 expeditions of Scientific Research Centre "Rescue Archaeological Service" started continuous archaeological surveys of some regions in the basin of Western Bug as a realization of state project "Archaeological cadaster of Ukraine: Lviv region". Most studies covered areas in Sokal district, along major tributaries of Western Bug – rivers Varenzhanka, Solokia, Sebechivka, Stasivka and Bilyi Stik.

Surveys along the river Bilyi Stik were conducted together with scientists of Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies and steered by local ethnographer Pavlo Buhay. The basin of river was studied on the expanse between villages Perspa and Velyke. This area in terms of geomorphology is part of Sokal strands on the south-western edge of Volyn Upland Ridge, so-called Tartakiv side strand [4. С. 27, 111–113]. Soil beddings in the vicinities of villages Bendyuga, Velyke, Zubkiv, Komariv and Potorytsya along river Bilyi Stik include several types but mostly ashed soils of grayish and dark-grayish tinctures which have been formed of ancient broad-leaf forests. Terraces above the floodplain are rich with meadow black earth mostly suitable for ancient rural inhabitants. Surveys in 2009–2013 have revealed 38 archaeological sites containing materials of different chronological epochs – from Late Paleolithic until Early Middle Ages [1; 3].

Eleven sites on their part have contained remains of settlements of Early Slavs from the late stages of Luka-Raykovetska culture dated by 9th – early 10th centuries. These were concentrated mainly on the lower reaches of river Bilyi Stik in vicinities of villages Bendyuga and Komariv.

First settlement of Luka-Raykovetska culture is located 0,3 km to the west of vil. Bendyuga, left of highway Radekhiv – Chervonograd and on opposite to the dam and bridge over Western Bug. It occupies one of the island outliers between watercourses of Western Bug and Bilyi Stik in locality called “Miglevyi Pliats”. The partly forested sandy island has oval form approximately 0,3×0,2 km. An extensive number of items from Early Slavs origin were found on its surface.

Next ten settlements of the same culture were found around vil. Komariv and situated in following localities:

- locality “Kyivska Doroga”, 0,25 km north of old farm yard and mill, on the western slopes of Bilyi Stik river terrace, alongside the field road from the village;
- within the homestead backyards on Shevchenka St., north-western outskirts of the village, on meander ledge of old river bayou;
- locality “Gorb”, north-western outskirts of the village, inside the private gardens, on high and flat river terrace along the right bank of Bilyi Stik;
- locality “Pered Mostom” (or “Na Vypas”), near cemetery 0,2 km to the north of the village, on round river bank ledge near the bridge;
- locality “Grusha”, south-eastern outskirts of the village, large garden area on a flat river terrace south of Bilyi Stik watercourse and north of old river bayou;
- locality “Gorod Vasylia Buhaya”, southern outskirts of the village, inside the private homestead of V. Buhay, on the river terrace near old river bayou;
- locality “Bayorovi Duby” (two ancient oaks), 0,5 km south of the village, garden area on a flat river terrace between Bilyi Stik watercourse and old river bayou;
- locality “Stara Richka”, southern outskirts of the village, some homestead gardens on a hill near old river bayou;
- locality “pyrova Paryna”, north-western outskirts of the village, gardens on a high promontory ledge of pond bank;
- locality “Gatka”, 0,8 km north-west of the village, private gardens on a slopes over the left bank of small river 0,5 km east and upstream from large pond.

Surface surveys on all enlisted archaeological sites have ceded large quantity of fragmented pottery. These includes both hand-made and wheel-made pottery (last type mostly prevails). Pieces remained of the side parts, bottoms and rims of pots with convex shape.

First group of pottery – hand-made – was colored mostly in light brown, gray or grayish brown. The pot walls 0,7–1,5 cm thick had their surface smoothed but slightly tuberos which is due to inner components of clay body – coarse-grained sand, granulated chamotte and limestone.

Few remaining rims of hand-made pots had diameter circa 12–18 cm, their cervix was short with edges rounded and bent outwards (fig. 1, 4) sometimes decorated by rectangular stamps (fig. 2, 19) or fingerprint tucks (comp. fig. 2, 17).

Wheel-made pottery range of colors was similar to previous group. However, it is at variance in other specifications. First of all the clay body of such ceramics had different composition involving extensive admixture of sand in various granulation which made surface of the pots rough on the touch. Diameters of pot rims amount from 10 to 22 cm. Cervix rims had diverse forms both in long and short composition with edges bent

outwards and shaped either as oblique cut (comp. fig. 1, 1, 3–6, 11; 3, 3, 5, 6), reduced rounded (comp. fig. 2, 1, 3; 3, 1, 2, 12) or enlarged rounded (comp. fig. 3, 9, 13).

Wheel-made pots from discovered settlements of Luka-Raykovetska culture had their surfaces richly decorated by linear or waved ornaments carved by narrow grooves. Structure of parallel horizontal lines and waves is commonly symmetrical. There is just a single exception with asymmetrical ornamentation (comp. fig. 3, 14). Usually compositions consist of multiline waved bands (comp. fig. 1, 8; 3: 4), overlapped multiline linear and waved bands (comp. fig. 2, 13, 14) and diverse combinations of parallel single-, two- or multiline linear and waved rows (comp. fig. 2, 4, 11, 12).

Ornamentation was applied exclusively on the upper part of dinnerware. Still there was an exception found on one of the settlements near Komariv. The bottom part of a pot (diameter 2,5 cm) was decorated by overlapped waved bands (comp. fig. 1, 15). Certain items had been decorated on the inner surface close to the rim edges by slant notching (comp. fig. 1, 5) of waved rows (comp. fig. 3, 2).

Discovery of such compact group of archaeological sites along river Bilyi Stik containing materials from Luka-Raykovetska culture gives a unique opportunity to progress studies on the history of Early Slavs in 9th – early 10th centuries. It complements the results of previous studies at the basin of Western Bug and especially in Sokal district and [1. C. 71; 3. C. 71–74], together with newly published materials from other adjacent areas [2. C. 202–216; 5. C. 76; 6. C. 67–69; 7. C. 232], enlarges known register of archaeological sites of corresponding period.

Such concentration of settlements of the latest stages of Luka-Raykovetska culture is marked for the first time in such narrow space. Materials from these studies could be highly implemented in the studies of settlement structure of Early Slavs in the basin of Western Bug.

REFERENCES:

1. Бугай П., Войнаровський В., Конопля В. Пам'ятки археології Комарева та Волиці (Сокальщина). – Львів, 2009. – Вип. 1.
2. Довгань П., Конопля В., Стеблій Н. Поселенська структура давнього населення басейну Ставчанки в Надбужанщині // Вісник Інституту археології. – 2013. – Вип. 8 – С. 203–226.
3. Конопля В., Бугай П., Войнаровський В. Пам'ятки археології Комарева та Волиці (Сокальщина). – Львів, 2012.
4. Природа Львівської області / За ред. К. І. Геренчука – Львів, 1972.
5. Конопля В., Бугай П., Плеханов Ю. Дослідження в басейні Західного Бугу. // Львівський археологічний вісник. – Львів, 2012. – Вип. 2. – С. 74–79.
6. Сілаєв О., Довгань П., Конопля В. Розвідкові роботи на південній околиці Буська // Львівський археологічний вісник. – Львів, 2012. – Вип. 2. – С. 67–73.
7. Сілаєв О., Конопля В., Маслюк В. Риси давньої поселенської структури в околицях міста Дубляни Львівської області. // Вісник Інституту археології – 2013. – Вип. 8. – С. 227–237.

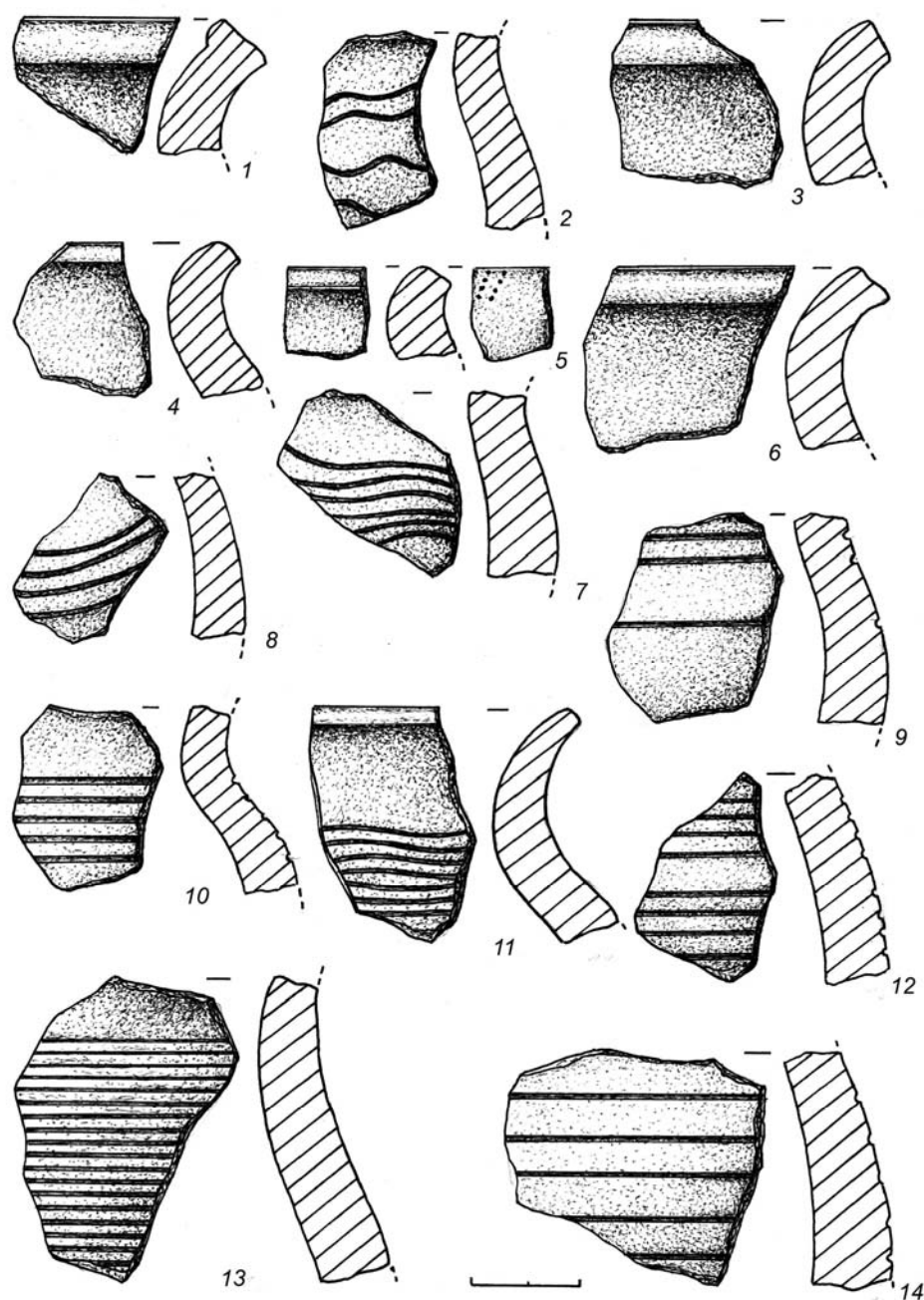

Fig. 1. Pottery pieces of Luka-Raykovetska culture from the settlements Komariv – “Bayorovi Duby” (1-4, 6, 8-10, 12, 13), Komariv – “Gorb” (5), and Komariv – “Stara Richka” (7, 14).

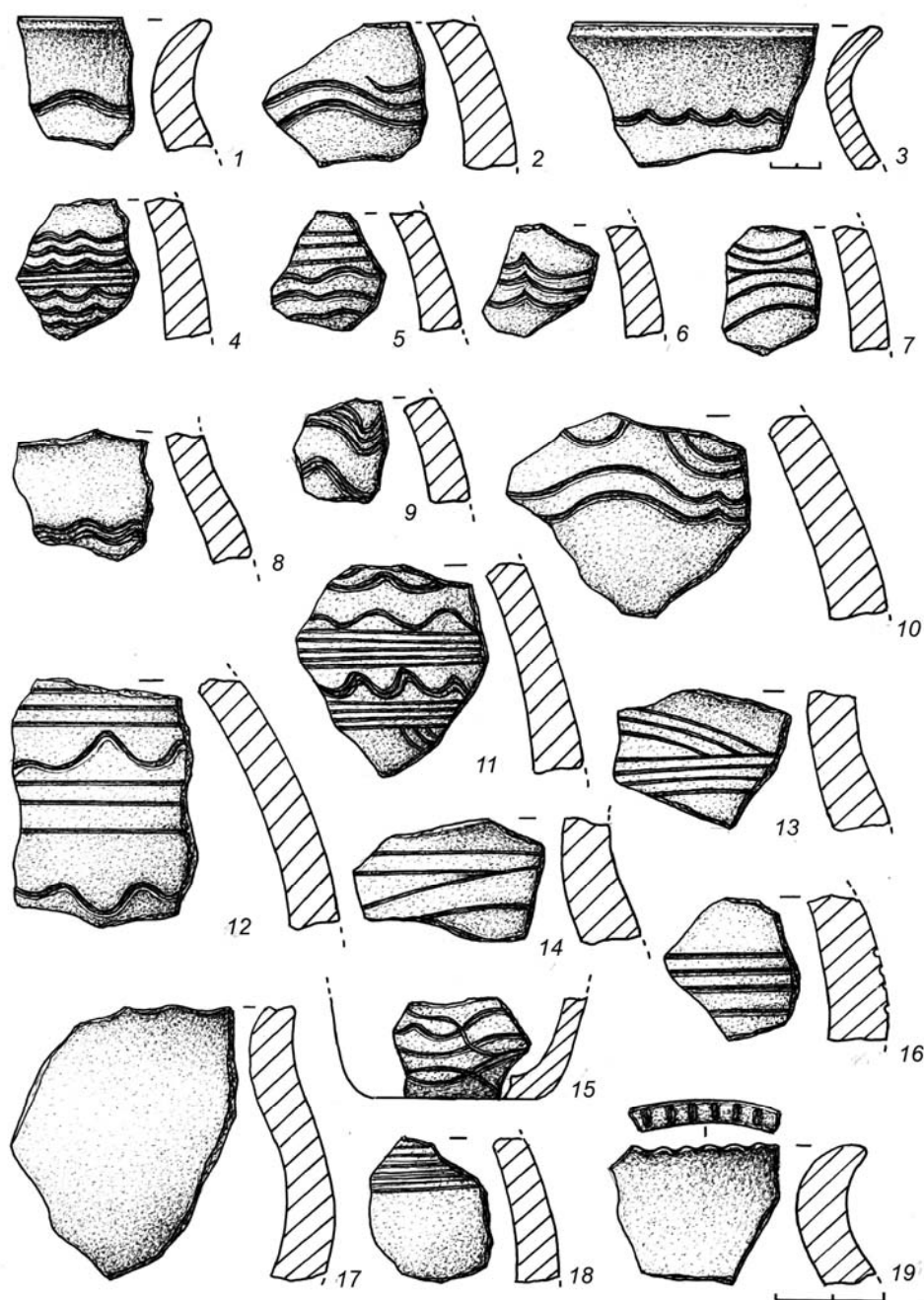

Fig. 2. Pottery pieces of Luka-Raykovetska culture from the settlements Komariv – “Gorod Vasyliia Buhaya” (1, 2-13, 15, 17, 18) and Komariv – “Grusha” (16, 19).

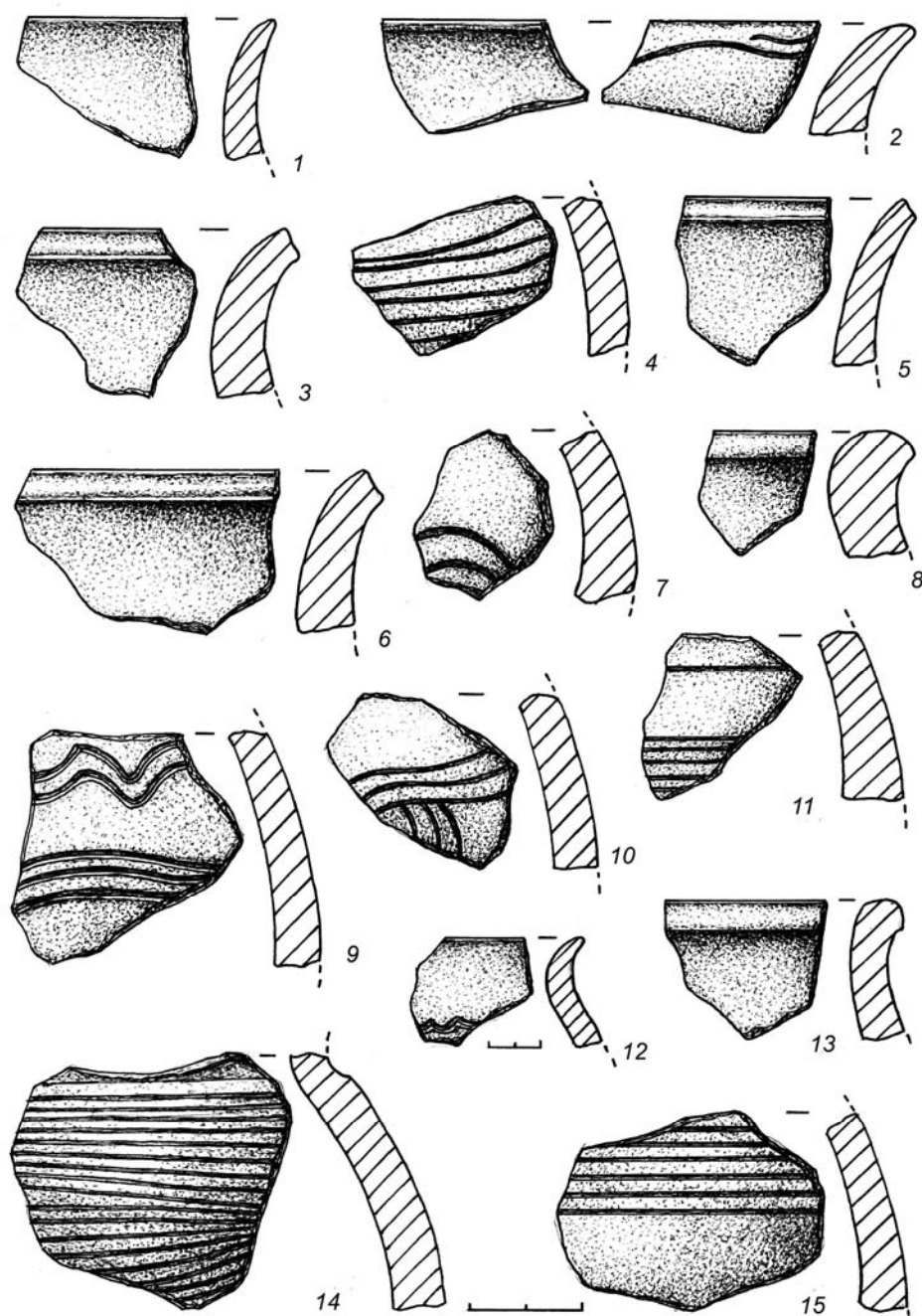

Fig. 3. Pottery pieces of Luka-Raykovetska culture from the settlements Bendyuga – “Mygalevyi Pliats” (1-8, 10, 11, 13) and Komariv – “Stara Richka” (9, 12, 14, 15).

ПОСЕЛЕННЯ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН НА Р. БІЛИЙ СТІК**В. М. Конопля*, О. М. Сіласв******Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича**Національної Академії наук України**вул. Козельницька, 4, м. Львів, 79026****Науково-дослідний центр Інституту археології**Національної академії наук України**“Рятівна археологічна служба”**вул. В. Винниченка, 24, м. Львів, 79008, e-mail: silayevs@ukr.net*

За останні роки науковці Інституту українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України та НДЦ “Рятівна археологічна служба” Інституту археології НАН України за участі місцевих краєзнавців провели обстеження в басейні р. Білий Стік і виявили 11 поселень пізнього періоду райковоцької культури IX – початку X ст., розташованих в сс. Бендюга і Комарів Сокальського р-ну Львівської обл. Зібрано матеріали ранньослов'янського часу, зокрема фрагменти ліпних і кружальних горщиків, частини яких декоровано горизонтальними та хвилястими орнаментом.

Ключові слова: Білосточчя, райковоцька культура, поселення, посуд ліпний і кружальний, горщик, орнамент.

Стаття надійшла до редколегії 18. 05. 2016

Прийнята до друку 05. 09. 2016

УДК 904:911.37(477.83-22)"08/09"

**НОВІ МАТЕРІАЛИ ДО ВИВЧЕННЯ
ХРИСТИЯНСЬКИХ МОГИЛЬНИКІВ ПЛІСНЕСЬКА**

Г. В. Филипчук

*Інститут Народознавства Національної академії наук України
пр. Свободи, 15, Львів, 79000, e-mail: galsoloviy@ukr.net*

Опубліковано матеріали з нового християнського могильника в ур. Високе Городиско (Пліснеський археологічний комплекс). Проаналізовано виявлені поховання та показано місце некрополя у топографії літописного Пліснеська.

Ключові слова: Пліснеський археологічний комплекс, Пліснеськ, могильник, поховання, християнство, давньоруський період.

Пліснеське городище – одне з найбільш відомих та добре вивчених укріплених пунктів слов'яно-руської доби українського Прикарпаття (рис. 1). Останні дослідження дають підстави виділити у його функціонуванні два періоди: IX–X та XII–XIII ст. Раніше від цього часу Пліснеськ не був укріпленим, тобто не існував як городище у повноцінному розумінні цього слова. Подібно, в XI ст. не функціонувала жодна оборонна лінія тогочасного поселення. Протягом IX–X ст. (у слов'янський період) місто характеризувалося полісною моделлю та займало укріплену площу близько 450 га. Зовсім інший стан справ мав місце протягом другого періоду давньоруського часу (XII–XIII ст.) [7–8; 12]. Відтоді, наприкінці XI – початку XII ст., відновилися окремі укріплення т.зв. “Високого плато” Пліснеська, постало літописне місто, яке згодом двічі згадувалося у “Повісті минулих літ” під 1188 і 1232 рр. [1. С. 347, 390] та в “Слові о полку Ігоревім” [3. С. 31]. У цей час городище характеризувалося бургівською моделлю. До укріпленої частини міста входила площадка ур. Оленин Парк (ймовірно, двір місцевого феодала), а також ур. Замчисько – тогочасний міський дитинець. Однак, життя у давньоруський час вирувало й поза межами неукріпленої частини літописного Пліснеська. Яскравим тому підтвердженням є не лише наявність потужного культурного шару XII–XIII ст. в ур. Високе Городиско, синхронної житлово-господарської забудови тощо, але й християнських поховань того періоду. Останні ще раніше пощастило локалізувати між шостою і п'ятою лініями захисту (вали № 3 та № 4), у південно-західній та південно-східній місцевій ділянці ур. Високе Городиско [5. С. 82–83].

Чергові відомості про нові християнські поховання зафіксовано аж у 2013 р., в результаті вивчення забудови території, що прилягала до п'ятої лінії захисту [10. С. 346; 11. С. 20–29]. Попередні роботи у цьому плані проводилися у зв'язку із вивченням згаданого захисного рубежу в 2011 р. [9] Тоді вдалося констатувати, що цей вал функціонував виключно у слов'янський період, а найближчу до нього забудову протягом IX–XIII ст. складали об'єкти житлово-

господарського призначення. Жодних свідчень того, що поблизу міг розташовуватися могильник давньоруського часу, віднайти не пощастило. Тому, деякою несподіванкою було виявлення у сезоні 2013 р. відразу шести захоронень XII–XIII ст., до того ж на невеликій площі (48 м²) розкопу III* (знаходився поруч Р. I 2011 р.), (див. рис. 1).

Окрім шести інгумаційних ґрунтових захоронень вдалося також зафіксувати й дослідити рештки наземних і заглиблених будівель слов'яно-руського періоду (рис. 2). Мікростатиграфічні спостереження, в т.ч. над стратиграфією об'єктів житлово-господарського призначення, суттєво допомогли під час визначення хронології християнського некрополя, адже усі захоронення виявилися безінвентарними.

Поховання № 1 знаходилося у кв. 1Б'. Верхня частина могильної ями розмірами 0,75×1,80 м була сильно поруйнована внаслідок оранки. Можливо тому, її простежена глибина сягала усього 0,28–0,30 м від рівня виявлення. Збереглися лише рештки верхніх частин скелета (тильна частина черепа та частина кісток тулуба в ділянці грудей), які також зазнали значних ушкоджень. Головою кістяк орієнтований на захід. Стратиграфічні дані дозволяють датувати захоронення у межах кінця XII – першої половини XIII ст.

Поховання № 2 локалізовано у кв. 1Г'. Поховальна яма (розмірами 2,0×0,8 м) знаходилася під захороненням № 3 і була заглиблена на 0,5 м від рівня виявлення. Інгумація представлена лише частиною хребта та грудної клітки. Череп, як і нижня частина скелету, відсутні. Водночас, уцілілі кістки вказували, що головою небіжчик був зорієнтований на захід. У заповненні ями віднайдено кам'яний брусок та керамічні матеріали другої половини XII – початку XIII ст. Випадковий характер знахідок, що потрапили у заповнення поховання внаслідок засипання самої могильної ями, дає опосередковані підстави датувати захоронення приблизно тим же періодом.

Поховання № 3 виявлено у кв. 1Г'. Поховальна яма (розмірами 1,9×0,6–0,8 м) “перекривала” попереднє захоронення (№ 2) і була заглиблена на 0,4 м від рівня виявлення. Скелет покійника довжиною 1,6 м, зберігся у доволі доброму стані і лежав у правильному анатомічному порядку. Права рука небіжчика знаходилася в межах нижньої частини тазу, в той час, як ліва – простягалася вздовж тулуба. Головою покійник орієнтувався у сторону північного заходу. Уламки посуду, що траплялися у заповненні могильної ями можна датувати у рамках середини XII – середини XIII ст. Ці опосередковані дані, а також стратиграфічні спостереження, дозволяють віднести час поховання десь до кінця XII – першої половини XIII ст.

---

* Дослідження проводилися під керівництвом М. Филипчука (начальник Плісеської археологічної експедиції), за участю Б. Завітія, Б. Гринюки, А. Филипчука та автора статті. Попередній антропологічний аналіз інгумаційних решток здійснювався керівником експедиції та студентками-антропологами Загребського університету (Хорватія), які того сезону проходили стажування на базі Плісеського археологічного комплексу.

Поховання № 4 зафіксовано у кв. 3В'. Воно відкрите не повністю. Поховальна яма (0,45 м шириною та 0,8(?) м довжиною) розташовувалася над об'єктом № 2 (наземна житлова споруда середини – другої половини XII ст.). Могила була сильно поруйнованою. Виявлена глибина захоронення складала 0,12 м від гіпотетичного рівня тогочасної поверхні. Серед уцілілих частин кістяка вдалося розпізнати фрагменти черепа, верхньої частини хребта, руки та стегнових кісток. Складалося враження, що рештки верхніх кінцівок були витягнутими вздовж тіла. Головою небіжчик орієнтований у бік заходу. При захороненні інвентаря не виявлено. У заповненні ями віднайдено кераміку кінця XII – початку XIII ст. Цим же часом, згідно із стратиграфічними спостереженнями, датується досліджене поховання.

Поховання № 5 локалізовано у кв. 2–3 А'–Б'. Могильна яма (розмірами 2,15×0,80 м) “перерізала” об'єкт № 1 – наземну споруду середини XII ст. Глибина захоронення була відносно великою – 0,58 м від рівня виявлення. Інгумація виявилася доволі добре збереженою (довжина скелету 1,65 м). В області голови та ніг знаходилися камені. Головою скелет був зорієнтований на південний захід. У заповненні поховальної ями віднайдено фрагменти керамічних виробів XII–XIII ст. Саме поховання, на думку М. Филипчака, може бути датоване кінцем XII – першою половиною XIII ст.

Поховання № 6 розташовувалося у кв. 1–2 В'–Г'. Добре збережений скелет довжиною 1,55 м знаходився у поховальній ямі (розмірами 2,05×0,80–0,90 м). Як і у попередньому випадку, у голові та ногах захоронення вдалося зафіксувати камені, але не пощастило віднайти жодного поховального інвентаря. Могильна яма також була відносно глибокою – 0,57 м від рівня виявлення. В її заповненні траплявся посуд середини – другої половини XII – першої половини XIII ст. Захоронення датоване в рамках кінця XII – першої половини XIII ст.

Таким чином, отримані дані дозволяють стверджувати, що у підніжжі лінії захисту № 5, ближче до західної частини місцевого плато ур. Високе Городиско функціонував християнський могильник XII–XIII ст. Як бачимо, збереженість досліджених захоронень була неоднаковою. Доволі добре представленими виявилися інгумаційні поховання № 3, № 5 та № 6. Натомість, могили № 1, № 2, № 4 були тією чи іншою мірою поруйновані в результаті оранки; а четверте захоронення – ще й не до кінця розкопаним. Тому, визначити статі та вік для поховань № 1 і № 2, на жаль, не вдалося. Інші захоронення вказували на різностатевий та різновіковий склад відкритого цвинтаря. Зокрема, могила № 3 належала особині чоловічої статі, віком 30–35 років; № 4 – дівчинці 8–10 років; № 5 і № 6 – жінкам 25–30 років.

З наведеного опису видно, що якоїсь чіткої орієнтації кістяків не простежувалося. Окремі інгумації головою орієнтувалися у сторону заходу (№ 2, № 4), північного заходу (№ 1, № 6) чи південного заходу (№ 5). Загалом, проглядався саме західний вектор розташування могил на некрополі. Різними виявилися й положення рук у тілопокладеннях. У могилі № 5 вони були складеними на животі, у захороненні № 4 – витягнутими вздовж тіла. В похованні № 3 права рука виявилася зігнутою в лікті і знаходилася на верхній частині тазу, ліва

– лежала вздовж тулуба; а у могилі № 6 – ліва рука покладена на грудях, права – на верхньому тазі (животі).

Більшість могил були неглибокими: від 0,12–0,28 м до 0,58 м від рівня виявлення; не поруйновані захоронення мали глибину від 0,30 до 0,58 м від зазначеного репера. Як вже було зазначено, усі поховання виявилися практично безінвентарними. Уламки керамічних виробів слов'яно-руського періоду потрапили у заповнення могил випадково, під час їхнього засипання. Серед усіх інгумаций виділялися захоронення № 5 і № 6. У головах і ногах похованих тут жінок (25–30 років) вдалося зафіксувати камені.

У науковій літературі поховання з т.зв. “кам’яними подушками” пов’язують з обрядом чернечих захоронень [2. С. 35; 4. С. 92–109]. Щоправда, “кам’яні подушки” в захороненнях нововідкритого Плісеського некрополя, не могли належати монахам. Адже вони знаходилися не у чоловічих, а в жіночих похованнях; натомість, місцевий Підгорецький (Плісеський) монастир ЧСВВ був чоловічим. Тим більше, що описаним могилам жінок виявилися синхронні поховання дорослого чоловіка та дівчинки.

Іншими словами, цей християнський могильник належав саме до парафіяльної церкви, адже усі розкопані захоронення різнилися віком і статтю. На жаль, поки що не зафіксовано слідів такої сакральної споруди. Неподалік, за 150 м на захід від досліджуваного некрополя, у 2009 р. М. Филипчук відкрив рештки фундаментів наземної будівлі, найбільш ймовірно саме церкви. На місці віднівельованої площадки (розмірами 28×9 м) археолог дослідив фундаментний рів, а також кам’яну кладку в останньому. Тут також пощастило віднайти фрагменти битої цегли-пальчатки та керамічний посуд XIV – початку XV ст. Приблизно цим же часом М. Филипчук датував й саму споруду [6. С. 58]. Отже, в майбутньому ще слід буде виявити не тільки парафіяльну церкву XII–XIII ст., але й поховання постмонгольського часу.

Подальше вивчення некрополя та пошуки синхронної культової споруди дозволять більше сказати про давньоруські християнські старожитності літописного Плісеська. Отримані ж дані свідчать, що неукріплений посад міста XII–XIII ст. мав сильно насичену житлово-господарську забудову та у різний час інтенсивно використовувався для закладання цвинтарів і церков. Можливо, такий стан справ можна пояснити перенасиченістю забудови укріпленої площадки ур. Замчисько. Не виключено, що за подальшим розширенням меж міста мало б прослідувати спорудження нових ліній захисту. Проте, вже через сто років опісля масового прийняття християнства, на землі Київської Русі приходить монгольська навала. Як і більшість городищ Галицько-Волинської держави, літописне місто зазнало значних руйнувань, від яких, на жаль, воно більше не поправилося. В середині – другій половині XIII ст. відкривається нова сторінка в історії Плісеська, що у той час був репрезентований невеличким хутором.

ЛІТЕРАТУРА

1. Літопис Руський. За Іпатським списком переклав Л. Махновець. – К., 1989.
2. Моця О. П. Населення Південно-руських земель IX–XIII ст. (за матеріалами некрополів). – К., 1993.
3. Слово о поході Ігоревім Ігоря сина Святославового внука Олегового / Попереднє слово, переклад та примітки Павла Салевича. – Львів, 1999.
4. Томенчук Б. Археологія некрополів Галича і Галицької Землі. Одержавлення. Християнізація. – Івано-Франківськ, 2006.
5. Филипчук М., Шуй Н. Могильники Пліснеського археологічного комплексу як джерело до вивчення етнокультурних взаємовпливів на мікрорегіональному рівні // Вісник Інституту археології. – 2006. – Вип. 1. – С. 71–85.
6. Филипчук М. Звіт про проведення суцільних археологічних обстежень на території та в південно-західних околицях с. Підгірці Бродівського, а також в сс. Гутище та Грабово Золочівського районів Львівської області згідно програми “Археологічний кадастр України /Львівська область/” // Наук. архів ІА ЛНУ ім. Івана Франка.
7. Филипчук М. А. Структура Пліснеського археологічного комплексу в слов’янський та давньоруський час // Вісник Інституту археології. – 2009. – Вип. 4. – С. 3–21.
8. Филипчук М. Літописний Пліснеськ у світлі нових археологічних досліджень // “Слово о полку Ігоревім” як пам’ятка української літератури (до 800-річчя написання твору): Матер. наук. конф. – Львів; Дрогобич, 2011. – С. 170–171.
9. Филипчук М. А., Филипчук А. М. Попередні результати дослідження п’ятої лінії захисту (валу № 4) Пліснеського археологічного комплексу // Вісник інституту археології. – 2012. – Вип. 7. – С. 128–156.
10. Филипчук М. А., Завітій Б. І., Филипчук А. М., Гринюка Б. М., Соловій Г. В. Короткі підсумки робіт Пліснеської археологічної експедиції у 2013 р. // Вісник Інституту археології. – 2013. – Вип. 8. – С. 345–346.
11. Филипчук М. А. Звіт про дослідження Пліснеського археологічного комплексу у 2013 році // Наук. архів ІА ЛНУ ім. Івана Франка.
12. Fylyptscuk M. Der archäologische Komplex von Plisnesko // Mezi raným a vrcholným stredovekém. Pavlu Kouřilovi k šedesátým narozenám přátelé, kolegové a žáci. – Brno, 2012. – S. 235–250.

	болото		вал
	джерело, струмок		рів
	канал		западини
	яр		територія селищ
	очерет		GPS- координати
	пасовище		траншеї
	кущі		рівень сучасної поверхні
	широколисті ліси		дерн, лісова підстилка
	хвойні ліси		чорні гумусовані суглинки (орний шар)
	сад		чорні гумусовані суглинки
	польові та лісові дороги		темно-сірі гумусовані суглинки
	шосейні дороги		сірі опідзолені суглинки
	житлові та господарські будівлі		світло-сірі суглинки, опідзоли
	культові споруди		верхня межа лесу «материк»
	кладовище		вугілля, зола
	лінії електропередач		глиняна вимазка, кераміка

Умовні позначення

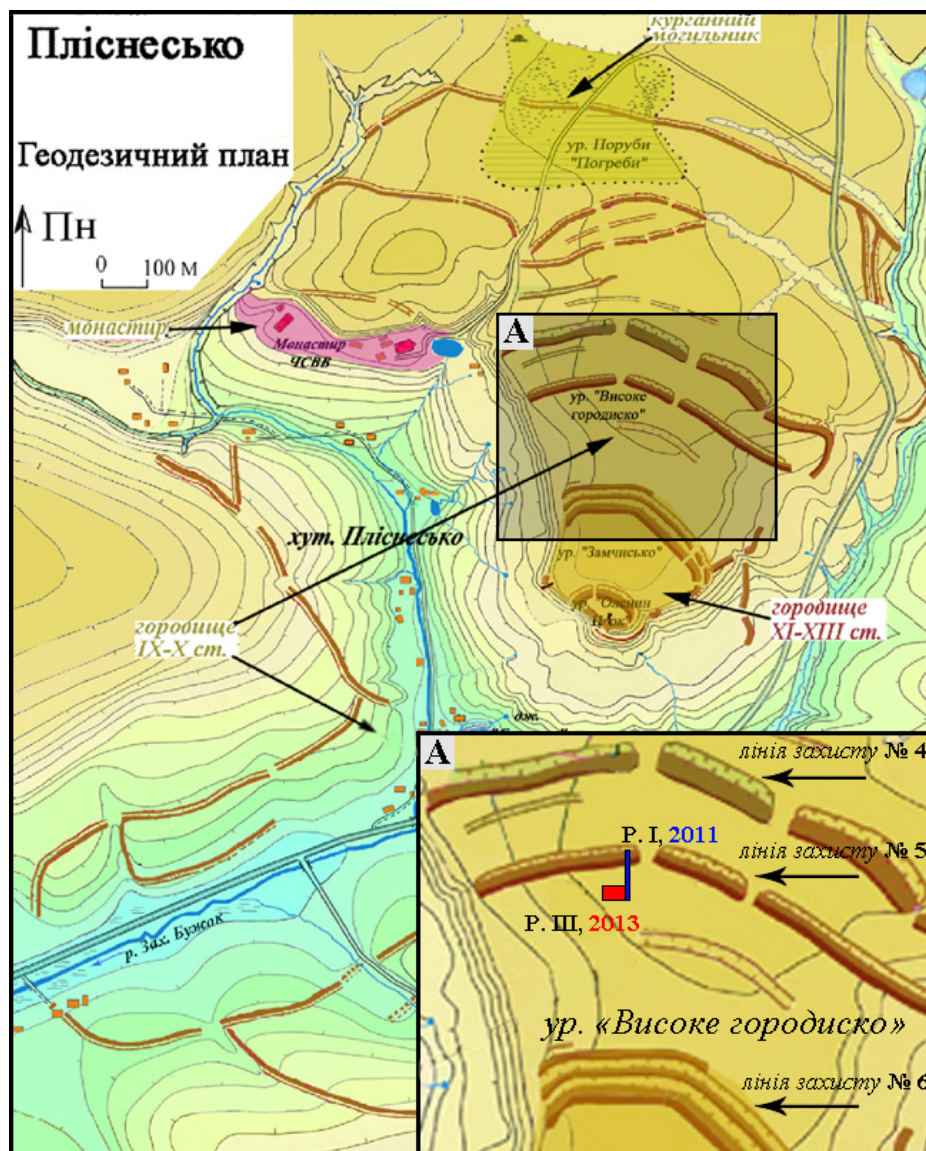

Рис. 1. План Пліснеського археологічного комплексу та місця розкопів, закладених в ур. Високе Городиско у 2011 та 2013 рр. (за М. Филипчуком, доопрацьовано автором).

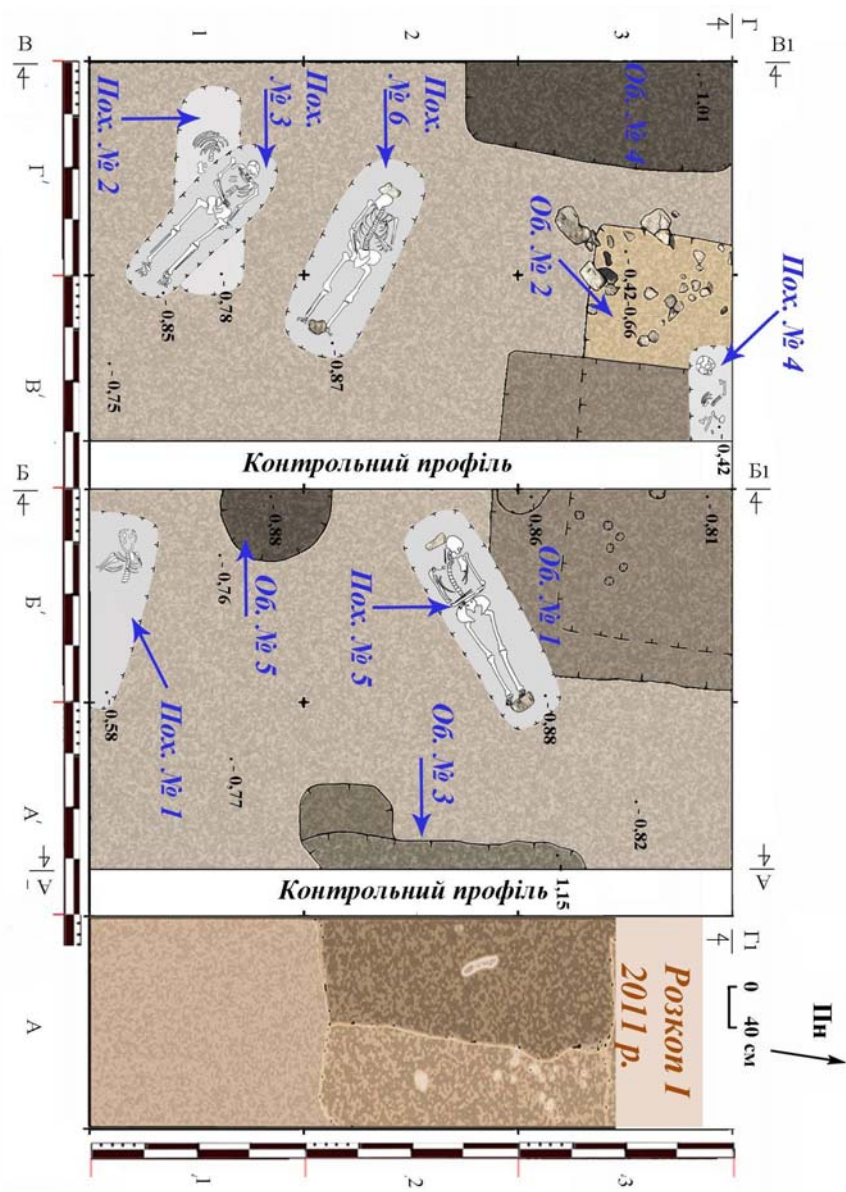

Рис. 2. Планіграфія розкопу ІІІ 2013 р. з усіма віднайденими об'єктами (за М. Филипчуком).

Фото 1. Поховання №5 (розкоп III 2013 р.). Вигляд з північного сходу.

Фото 2. Поховання №6 (розкоп III 2013 р.). Вигляд зі сходу.

THE NEW MATERIALS TO THE STUDYING OF CHRISTIAN CEMETERY OF PLISNESK

G. Fylypchuk

*The Institute of Ethnology of National Academy of Sciences of Ukraine
Svobody Av. 15, Lviv, 79000, e-mail: galsoloviy@ukr.net*

The article is devoted to the analysis and publication materials of the newly discovered Christian necropolis of Plisnesk, which was located outside the fortified area of the chronicle city, near the so-called “Dytynets” (tract “Zamchysko”), between 5 and 6 Slavic lines of defense (in the Old Russ time were not functioning).

As a result was managed to dig 6 inhumation Christian burials during fixed archaeological searches. All of them were characterized by the absence of funeral equipment and small depth of burial pits. There have not been founded no traces of any gravestones (remnants of stone or wood structures over graves).

There were not clear guidance of skeletons in the discovered burials. Some of inhumations were oriented (by head) to the northwest, the others – to the southwest, another skeletons had a clear western orientation vector.

There were different hands position of skeletons in the burials. They have been compiled on the stomach or have been extended along skeletons. In some variants one hand of skeletons was bent at the elbow, and the other – was lied along the trunk or located on the abdomen.

Some burials (№ 1, 2) were quite damaged, that's why was inquired ages and genders of deceased only by four cases (№ 3–6). We were given the active assistance of senior courses students-anthropologists of the University of Zagreb (Croatia). They were underwent training at the Plisnesk archaeological complex. One of graves belonged to the girl 8–10 years old (№ 4), another – adult men 30–35 years old (№ 3), and two graves to women 25–30 years old (№ 5 and 6). Thus, the cemetery had opposited-sex and different ages.

Excavated burials were dated back of the second period of the Old Russ time on lands of ancient Pre-Carpathians (12th – 13th centuries.). The earliest complexes are dated back to the second half of the 12th – the beginning of 13th centuries, the later complexes – the end of the 12th – first half of the 13th century. In general, all burials have been laid before the Mongolian invasion of the Kyiv Russ.

Two graves of adult women 25–30 year old made attract attention between all burials. In their heads and foot were found so-called “stone pillows”. Even though in the scientific literature that burials are associated with monk tombs, but we can not confirm this thesis on investigated necropolis materials: The burial stones belonged to women, but the local monastery (its first records date back 1180 year) was a man's monastery. On the other hand, men's and children's disposals were synchronous to these burials.

Materials obtained in 2013 season allow to assert that 6 discovered graves are only a small part of the Christian cemetery of Old Russ time, which belonged to one of the parish churches type. To find the last is not possible yet. Currently, the closest known building is near churches of 14th – the beginning of 15th centuries (it was opened in 2009 year). The localization of the Old Russ church and burials of the post Mongolian time near the church of 14th – the beginning of 15th centuries are a task of the near future.

Key words: Plisnesk archaeological complex, Plisnesk, cemetery, burial, Christianity, Old Russ period.

Стаття надійшла до редколегії 03. 03. 2016

Прийнята до друку 05. 09. 2016

УДК [904:737.1] (477.85) “17”

ВІЗАНТІЙСЬКІ ТА УГОРСЬКІ МОНЕТИ З ЧОРНІВСЬКОГО ГОРОДИЩА

С. В. Пивоваров*, В. А. Калініченко**, М. В. Ільків**

**Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник
вул. Лаврська, 15, м. Київ, 01015, e-mail: s.v.pivovarov@mail.ru*

***Чернівецький національний університет імені Ю. Федьковича
вул. Кафедральна, 2, м. Чернівці, 58012, e-mail: ilkiv_chnu@ukr.net
Чернівецька філія ДП “НДЦ “Охоронна археологічна служба України”
Інституту археології НАН України*

Під час досліджень Чорнівського городища першої половини XIII ст. у 1999–2014 рр. було виявлено нумізматичний матеріал: чотири візантійські та чотири угорські монети. Ці знахідки значно уточнюють хронологічні рамки існування Чорнівського городища та дозволяють з нових позицій розкрити його значення у військово-політичному, соціально-економічному і культурному розвитку давньоруського населення регіону.

Ключові слова: Галицько-Волинське князівство, Візантія, Угорщина, монети, Чорнівське городище.

Чорнівське городище – одна із найбільш досліджених давньоруських пам'яток межиріччя Верхнього Прута та Середнього Дністра, розташована за 5 км на південь від с. Чорнівка, у лісі, на лівому березі р. Мошків, в ур. Спринчени. Городище відкрив відомий буковинський археолог Б. О. Тимошук, розкопував його у 1977–1978 рр. і відніс до категорії феодальних замків [29. С. 105–113]. У 1982 р. розвідкові розкопки на городищі проводив М. А. Филипчук [31]. Протягом 1985–1986 рр. археологічна експедиція Чернівецького державного університету під керівництвом Л. П. Михайлини поновила роботи на пам'ятці. У результаті розкопок з'ясовано планування житлово-оборонних клітей, розкопано рештки кам'яного фундаменту дерев'яної споруди та вивчено декілька поховань, розташованих біля неї [7. С. 66–67]. Із 1989 по 1994 р. на пам'ятці проводилися розкопки під керівництвом І. П. Возного, на основі чого автор стверджував, що в другій половині XII – першій половині XIII ст. на городищі функціонували 32 оборонні кліті-зруби, 18 житлово-господарських зрубів, двоповерхове житло феодала на кам'яному фундаменті, землянка і оборонна вежа [1–2]. Проте такі висновки виявилися поспішними, оскільки значна площа пам'ятки залишилася недослідженою, а чимало знахідок – втраченими. З огляду на те, що Чорнівське давньоруське городище є унікальною для регіону пам'яткою, яка містить велику кількість предметів матеріальної та духовної культури XII–XIII ст., з 1999 р. експедиція ЧНУ ім. Ю. Федьковича під керівництвом С. В. Пивоварова продовжила його вивчення.

За новий період розкопок пам'ятки уточнено її планування, з'ясовано функціональну приналежність окремих споруд, визначено їхню хронологію та

датування, виявлено понад тисячу індивідуальних знахідок (серед них два скарби) і дві тисячі фрагментів давньоруського посуду, уламків візантійських корчаг, полив'яного привізного посуду тощо. Результати досліджень городища за 1999–2014 рр. опублікували автори у ряді статей [7; 9–15; 17–21; 23–25]. Знайдений матеріал настільки значимий, що потребує спеціального подальшого дослідження, яке дозволить у повній мірі розглянути матеріальну та духовну культуру мешканців Чорнівського городища в епоху середньовіччя.

Під час досліджень городища у 1999–2014 рр. виявлено цінний археологічний матеріал, який уточнює датування пам'ятки і дозволяє з нових позицій розкрити його значення для економічного, суспільного і культурного розвитку давньоруського населення регіону. Так, у 2014 р. на Чорнівському городищі, яке систематично грабують “чорні археологи”, продовжилися науково-рятивні розвідки. У результаті досліджень виявлено знахідки з кераміки, скла, чорного та кольорового металу, серед яких: глиняне пряслице, двошипний наконечник стріли, кресало, двоциліндровий замок, дві пряжки, скроневе кільце, шість фрагментів скляних браслетів та візантійська монета.

Серед виявлених за цей час матеріалів на особливу увагу заслуговують нумізматичні знахідки, оскільки середньовічних монет у межиріччі Верхнього Прута та Середнього Дністра виявлено обмаль (рис. 1). До чорнівських знахідок відносяться чотири візантійські та чотири угорські монети*. Їхньому всебічному аналізу й інтерпретації присвячена ця публікація.

Першу нумізматичну знахідку виявлено у 2014 р. в районі кліті № 12 (рис. 2, 2; фото 1, 2). Монета сильно корозована, обрізана – семикутна, перфорована (з розірваним отвором для підвішування). На реверсі простежуються погрудні зображення двох постатей. Аверс сильно пошкоджений. Діаметр знахідки сягає 1,5–1,6 см; маса – 0,8 г. Попередньо за аналогіями з інших територій Європи, зокрема з Балкан, Болгарії, а також колекції Думбартон Оакс, можна припустити, що монета з Чорнівського городища була карбована за правління Олексія III Комніна Ангела (Αλέξιος Γ' Ἀγγέλως) у 1195–1203 рр. на монетному дворі м. Константинополя [36. Р. 397–419]. Більш вузько ця монета, за класифікацією М. Хенді, датується 1197–1203 рр. Номінал монети попередньо теж можна визначити як аспрон. Через значну пошкодженість знахідки та затертість зображення дуже важко простежити її більш вузький період карбування та віднести до окремого типу. Загалом можна припустити, що монета з Чорнівського городища відноситься до типу В**. На аверсі подібних

---

* На території пам'ятки серед кам'яного фундаменту культової споруди знайдено також срібні польські півгроші Владислава II Ягайла (1386–1434 рр.), яким присвячено окреме дослідження [14–15].

** Монети типу В (ἀσπρον τράχυν) Олексія III Комніна-Ангела за класифікацією М. Хенді поділяються на два підтипи, карбовані, відповідно, у 1195–1197 рр. й 1197–1203 рр. На сьогодні дослідники виділяють ще два різновиди (підвиди) цих монет, які відрізняються написами на аверсі та реверсі й особливими мітками державних офіцій. Так як написи на

аспронів зазвичай зображувався бюст безбородого Ісуса Христа (Спаса Емануїла) з німбом, одягненого в туніку та колобїон, і з сувоєм у лівій руці. Навколо постаті Христа розміщувався напис "Господи помагай". Даний аспект є досить важливим, так як підтверджує той факт, що монету використовували, очевидно, як медальйон-оберіг. На реверсі зліва зображувалася постать імператора в повний зріст, а справа – постать Святого Константина з німбом. Вони стоять дуже близько один до одного. Постать святого відрізняє характерний малюнок пояса – шість крапок, розташованих у два ряди по три крапки, розділені тонкими лініями. Правою рукою з перекинутим через неї кінцем лороса святий Константин підтримує разом з Олексієм III Комніним-Ангелом державу, увінчану хрестом, а лівою – лабарум. Саме держава є одним із визначальних критеріїв поділу та хронологічного визначення карбування аспронів Олексія III Комніна [34. Р. 150–155]. У типі В розрізняють два підтипи, які відрізняються типом хреста на державі. Тип В(а) відрізняється хрестом "патріаршого" типу – з додатковою перемичкою. Як вказують науковці, монети цього підтипу зустрічаються дуже рідко. В іншого, більш поширеного типу – В(б) – хрест на державі простого типу і складений із п'яти крапок (інколи до цього типу відносять зображення простого хреста з однією перемичкою). На монеті з Чорнівського городища чітко видно, що хрест на державі суцільний та не складається з крапок. Водночас важко припустити, до якого з підтипів варто його віднести, так як на ньому простежуються дві перемички (?). Окрім того, на монетах в імператора та Святого Константина наявні стема, дивітисон, комір, лороси спрощеного типу та лабаруми. За цими деталями окремо можна визначити, до якого типу відносяться монети Олексія III Комніна. Аспрони типу В відрізняються наявністю шести–восьми крапок на комірці імператора, трьома крапками на грудях між коміром та поясом, обернутим навколо талії лоросом (його кінець, перекинутий через ліву руку імператора, вільно звисає вниз). Таким чином, фігури імператора та святого створюють симетричну композицію, а два рівних кінці (інколи злиті між собою) лоросів разом з державою – її оптичний центр [32. Р. 195].

Другу із монет (див. рис. 2, 1; фото 1, 1) з увігнуто-випуклою поверхнею, (раніше для таких монет використовувався термін "скіфатна") знайдено в 1999 р. у руїнах кліті № 8. Її діаметр становить 2,2–2,5 см, маса – 1,5 г. Монета перфорована і, відповідно, теж використовувалася не як грошовий знак, а як підвіска-іконка [10. С. 154–159].

На її реверсі (ввігнутій стороні) у центрі в подвійному обідку зображено у фас постать імператора. На його голові є стема (низька корона), а сам він вдягнутий у дивітисон (багряницю, чи опліччя) – святковий пурпурний одяг, що слугував за знак верховної влади, і хламиду (довгий парадний плащ із шерстяної тканини). У правій руці імператор тримає лабарум (штандарт на довгому держа-

---

монеті з Чорнівського городища не простежуються, її віднесено до широкого хронологічного горизонту карбування – 1195–1203 рр. Більш вузько її можна датувати 1197–1203 рр.

ку із зображенням хреста), а в лівій – сферу (державу), яку також увінчує хрест. По обидва боки від постаті імператора розміщені крапки, які замінюють написи. На аверсі (випуклій стороні) монети зображення через погану збереженість не простежується. Монету виготовлено з міді. Окалина на поверхні грошового знака свідчить про його перебування у сильному вогні.

Вивчення даної монети та пошук аналогій дозволили визначити тип нумізматичного об'єкта та час його випуску. Аналіз зображення на монеті та її форма засвідчує, що вона також має візантійське походження. Грошові знаки такого типу з'явилися на території імперії після реформи Олексія I Комніна (1081–1118 рр.), проведеної в 1092 р. [43. Р. 431–436; 33. Р. 211–238]. З цього часу в обіг поступають увігнуто-випуклі монети, які зберігають свою форму до XIV ст. Особливо багато таких монет (стаменів, аспронів, номізм, перперів), виготовлених із золота, електру, срібла, білону, міді, карбували у Візантії в другій половині XII – на початку XIII ст. за імператорів Андроніка I Комніна (1183–1185 рр.), Ісаака II Ангела (1185–1195 рр.), Олексія III Комніна-Ангела (1195–1203 рр.). В їхній основі лежала золота монета – гіперпірон (νόμισμα ὑπέρπυρον), випущена Олексієм I Комніним у 1092 р. [46. Р. 293–299].

Значних змін монетне карбування імперії зазнало після взяття військами європейських рицарів Константинополя в 1204 р. у результаті Четвертого хрестового походу [30. С. 63–88]. Уряди Латинської імперії, що виникла на руїнах Візантії, продовжували випускати увігнуто-випуклі (скіфатні) монети із зображеннями, добре відомими місцевому населенню. Фактично їх карбували за типом монет візантійських імператорів. Проте, на відміну від монет з благородних металів і білонових грошових знаків візантійських імператорів, такі монети виготовляли з міді. Вони відзначалися меншими розмірами, грубістю та схематичністю зображень. Їхні написи зроблено з помилками, або вони взагалі їх не мають, а на місцях, де мали би бути букви, проставляли крапки [10. С. 154–159]. Науковці, на основі вивчення великої кількості скарбового матеріалу та добре документованих поодиноких знахідок, довели, що такі монети карбували хрестоносці у Константинополі та, очевидно, і в Фесалоніках з 1204 по 1224 рр. [36. Р. 128–130]. У нумізматичній літературі монети цього типу отримали умовну назву “латинські константинопольські” імітації [34. С. 191–218].

Для визначення точного часу випуску даної монети проведено консультації із фахівцями*. Встановлено, що монета з Чорнівського городища становить номінал аспрон трахея (ἄσπρον τράχης). Її було відкарбовано у Фесалоніках за часів правління Феодора I Комніна-Дуки (Θεόδωρος Κομνηνός Δούκας) [40. Р. 147–153; 37. Р. 543–555], який у 1215–1230 рр. був правителем

---

* Принагідно висловлюємо вдячність В. В. Гурулевій – співробітниці відділу нумізматики Державного Ермітажу за визначення монети та її датування 1224–1230 рр., а також О. Є. Мусіну – доктору історичних наук, провідному науковому співробітнику відділу слов'яно-фінської археології Інституту історії матеріальної культури Російської Академії наук за надану інформацію.

Епірського царства. У 1224 р. він завоював королівство Фесалоніки, яке, відповідно, втратило автономію. Феодор Комнін-Дука володарював у Фесалоніках з 1224 до 1230 рр., а короновано його було у 1227 р. Отже, в широкому хронологічному діапазоні монету з Чорнівського городища можна датувати 1224–1230 рр. 9 березня 1230 р. відбулася битва при Клокотниці, в якій Феодор зазнав поразки. Після цього Епірський деспотат Феодора I Комніна-Дуки розпався на дві держави, центром однієї з яких стали Фесалоніки.

За своїми зовнішніми ознаками *ἀσπρον τράχυς* з Чорнівського городища відноситься до типу G за класифікацією М. Хенді, в якій виділено сім типів монет Феодора I Комніна-Дуки [37. Р. 559–561]. Зазвичай, на реверсі монет типу G зображувалася у повний зріст постать імператора, в якого наявні стема, дивітисон, хламіда та комір. У правій руці імператор тримає лабарум, а в лівій – сферу (державу), яку також увінчує хрест. На аверсі зображена постать Христа Емануїла (без бороди, з тунікою), який тримає сувій у лівій руці [34. Р. 271]. За останні роки нові матеріали досліджень з Думбартон Оакс дозволили хронологічно більш точно розподілити усі сім типів монет Феодора Комніна-Дуки [37. Р. 543–549]. Тому тип G, до якого відноситься монета з Чорнівського городища, з обережністю можна датувати більш вузько – 1229–1230 рр.

Інші дві монети знайдено у 2004 і 2006 рр. у кліті № 12. Так, цілий екземпляр має діаметр 1,5–1,6 см, його маса – 0,7 г. Від іншої монети, навмисно розрізаної у давнину, зберігся лише сегмент – четвертина. Її розміри дорівнюють 1,1×1,1 см, маса – 0,8 г (див. рис. 2, 4; фото 1, 4). Зображення на монетах сильно постраждали від вогню і корозії, тільки вгадуються нечіткі постаті, але їхня приналежність до числа візантійських монет не викликає сумнівів.

На цілому екземплярі монети, виготовленої з міді/бронзи й також перфорованої (див. рис. 2, 3; фото 1, 3), зображення читаються досить погано. Проте все ж вдалося простежити, що на реверсі монети проглядається постать ангела. Попередньо її можна співставити з номіналом *ασπρον τραχεια* (*ἀσπρον τράχυς*), карбованого за правління Деметрія Комніна-Дуки (*Δημήτριος Κομνηνός Δούκας*) у Фесалоніках в 1244–1246 рр. [40. Р. 173–174; 37. Р. 597–598]. Інформації про нього відомо не так багато, як і про самі монети. Деякі дослідники вказують на те, що монети Деметрій Комнін-Дука почав карбувати ще у 1242 р., коли йому було надано титул деспота, а він сам визнавав владу нікейського імператора Іоанна III Дуки Ватаца. Народився він у 1220 р. та був молодшим сином правителя Епіру – Феодора I Комніна-Дуки. За аналогічними знахідками монет з Думбартон Оакс, можна припустити, що на реверсі монети з Чорнівського городища зображено Архангела Михаїла. Характеризуючи монети Деметрія Комніна-Дуки, варто зазначити, що на аверсі монети зображена постать Христа Емануїла (без бороди, з тунікою), який тримає сувій у лівій руці. На реверсі монети – постать Архангела Михаїла у повний зріст, з німбом, у дивітисоні, з коміром. У правій руці він тримає лабарум на усю довжину постаті, а в лівій руці – державу [34. Р. 288–299].

Малоймовірно, що дана монета могла потрапити на городище після його знищення монголо-татарами, яке датувалося 1241 р. [2. С. 477–478]. Тому є

підстави припустити, що укріплена Чорнівська садиба припинила існування пізніше, очевидно в 1259 р. [11. С. 194]. До такої ж думки схиляє датування срібного персня із багроподібним геральдичним зображенням знаку Рюриковичів, знайденого на пам'ятці, який, вочевидь, належав князю Андрію Ярославичу (1222–1264 рр.), зятю Данила Галицького. Не виключено, що під час вимушеної еміграції Андрія Ярославича, його дружина і діти в 1252–1256 рр. перебували на городищі [17].

Найближчими пам'ятками до Чорнівського городища, де виявлено мідні візантійські монети, є с. Городище Шепетівського р-ну Хмельницької обл., яке пов'язується з рештками давньоруського міста Ізяславль. Схожі за описами монети трапилися також при вивченні міст XII – першої половини XIII ст. в Родні, Воїні та комплексі давньоруських пам'яток поблизу с. Крутилів (святилище Звенигород) на Тернопільщині [27. С. 81, 110. Рис. 47, 4]. Так само, як і знахідки з Чорнівки, ці грошові знаки перфоровані. Більше того, всі згадані монети виявлені на землях, які входили до складу Галицько-Волинського князівства або перебували в контактній із кочівницьким степом зоні.

Відповіді на питання, яким чином візантійські монети потрапили на Чорнівське городище, складно. Можливі пояснення цих неординарних знахідок різні. У літературі вже неодноразово звертали увагу на ймовірну участь дружинників із Галицько-Волинських земель у хрестових походах, про що знаходимо натяки в писемних та фольклорних джерелах. Якщо це так, то деякі з монет міг принести один з учасників Четвертого хрестового походу (1202–1204 рр.). Разом з тим відомо, що Галицько-Волинське князівство, складовою частиною якого в той час були і землі сучасної Буковини, мало тісні політичні та культурні стосунки з Візантією. Тут знаходили притулок і опальні царевичі, претенденти на престол й, можливо, імператори у вигнанні. Зокрема, багато науковців схильні вважати, що візантійський імператор Олексій III Комнін-Ангел, який улітку 1203 р. покинув оточений хрестоносцями Константинополь, після багатьох поневірянь знайшов притулок у Галичі, в князя Романа Мстиславича, батька Данила Галицького [10. С. 154–159]. Після розгрому Константинополя, як свідчать археологічні матеріали, на землі Русі переселилася і деяка частина візантійських ремісників та духовенства. Через це не виключено, що на городищі побували вихідці з імперії чи русичі, які з ними спілкувалися. Можна припустити, що монети, як своєрідні іконки, могли принести мешканці Чорнівського городища (князі, бояри, духовенство), які здійснили паломництво до Константинополя або ж до християнських центрів у Святій Землі. Торгове походження перфорованих візантійських монет малоймовірно, оскільки їх використовували як підвіски, а не як грошові знаки. Підтвердженням даної гіпотези можуть служити й інші знахідки візантійського походження з городища, зокрема “сирійські” енколпіони та стеатитова іконка, виявлені на пам'ятці [19. С. 184–188, 200–202].

Чотири інші монети знайдено у 2006 р. на підлозі недокопаної кліті № 32 (за нумерацією І. Возного). Вони лежали одна поверх одної і являли собою спресовану масу із тоненьких круглих срібних пластинок, пошкоджених вогнем.

Після їх роз'єднання з'ясувалося, що це чотири монети двох різних типів. Монети першого типу дещо пошкоджені у різних частинах. Діаметр першої з них – 0,15 см, маса – 0,1 г (рис. 3, 1; фото 2, 1), другої – 0,14 см та 0,3 г, відповідно (див. рис. 3, 2; фото 2, 2).

На монетах першого типу в центрі зображено короля, який сидить на троні. В лівій руці він тримає хрест, а в правій – скіпетр з характерним лілієподібним навершям. Справа і зліва від постаті короля розміщені букви “R” та “B” (тобто REX BELA – король Бела). Монети другого типу також дуже пошкоджені та потерті. Діаметр першої з них становить 0,15 см, маса – 0,2 г (див. рис. 3, 3; фото 2, 3), іншої, відповідно, – 0,14 см та 0,1 г (див. рис. 3, 4; фото 2, 4). На монетах цього типу в центрі, в колі, у профіль чітко зображене людське обличчя, а по колу монети простежуються готичні літери: на першій монеті чітко видно зображення літер “L”, “A” та частину літери “X”, а на іншій чітко простежується напис – “BE LA REX”.

На сьогодні існує декілька версій ідентифікації монет даних типів. Уважають, що монети міг карбувати угорський король Бела III (1172–1196 pp.), або ж вони були відкарбовані за правління “молодого короля” Бели IV (1225–1270 pp.), як, наприклад, вважав Р. Ласло [33. О. 32–33, tábla 14]. Після детального вивчення даних монет та пошуку їхніх аналогій, можемо стверджувати, що ці екземпляри слід віднести до брактеатів, карбованих за правління “Rex iunior” – Бели IV, тобто в період, коли він був “молодим королем” в 1225–1235 pp. [38. S. 53–54].

У 1220 р. 14-річний Бела оженився на принцесі Марії Ласкариній – доньці нікейського імператора Феодора I Ласкаріса та Анни Ангеліни (дочки візантійського імператора Олексія III Комніна-Ангела). Після цього батько доручив йому управління Славонією. Але король Андраш II (Андрій – у давньоруських джерелах), який влаштував шлюб Бели під час його повернення з походу, до цього часу розчарувався у союзі з Нікейською імперією і розлучив сина з дружиною у 1222 р. Того ж року Папа Римський Гонорій III відмовився оголошувати шлюб недійсним, тому Бела забрав жінку та втік до Австрії. Після цього, за посередництва папи, король Андраш II помирився із сином та дав йому в управління Славонію, Далмацію та Хорватію. У 1226 р. невдоволений політикою свого сина, король Андраш II доручив йому управління Трансильванією та надав йому титул герцога. Тут Бела мав постійні контакти з половцями.

Загалом у першій половині XIII ст. у Галицько-Волинському князівстві спостерігається значне послаблення, в якому були зацікавлені як Польща, так і Угорщина. В контексті цього регіон Прут-Дністерського межиріччя потрапив у важливі політичні події, пов'язані з королевичем Белою. У 1230 р. князь Данило Романович на заклик галичан звільнити їх від угорського короля Андраша зібрав дуже численне військо. Після цього, взявши в облогу угрів у Галичі, він змусив їх здатися. Тоді угорський “Rex iunior” – Бела IV спробував відбити Галич. Та сильні дощі й епідемія змусили його зняти облогу з Галича та відступати вздовж р. Дністер до Василева [3. С. 126–128]. Тут король перейшов річку, рушив до Прута та через Родну повернувся до Угорщини. Не виключено, що внаслідок цього походу монети королевича могли опинитися на Чорнівському городищі (табл. 1).

Знахідка брактеатів на городищі безсумнівно свідчить про знайомство мешканців регіону з платіжними засобами такого типу, який, до речі, зафіксований у регіоні скарбом монет із Хотина. Цей комплекс, виявлений у 1889 р., складався з кількох сотень брактеатів і віднесено до 1225–1230 рр. [26. С. 118; 16. С. 65]. Депонування Хотинського скарбу пов'язується з відступом угорських військ у 1230 р. [16. С. 66–69; 19. С. 151–152].

Таким чином, за період дослідження Чорнівського городища у 1999–2014 рр. виявлено цінний нумізматичний матеріал, який уточнює хронологічні межі існування Чорнівського городища та дозволяє з нових позицій розкрити його значення у політичному, економічному, суспільному та культурному розвитку давньоруського населення Прут-Дністерського межиріччя у XIII ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Возний І. П.* Чорнівська феодальна укріплена садиба XII–XIII ст. – Чернівці, 1998.
2. *Возний І. П.* Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в X–XIV ст. – Чернівці, – 2009. – Ч. 2. – С. 233–282.
3. Галицько-Волинський літопис / Пер. Т. Коструби. – Стейт Каледж-Па, 1967.
4. *Гладкий В.* Словарь нумизмата. – М., 2006.
5. Древняя Русь. Город, замок, село. – М., 1985.
6. *Льків М., Калініченко В., Пивоваров С.* Нумізматичні знахідки XIII ст. з Чорнівського городища // ПССІАЕ. – 2015. – Т. 1(39). – С. 20–35.
7. *Калініченко В., Пивоваров С.* Наконечники стріл з Чорнівського городища першої половини XIII ст. (археологічні дослідження 2012 р.) // ПССІАЕ. – 2013. – Т. 2(36). – С. 34–46.
8. *Михайлина Л. П., Возний І. П., Пивоваров С. В.* Дослідження археологічних пам'яток Північної Буковини експедицією Чернівецького держуніверситету // АДУ 1991. – Луцьк, 1991. – С. 66–67.
9. *Пивоваров С.* Археологічне дослідження Чорнівського городища в 1999–2000 рр. // ПССІАЕ. – 2001. – Т. 1. – С. 243–255.
10. *Пивоваров С.* Візантійська монета з Чорнівського городища // ПССІАЕ. – 1999. – Т. 3. – С. 154–159.
11. *Пивоваров С.* Дослідження Чорнівського городища першої половини XIII ст. // Археологічні студії. – К.; Чернівці, 2008. – Вип. 3. – С. 180–199.
12. *Пивоваров С.* Нові археологічні дослідження Чорнівського городища // Матер. IV Буковинської міжнар. іст.-краєзн. конф., присвяченої 125-річчю заснування ЧНУ імені Ю. Федьковича. – Чернівці, 2001. – С. 351–353.
13. *Пивоваров С.* Нові знахідки культових предметів на давньоруських пам'ятках Буковини // ПССІАЕ. – 2000 – Т. 3. – С. 217–230.
14. *Пивоваров С.* Нові знахідки предметів озброєння та спорядження вершника і верхового коня з Чорнівського городища (перша половина XIII ст.) // ПССІАЕ. – 2001. – Т. 2. – С. 133–141.
15. *Пивоваров С.* Нумізматичні матеріали XV ст. з Чорнівського городища // Буковинський журнал. – 2002. – Ч. 3–4. – С. 43–49.
16. *Пивоваров С.* Нумізматичні пам'ятки Буковини. – Чернівці, 2002.
17. *Пивоваров С.* Перстені з геральдичними зображеннями з Чорнівського городища // ПССІАЕ. – 2008. – Т. 1(25). – С. 9–18.

18. Пивоваров С. Предмети з християнською та язичницькою символікою у давньоруських старожитностях Буковини (нові знахідки) // ЗНТШ. – 2002. – Т. CCXLIV: Праці археологічної комісії. – С. 247–257.
19. Пивоваров С. Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра (XI – перша половина XIII ст.). – Чернівці, 2006.
20. Пивоваров С. Християнські старожитності в межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра. – Чернівці, 2001.
21. Пивоваров С. Чорнівське городище першої половини XIII ст.: (нові знахідки) // Р. Ф. Кайндль. Вікно в європейську науку: Матер. II Міжн. наук. семінару. – Чернівці, 2005. – С. 195–201.
22. Пивоваров С. В., Возний І. П. Охоронні розкопки феодального приватновласницького замку XII – першої половини XIII ст. в с. Чорнівка // Екологія культури: історія, традиції, сучасність. – Львів, 1990. – С. 44–45.
23. Пивоваров С. В., Ільків М. В. Розвідки Чернівецької філії ОАСУ // АДУ 2012. – К.; Луцьк, 2013 – С. 379–380.
24. Пивоваров С. В., Калініченко В. А. Навершя руків'я меча з Чорнівського городища першої половини XIII ст. // ПССІАЕ. – 2014. – Т. 1(37). – С. 39–55.
25. Пивоваров С. В., Калініченко В. А. Територіальна ідентифікація наконечників стріл з Чорнівського городища (до постановки проблеми) // Науковий вісник Чернівецького університету: Зб. наук. праць. Історія. – Чернівці, 2014. – Вип. 684–685. – С. 7–12.
26. Потин В. М. Клад брактеатов из Поднестровья // Нумизматика и сфрагистика. – 1963. – Вып. 1. – С. 109–127.
27. Русанова И. П., Тимошук Б. А. Языческие святилища древних славян. – М., 2007.
28. Соколова И. В. Монеты и печати Византийского Херсона. – Л., 1983.
29. Тимошук Б. О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). – К., 1982.
30. Успенский Ф. История крестовых походов. – М., 2005.
31. Філінчук М. А. Замок біля Чорнівки // Молодий Буковинець. – 1983. – 27 лютого.
32. Boss M., Hofmann L. Die Münzen des Byzantinischen Reiches in der Universitätsbibliothek. – Nürnberg, 2007.
33. Grierson P. Byzantine coins. – London, 1982.
34. Hendy M. Coinage and money in the Byzantine empire 1081–1261. – Washington, 1969.
35. Hendy M. Studies in the Byzantine monetary economy c. 300–1450. – Cambridge, 1985.
36. Hendy M., Bellinger A., Grierson P. Catalogue of the Byzantine coins in the Dumbarton Oaks collection and in the Whittemore collection: Volume 4 (Part I): Alexius I to Alexius V (1081–1203). – Washington, 1999.
37. Hendy M., Bellinger A., Grierson P. Catalogue of the Byzantine coins in the Dumbarton Oaks collection and in the Whittemore collection: Volume 4 (Part II): The Emperors of Nicaea and Their Contemporaries (1204–1261). – Washington, 1999.
38. Huszár L. Münzkatalog Ungarn: von 1000 bis Heute. – München, 1979.
39. Lázló R. Corpus nummorum Hungariae Magyar egyetemes éremtár. – Budapest, 1899.
40. Lianta E. Late Byzantine Coins 1204–1453 in the Ashmolean Museum University of Oxford. – London, 2009.
41. Longuet H. Introduction a la Numismatique Byzantine. – London, 1961.
42. Morrison S. The Emperor, the Saint, and the City: Coinage and Money in Thessalonike from the Thirteenth Century // Dumbarton Oaks Papers. – 2003. – No 57. – P. 173–203.
43. Sear D. Byzantine coins and their values. – London, 1987.
44. The Oxford Dictionary of Byzantium. – New York and Oxford, United Kingdom, 1991.
45. The William Herbert Hunt Collection Highly Important Byzantine Coins. – New York, 1990.

46. *Whitting P. D.* Byzantine coins. – New York, 1973.

47. *Wroth W.* Catalogue of the Imperial Byzantine coins in the British Museum: Volume II. – London, 1908.

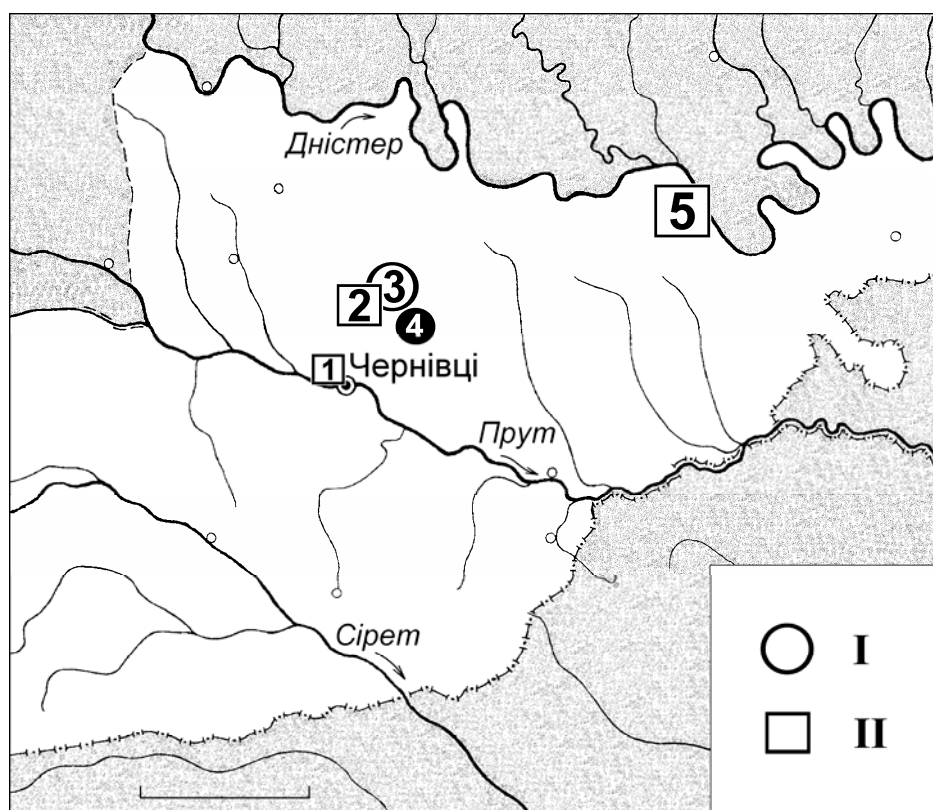

Рис. 1. Місцезнаходження візантійських (I) та західноєвропейських (II) монет у старожитностях райковецької (чорний фон) та давньоруської (білий фон) культур: 1 – Чернівці-Ленківці; 2, 3 – Чорнівка-Спринчени; 4 – Рідківці-Стара Рогатка; 5 – Хотин.

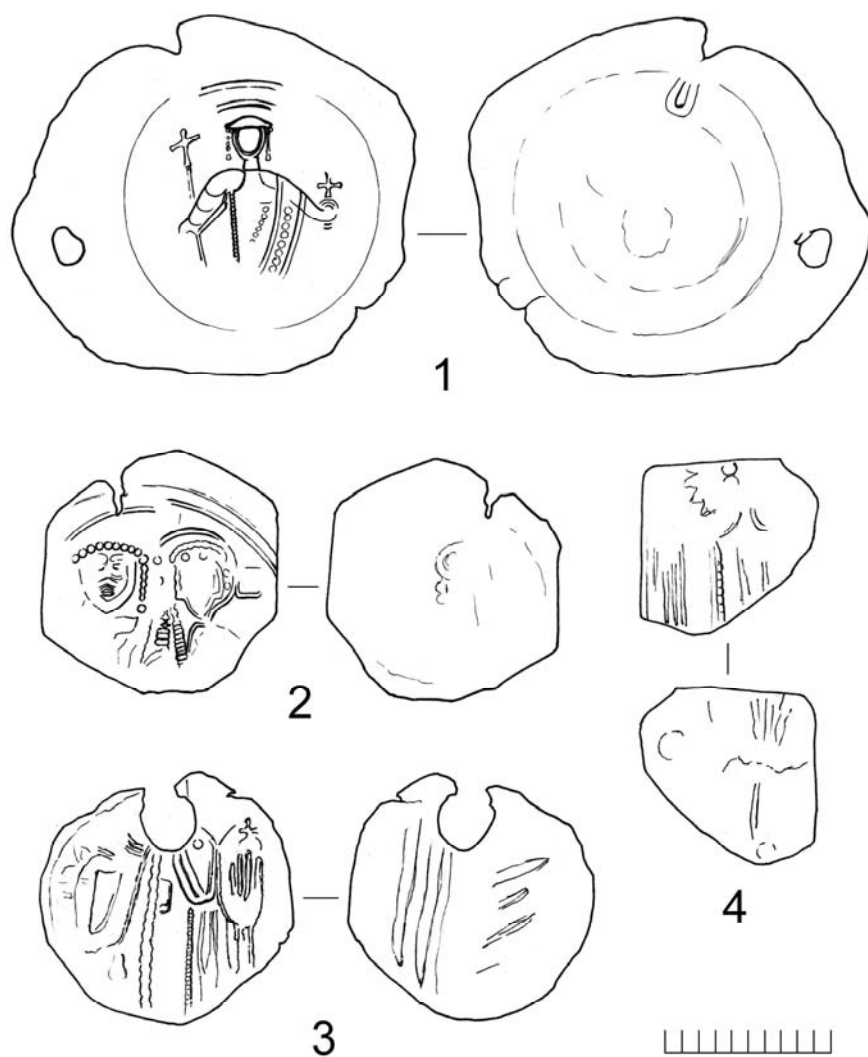

Рис. 2. Візантійські монети з Чорнівського городища.

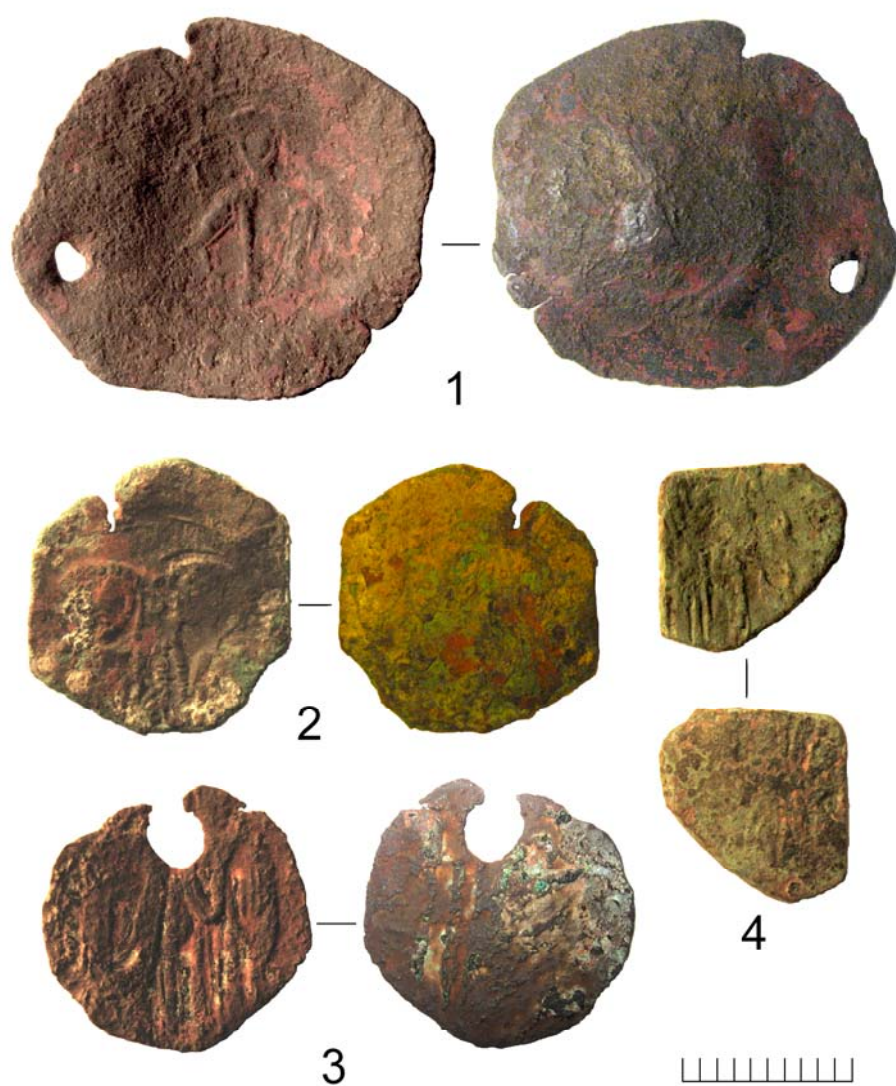

Фото 1. Візантійські монети з Чорнівського городища.

Фото 2. Угорські брактеати з Чорнівського городища.

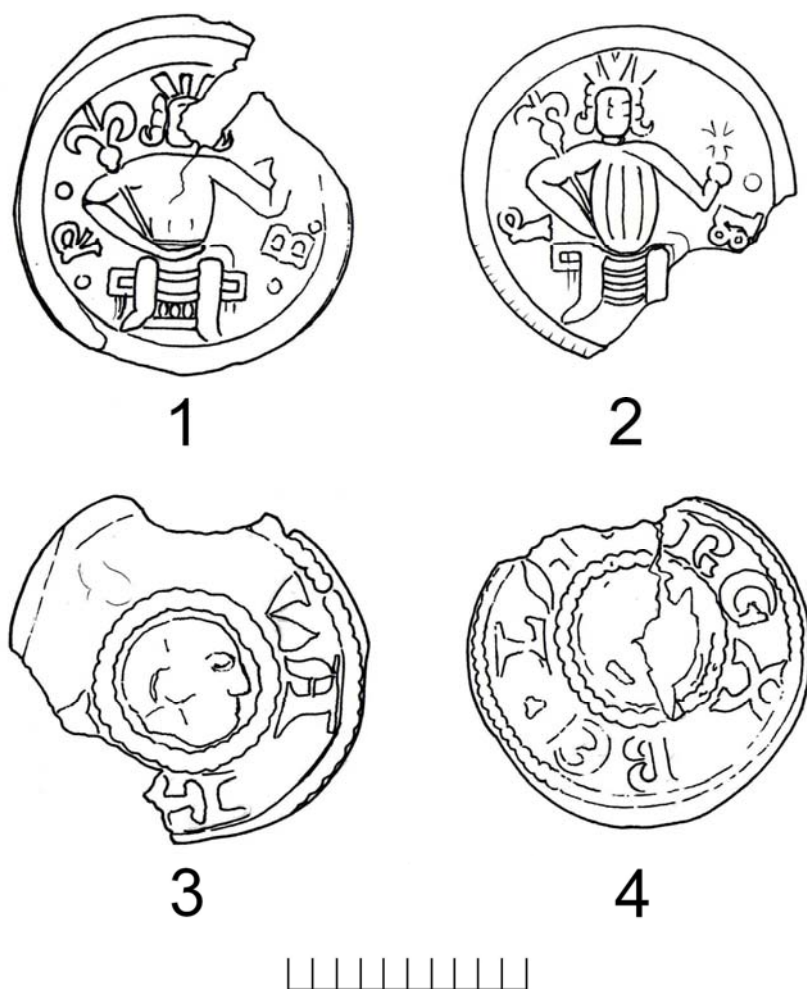

Рис. 3. Угорські брактеати з Чорнівського городища.

Таблиця 1.
Широке (сірий фон) та вузьке (чорний фон) датування
середньовічних монет з Чорнівського городища

Рис.	1190	1200	1210	1220	1230	1240	1250	1260
2:2		■						
2:1				■				
2:3						■		
2:4		■	■	■	■	■	■	■
3:1	■			■	■	■	■	■
3:2	■			■	■	■	■	■
3:3	■			■	■	■	■	■
3:4	■			■	■	■	■	■

BIZANTINE AND HUNGARIAN COINS FROM CHORNIIVKA HILLFORT

S. Pyvovarov*, V. Kalinichenko**, M. Il'kiv**

*National Kyiv-Pechersk historical cultural preserve

Lavrskaya Str., 15, Kiev, 01015, e-mail: s.v.pyvovarov@mail.ru

**Yuri Fedkovich Chernivtsi National University

Cathedral Str., 2, Chernivtsi, 58012, e-mail: ilkiv_chnu@ukr.net

Chernivtsi department "Scientific-research center "Rescue archaeological service" of Institute of archaeology of the National Science Academy of Ukraine

To one of the most studied ancient monuments watershed of the Upper Prut and Middle Dniester refers settlement (remnants of feudal fortified manor) is located at a distance of 5 km south of the village Chornivka. In historiography it is known as Chornivka hillfort. Study of the settlement began in 1999 and continues to date. According to a new period of excavations monuments significantly refined its planning, functional identity revealed some structures defined their chronology and dating, found more than a thousand individual finds.

Among the found materials research settlement in 1999–2014 on special interest deserve found numismatic items. There are four Byzantine and four Hungarian coins. It's comprehensive analysis and interpretation and publication devoted to this.

The first coins of the concave-convex a surface. It's diameter is 2,2–2,5 cm, weight – 1,5 g. Coin perforated, that is specially punched hole and not used as a banknote and a suspension icon. The detailed study of coins and search for analogies possible to determine the type of object and numismatic time of its release. Analysis of the image on the coin and its shape shows that it has a Byzantine origin. Coin from Chornivka hillfort – aspron trachea was chased in Thessalonica, during the reign of Theodore I Komnenos-Ducas (1224–1230).

Other two coins were found in 2004 and 2006. The first of these is also perforated. With care it can be attributed to the coin – aspron trachea, which was chased during the reign of Demetrius Comnenos Ducas in Thessalonica, in the 1244–1246 bigennium. Fourth numismatic finding was discovered in 2014. The coin is badly damaged, cut – septangular, perforated (with a torn hole for hanging). On the concave side (reverse) observed bust image of two figures. Convex side (obverse) heavily damaged. The diameter of the findings is 1,5–1,6 cm; weight – 0,8 g with caution, similar to other areas of Europe, including the

Dumbarton Oaks, the Balkans, Bulgaria, and by their appearance suggests that coin from Chornivka hillfort was chased the reign of Alexis III Comnenos Angelus in 1195–1203 in Constantinople. Nominal coins previously defined as aspron trachea. Due to significant damage of the coin image is very difficult to trace it's narrower period of mint and relate it to the specific type.

How Byzantine coins were on Chornivka hillfort? The answer of this question is difficult today. Possible explanations of these extraordinary findings are different. The literature has repeatedly drawn attention to the likely participation of combatants Kingdom of Galicia-Volhynia in the crusades, as we find hints in written and folkloric sources. If so, some of them could bring one of the participants of the Fourth Crusade.

Four other coins were found in 2006. They were lying on top of one another and were a lot of thin pressed round silver plates. After their separation (coins slightly damaged by fire) revealed that the four coins, and two types. There are several versions coin identification data types. It is believed that the coins can be minted during the reign of the Hungarian King Bela III (1172–1196) or on the board, “young king” Bela IV (1225–1270). After a detailed study of these coins and view previous findings with caution copies of data, in our opinion, should be attributed to bracteates, minted during the reign “Rex iunior” – Bela IV at a time when he was “young king” in 1225–1235.

Thus, summing up, to say that the period of research Chornivka hillfort in 1999–2014 was discovered quite important numismatic material, which significantly clarifies the chronological limits of existence Chornivka hillfort and allows new positions reveal its importance for political, economic, social and cultural development of the ancient people of the Middle Dniester in the thirteenth century. Therefore, in spite of this, the study of the hillfort will be continued.

Key words: Kingdom of Galicia-Volhynia, Byzantium, Hungary, coins, Chornivka hillfort.

Стаття надійшла до редколегії 05. 03. 2016

Прийнята до друку 16. 03. 2016

**КОРОТКІ ПІДСУМКИ РОБІТ
У ПІВНІЧНІЙ ЧАСТИНІ ПЛІСНЕСЬКОГО
АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ У 2015 р.**

А. М. Филипчук*, Г. В. Филипчук**, Б. М. Гринюка*

**КЗ ЛОР “Адміністрація історико-культурного заповідника “Давній Пліснеськ”
вул. В. Винниченка, 14, м. Львів, 79008, e-mail: archeofilip@ukr.net, hrynjuk@ukr.net*

***Інститут Народознавства Національної академії наук України
пр. Свободи, 15, Львів, 79000, e-mail: galsoloviy@ukr.net*

У липні 2015 р. Інститут археології Львівського національного університету імені Івана Франка проводив фундаментальні та рятівні археологічні дослідження на території Пліснеського археологічного комплексу. Цього польового сезону на базі комплексу мали місце дві експедиції. У південній частині Пліснеська працювала експедиція під керівництвом директора Інституту археології ЛНУ ім. Івана Франка М. А. Филипчука. Роботами у північній частині археологічного комплексу керував молодший науковий співробітник цієї установи А. М. Филипчук (керівник експедиції та керівник розкопу І). Активну участь у дослідженнях брали: молодший науковий співробітник Інституту народознавства НАН України Г. В. Филипчук (керівник розкопу ІІ), аспірант ІІІ курсу Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка Б. М. Гринюка (лаборант розкопу ІІ), а також студенти й випускники історичного факультету ЛНУ ім. Івана Франка – Н.-М. О. Рибчинський (лаборант розкопу І), Я. Р. Брик, М. В. Партика та ін.

Розкоп І площею 40 м² закладено перпендикулярно до гребеня валу лінії захисту № 1 (валу № 8) в ур. Високе Городиско, за 12 м на захід від одного з ймовірних в'їздів. Основні завдання робіт зводилися до з'ясування конструктивних особливостей, часу, можливих етапів функціонування укріплення, а також характеру забудови західної ділянки городища (між лініями захисту № 1 та № 2). У результаті досліджень вдалося зафіксувати та вивчити сім об'єктів.

Об'єкт № 1 репрезентований насипом валу, функціонування якого слід попередньо віднести до другої половини Х ст. **Об'єкт № 1а** являв собою прибудову до цього валу, тобто був конструктивно й синхронно пов'язаний із об'єктом № 1. **Об'єкти № 2** та **№ 2а** представлені заглибленими житловими спорудами (першої половини Х ст. та другої половини ХІ ст.), котловани яких “насідали” один на одного. **Об'єкт № 3** – ґрунтове інгумаційне поховання, закладене близько першої половини ХІІ ст. **Об'єкти № 4** та **№ 4а** репрезентовані дещо заглибленими у ґрунт спорудами наразі не відомого призначення (ХІ ст.).

Розкоп ІІ площею 30 м² закладено перпендикулярно до гребеня валу зовнішньої лінії захисту в ур. Поруби, а також на місці одного з курганів, у безпосередній близькості до захисного рубежу, за 60 м на захід від дороги, яка

йде у напрямку до монастиря через курганий могильник. У процесі пошукових робіт, як і передбачалося, віднайдено два об'єкти.

Об'єкт № 1 репрезентований насипом валу зовнішньої лінії захисту (прибудови не зафіксовано). Час припинення функціонування фортифікації припадає на кінець X ст. *Об'єкт № 2* – одне з найпізніших курганних кремаційних поховань на цьому могильнику. Воно датується зламом XI/XII ст.

По завершенні польових робіт на місці усіх розкопів було проведено рекультиваційні роботи.

ДОСЛІДЖЕННЯ БУСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ У 2015 р.

П. М. Довгань, Н. Я. Стеблій

Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, e-mail: nstebliy@ukr.net

У польовому сезоні 2015 р. Буська археологічна експедиція Інституту археології ЛНУ ім. Івана Франка досліджувала Мале городище – одну із складових літописного міста Бужська. Воно знаходиться у міському парку, неподалік від впадіння р. Полтви у Західний Буг і має вигляд конусоподібного останця висотою близько 8 м і діаметром майданчика на вершині близько 30 м.

На цій пам'ятці археологічні дослідження проводила у 1985 р. експедиція Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові. Було розкрито 100 м² площі, виявлено низку археологічних об'єктів та значний рухомий матеріал, про що було опубліковано повідомлення в “Археологических открытиях 1986 года” (Москва: Наука, 1988. – С. 289–290), однак жодних слідів цих матеріалів чи наукового звіту про дослідження у фондах колишнього Інституту суспільних наук, а нині Інституту українознавства ім. Івана Крип'якевича віднайти не вдалося.

Під час роботи експедиції у 2015 р. було закладено два розкопи. Розкоп І, площею 36 м², був безпосередньо на Малому городищі. Під час досліджень встановлено, що культурні залишки залягали тут на глибину 2,5–2,7 м. У розкопі виявлено залишки 26 археологічних об'єктів.

Перший із них був на глибині 0,7 м від рівня сучасної поверхні. Це залишки наземної споруди – частини оборонного валу, який по периметру оперізував центральний майданчик городища. Його споруджено із сильно утрамбованої глини на висоту 1,6 м. На гребені споруди виявлено численні сліди від дерев'яних конструкцій. Досліджено також частину в'їзду із залишками дубових опор і слідами від них. Численний рухомий матеріал, виявлений на гребені споруди, у заповненнях ямок від дерев'яних укріплень (наконечники стріл арбалетів, фрагменти керамічного посуду, залізна шпора) дав змогу датувати цей оборонний об'єкт XIV ст.

Під залишками оборонного валу залягав культурний шар могильника другої половини XII – першої половини XIII ст. Тут виявлено три шари поховань, представлених 19 могилами.

Нижче, під культурним шаром могильника, віднайдено три частини котлованів заглиблених жител лука-райковецької культури (IX–X ст.); майже повністю досліджено залишки заглибленого житла другої половини VI ст., зафіксовано також розвал його печі-кам'янки. Крім цього, віднайдено деструкції двох заглиблених об'єктів висоцької культури.

У розкопі І – культурному шарі та заповненнях об'єктів – віднайдено знач-

ну кількість рухомого матеріалу, найчисельнішими серед якого є фрагменти ліпного та кружального посуду VI–XIV ст.

Значну історичну вартість має велика колекція долівкової плитки із церкви, а також інші різноманітні знахідки, зокрема, наконечники стріл арбалетів і лука, ножі, скоби, цвяхи, ключі, частина циліндричного замка, кільце кольчуги, пряжки, кресало, шпора, щиток від фібули, куля для мушкета, витий бронзовий перстень, бруски, пряслиця (в тому числі, одне із кириличним написом), ложила, проколки, скляні намистини та ін.

Розкоп II, площею 20 м², закладено біля підшови Малого городища зі східного боку. Культурні залишки залягали тут на глибину 1,60–1,72 м від рівня сучасної поверхні. У цьому розкопі виявлено п'ять археологічних об'єктів.

Перший із них – частину кам'яно-цегляного мощення – потрактовано як паркову доріжку. За характерними ознаками цілої цегли об'єкт датовано кінцем XVIII – початком XIX ст.

Другий об'єкт – більша частина котловану заглибленого житла X ст. Об'єкт III – споруда наземного типу IV ст. Досліджено значну ділянку її долівки на рівні материка. Об'єкт IV – господарська яма XII ст. Об'єкт V – частина оборонного валу, який оточував Мале городище зі сходу. Як і об'єкт I з розкопу I, його споруджено із сильно утрамбованої глини на висоту 70 см. За виявленим керамічним матеріалом цей вал датовано XIV ст.

У культурному шарі та заповненнях згаданих об'єктів виявлено значну кількість рухомого матеріалу. Найбільшу групу складають фрагменти кружальних посудин IV–XIV ст., а також інші знахідки, в тому числі залізна шпора, скоба, фрагмент жорен, кістяні проколки й скляні виті та гладкі браслети.

Таким чином, під час археологічних досліджень у Буську в 2015 р. віднайдено матеріали широкого хронологічного діапазону – від початків ранньозалізного віку до пізнього середньовіччя (XIV ст.) Під час розкопок вперше зафіксовано й досліджено об'єкти IV та другої половини VI ст., віднайдено і досліджено частину християнського могильника XII – першої половини XIII ст., який разом із численними знахідками долівкової плитки вказує на те, що тут могла бути перша у давньому Бужьку церква. Непересічне значення для вивчення історії забудови давнього міста має віднайдення на Малому городищі укріплення XIV ст. та численного рухомого матеріалу цього часу. Більшість кістяків із поховань давньоруського могильника взято на антропологічні дослідження.

СПИСОК АВТОРІВ

Возний Ігор Петрович – доктор історичних наук, професор кафедри культурології, релігієзнавства та теології Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

Гринюка Богдан Миколайович – кандидат історичних наук, науковий співробітник науково-дослідного відділу КЗ ЛОР ІКЗ “Давній Пліснеськ”

Гуменний Віктор Леонідович – аспірант кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Львівського національного університету імені Івана Франка

Довгань Петро Михайлович – науковий співробітник Інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка

Долженко Юрій Володимирович – аспірант відділу біоархеології Інституту археології НАН України

Жиленко Марія Анатоліївна – лектор-екскурсовод Археологічного музею ім. Е. А. Балагурі історичного факультету Ужгородського національного університету

Ільків Микола Володимирович – кандидат історичних наук, асистент кафедри історії стародавнього світу, середніх віків та музеєзнавства Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, директор Чернівецької філії “ОАСУ” Інституту археології НАН України

Калініченко Віталій Андрійович – асистент кафедри історії стародавнього світу, середніх віків та музеєзнавства Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

Колода Володимир Васильович – кандидат історичних наук, завідувач науково-дослідною археологічною лабораторією, доцент кафедри історії України Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди.

Конопля Віталій Михайлович – молодший науковий співробітник відділу археології Інституту українознавства ім. Івана Крип'якевича

Мойжес Володимир Валерійович – кандидат історичних наук, директор Археологічного музею ім. Е. А. Балагурі історичного факультету Ужгородського національного університету

Пивоваров Сергій Володимирович – доктор історичних наук, професор, заступник з наукової роботи генерального директора Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника

Прищепя Богдан Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Рівненського державного гуманітарного університету

Прохненко Ігор Анатолійович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Ужгородського національного університету

Сіласєв Олександр Миколайович – науковий співробітник Науково-дослідного центру “Рятівна археологічна служба” Інституту археології НАНУ

Стеблій Наталія Ярославівна – кандидат історичних наук, в.о. директора Інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка, доцент кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки

Филипчук Андрій Михайлович – заступник директора з наукової роботи комунального закладу Львівської обласної ради “Адміністрація історико-культурного заповідника “Давній Пліснеськ”

Филипчук Галина Василівна – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Інституту народознавства НАНУ, науковий співробітник Львівського історичного музею

Филипчук Михайло Андрійович – кандидат історичних наук, директор Інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка, доцент кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки

Ціхоцький Іван Любомирович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Львівського національного університету імені Івана Франка

Шніцар Микола Григорович – молодший науковий співробітник Науково-дослідного центру “Рятівна археологічна служба” Інституту археології НАНУ

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АДЛУ	– Археологічні дослідження Львівського університету
АО	– Археологические открытия
АДУ	– Археологічні дослідження на Україні
АП УРСР	– Археологічні пам'ятки УРСР
ЗНТШ	– Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка
КСИА АН СССР	– Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИА АН УССР	– Краткие сообщения Института археологии АН УССР
КСИИМК	– Краткие сообщения Института истории материальной культуры
МАИЭТ	– Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии
МДАПВ	– Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині
МИА	– Материалы и исследования по археологии СССР
ПВЛ	– Повість временних літ
ПСРЛ	– Полное собрание русских летописей
ПССИАЕ	– Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології
РА	– Российская археология
СА	– Советская археология
САИ	– Свод археологических источников
СМАЭ	– Сборник музея антропологии и этнографии
СЭ	– Советская этнография
РА	– Российская археология
AR	– Archeologické rozhledy
ČNM–VS	– Československý národní muzeum (vědy společenské)
JASN	– Journal of the Anthropological Society of Nippon
Spr. Arch.	– Sprawozdania Archeologiczne
PA	– Památky archeologické
WA	– Wiadomości archeologiczne

З М І С Т

Світлої пам'яті Михайла Андрійовича Филипчука	3
<i>А. М. Филипчук, Н. Я. Стеблій.</i> Список наукових праць Михайла Андрійовича Филипчука.....	8

СТАТТІ

<i>М. Fylypchuk.</i> The state and prospects of research of Luka Raykovetska culture in Ukrainian Subcarpathians	16
<i>В. Л. Гуменний.</i> Східне прикордоння і зовнішня політика Риму у II – на початку III ст. н.е.: стан і перспективи археологічних досліджень	36
<i>А. М. Филипчук.</i> Деякі питання теорії формування культурного шару слов'янських пам'яток раннього середньовіччя	49
<i>В. В. Колода.</i> “Антський скарб” з городища Коропові Хутори на Харківщині	66
<i>І. П. Возний.</i> Соціальна організація ремесла на поселеннях Прут-Дністерського межиріччя у X – першій половині XIII ст.	78
<i>Ю. В. Долженко, Б. А. Прищеп.</i> Антропологічні матеріали X–XIII ст. з Пересопниці	91
<i>П. М. Довгань, І. Л. Ціхоцький.</i> Епіграфічні матеріали з городища літописного Бужська	111
<i>І. А. Прохненко, М. А. Жиленко, В. В. Мойжес.</i> Королівський замок Нялаб	123
<i>М. Г. Шніцар.</i> Дерев'яні дороги Львова (за матеріалами археологічних досліджень).....	155

З ІСТОРІЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ НАУКИ

<i>Б. М. Гринюка.</i> Вплив громадських та наукових діячів на світогляд Івана Старчука (1894–1950)	167
--	-----

ПУБЛІКАЦІЇ І МАТЕРІАЛИ

<i>V. Konopla, O. Silayev.</i> Settlements of Early Slavs on the river Bilyi Stik	180
<i>Г. В. Филипчук.</i> Нові матеріали до вивчення християнських могильників Пліснеська	187
<i>С. В. Пивоваров, В. А. Калініченко, М. В. Ільків.</i> Візантійські та угорські монети з Чорнівського городища	198

АРХЕОЛОГІЧНІ ВІДКРИТТЯ

<i>А. М. Филипчук, Г. В. Филипчук, Б. М. Гринюка.</i> Короткі підсумки робіт у північній частині Пліснеського археологічного комплексу у 2015 р.	214
<i>П. М. Довгань, Н. Я. Стеблій.</i> Дослідження Буської археологічної експедиції у 2015 р.	216
СПИСОК АВТОРІВ.....	218
СПИСОК СКОРОЧЕНЬ.....	220

CONTENTS

To the Blessed Memory of Mykchaylo Andriyovych Fylypchuk.....	3
<i>A. Fylypchuk, N. Steblyi</i> . List of scientific papers of Mykchaylo Andriyovych Fylypchuk	8

ARTICLES

<i>M. Fylypchuk</i> . The state and prospects of research of Luka Raykovetska culture in Ukrainian Subcarpathians	16
<i>V. Humennyi</i> . The eastern frontier and Roman foreign policy in the second century c.e. – at the beginning of the third century c.e.: current state and prospects of archaeological research	36
<i>A. Fylypchuk</i> . Some questions of the forming theory of the cultural layer on Slavic early middle ages monuments	49
<i>V. Koloda</i> . “Antean hoard” from Koropovy Hutory hillfort in Kharkiv oblast	66
<i>I. Vozny</i> . Social formation of handicraft on settlements between the rivers Prut and Dnister	78
<i>Yu. Dolzhenko, B. Pryshchepa</i> . Anthropological materials of X–XIII centuries from Peresopnytsya	91
<i>P. Dovhan, I. Tikhotskyi</i> . Epigraphic material from the hill-fort of Ancient Buzhsk	111
<i>I. Prohnenko, M. Gylenko, V. Moydges</i> . King Nyalab castle	123
<i>M. Shnitza</i> . Lviv wooden roads (on the materials archaeological researches)	139

FROM HISTORY OF ARCHAEOLOGICAL SCIENCE

<i>B. Gryniuka</i> . Influence public figure and scientist outlook Ivan Starchuk (1894–1950)	167
--	-----

FIELD WORKS

<i>V. Konopla, O. Silayev</i> . Settlements of Early Slavs on the river Bilyi Stik	180
<i>G. Fylypchuk</i> . The new materials to the studying of christian cemetery of Plisnesk	187
<i>S. Pyvovarov, V. Kalinichenko, M. Il'kiv</i> . Bizantine and Hungarian coins from Chornivka hillfort	198

ARCHAEOLOGICAL DISCOVERIES

<i>A. Fylypchuk, G. Fylypchuk, B. Grynyuka</i> . A short summary of works in nourthen part of Plisnesk archaeological complex in 2015	214
<i>P. Dovhan, N. Steblyi</i> . A research of Busk archaeological expedition in 2015	216
AUTHORS LIST	218
ABBREVIATIONS	220

Збірник наукових праць

ВІСНИК ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ

ВИПУСК 11

Виходить з 2006 р.

Підписано до друку   Формат 70×100/16.
Папір друк. Різогр. друк. Умовн.-друк. арк.
Наклад 100 прим. Зам. №

Видавничий центр
Львівського національного університету імені Івана Франка.
вул. Дорошенка, 41, м. Львів, 79000.

Свідоцтво
про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 3059 від 13.12.2007 р.